Галушка З. І., Поченчук Г. М.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Зоя Галушка, Галина Поченчук

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2026

УДК 330.1 (073)
Г 168

Рекомендовано Вченою радою Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича протокол №4 від 30 березня 2026 року

Рецензенти:
Краус Н. М., доктор економічних наук, професор, професор кафедри девеломенту та просторового планування ВСП «Інститут інноваційної освіти Київського національного університету будівництва і архітектури»;
Шилепницький П. І., доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Якобчук В. П., кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії, інтелектуальної власності та публічного управління Поліського державного університету

Галушка З. І., Поченчук Г. М.

Г 168 Економічна теорія : навч. посіб. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. 2026. 420 с.

ISBN 978-617-8703-81-3

Пропоноване видання базується на аналізі сучасних наукових підходів до дослідження економічних процесів і явищ. Особливу увагу приділено визначенню економічних категорій, законів, а також форм і методів регулювання сучасної економіки. Структура посібника передбачає вивчення економіки у форматі двох модулів: «Основи економічної теорії та мікроекономіка» і «Макро- та мегаекономіка». Такий підхід забезпечує логічну послідовність освоєння матеріалу, охоплюючи загальні принципи функціонування економіки, механізми ринкової взаємодії, макроекономічні закономірності та показники розвитку національної економіки, а також особливості світового господарства. До кожної теми розроблено комплекс практичних завдань – від аналізу змісту ключових економічних категорій до обґрунтування основних закономірностей і тенденцій розвитку економічних процесів як в Україні, так і у світовій економіці.

Для студентів закладів вищої освіти економічних і неекономічних спеціальностей, викладачів, аспірантів, а також усіх, хто цікавиться теоретичними й практичними аспектами економіки.

УДК 330.1 (073)

ISBN 978-617-8703-81-3

© Галушка З. І., Поченчук Г. М., 2026
© Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2026

	Зміст	3
	ПЕРЕДМОВА	**10**
Розділ 1	**ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА МІКРОЕКОНОМІКА**	**12**
Тема І	**ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА**	**12**
	1.1. Етапи виникнення, становлення та розвитку економічної теорії. Розвиток економічної думки в Україні	**12**
	1.2. Предмет економічної теорії та зміна підходів до його визначення. Функції економічної теорії	**23**
	1.3. Методи економічного дослідження	**32**
	Практикум	**37**
Тема 2	**ЕКОНОМІЧНІ РЕСУРСИ ТА ВИРОБНИЧІ МОЖЛИВОСТІ СУСПІЛЬСТВА. ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (ЦСР)**	**39**
	2.1. Фактори (ресурси) виробництва, їх характеристика. Плата за ресурси	**40**
	2.2. Місце і роль людини в економіці. Людський і соціальний капітал	**41**
	2.3. Альтернативність використання ресурсів і необхідність раціонального вибору. Крива виробничих можливостей	**43**
	2.4. Проблема забезпечення ефективного розподілу ресурсів та стійкого економічного розвитку. Значення досягнення ЦСР у використанні ресурсів	**46**
	2.5. Сучасна трансформація основних виробничих факторів та напрями розвитку НТП	**48**
	Практикум	**54**

Тема 3	**СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТА МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**	**56**
	3.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку	**57**
	3.2. Суть економічної системи та її основні елементи. Роль відносин власності в економічній системі	**59**
	3.3. Суспільні інститути, їх роль у функціонуванні економічної системи	**64**
	3.4. Типи економічних систем та їх характеристика.	**66**
	Практикум	**71**
Тема 4	**РИНОК ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІКИ**	**74**
	4.1. Умови виникнення та функціонування ринку. Функції ринку.	**75**
	4.2. Товар та його властивості. Суть і функції грошей.	**76**
	4.3. Механізм функціонування ринку. Закони попиту і пропозиції. Ринкова рівновага.	**82**
	4.4. Еластичність попиту і пропозиції.	**86**
	4.5. Суть та функції ціни. Види цін та методи ціноутворення.	**90**
	Практикум	**92**
Тема 5	**КОНКУРЕНЦІЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ. ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ ДОСЯГНЕННЯ ЦСР**	**95**
	5.1. Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці.	**96**

	5.2. Види конкуренції. Моделі досконалої та недосконалої конкуренції	**98**
	5.3. Модифікація ринково-конкурентного механізму в сучасних умовах.	**101**
	5.4. Роль держави в регулюванні конкурентних відносин в контексті партнерства для досягнення ЦСР	**105**
	Практикум	**115**
Тема 6	**ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК СУБ'ЄКТ РИНКОВИХ ВІДНОСИН**	**118**
	6.1. Домогосподарство як економічний суб'єкт. Соціально-економічні функції домогосподарства	**119**
	6.2. Потреби домогосподарств та умови їх задоволення	**122**
	6.3. Види доходів домогосподарств та механізм їх формування	**127**
	6.4. Поведінка домашніх господарств як споживачів та як власників економічних ресурсів. Відповідальне споживання та виробництво (ЦСР)	**134**
	Практикум	**141**
Тема 7	**ПІДПРИЄМНИЦТВО. ФІРМА В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН**	**143**
	7.1. Суть і умови підприємницької діяльності. Фірма (підприємство) як основна структурна одиниця бізнесової діяльності.	**144**
	7.2. Організаційно-економічні форми підприємницької діяльності.	**149**
	7.3. Економічні витрати та прибутки. Фактори ефективності підприємницької діяльності.	**155**

	7.4. Менеджмент як наука та як система управління підприємством.	**159**
	Практикум	**169**
Тема 8	**ВИДИ РИНКІВ ТА ЇХНЯ ІНФРАСТРУКТУРА**	**172**
	8.1. Об'єкти ринкових відносин і структура ринку. Суть та функції ринкової інфраструктури. Ринкова кон'юнктура	**173**
	8.2. Ринок товарів і послуг, його інфраструктура. Товарна біржа та її функції	**177**
	8.3. Ринок природних ресурсів. Земля як об'єкт купівлі-продажу. Ціна землі	**182**
	8.4. Кредит як форма ринку капіталу. Види кредиту. Інфраструктура ринку капіталу	**183**
	8.5. Ринок цінних паперів. Види цінних паперів. Фондова біржа та її функції	**187**
	8.6 Особливості ринку праці. Служба зайнятості та ринок праці в Україні	**192**
	Практикум	**198**
Розділ ІІ.	**МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА**	**200**
Тема 9	**НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ПОКАЗНИКИ ЇЇ РОЗВИТКУ**	**200**
	9.1. Макроекономічний підхід до економіки як цілого	**202**
	9.2. Структура національної економіки та макроекономічні пропорції	**206**
	9.3.Зміст та принципи побудови системи національного рахівництва (СНР)	**210**

	9.4.Оцінка результатів функціонування національної економіки	**214**
	Практикум	**221**
Тема 10	**РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОХОДУ І ЙОГО СПОЖИВАННЯ**	**223**
	10.1. Розподільчі відносини як фаза відтворення. Механізм розподілу національного доходу	**224**
	10.2. Споживання, заощадження, інвестиції та їх взаємозв'язок	**227**
	10.3. Формування сукупних доходів населення та проблема диференціації суспільства на багатих і бідних	**231**
	10. 4. Державна політика регулювання доходів та вирішення проблеми бідності	**235**
	Практикум	**240**
Тема 11	**ЗАГАЛЬНОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ**	**242**
	11.1. Методологія аналізу макроекономічної рівноваги	**243**
	11.2. Модель макроекономічної рівноваги «AD-AS»	**248**
	11.3. Сутність та показники економічного зростання	**255**
	11.4. Чинники і типи економічного зростання	**259**
	Практикум	**265**
Тема 12	**МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ**	**267**
	12.1. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів	**268**

	12.2. Сутність, типологія та причини інфляції	**276**
	12.3. Зайнятість і безробіття	**281**
	Практикум	**289**
Тема 13	**ФІНАНСОВА СИСТЕМА**	**291**
	13.1. Сутність та функції фінансів. Структура фінансової системи	**293**
	13.2. Бюджетна система та державний бюджет	**297**
	13.3. Податкова система. Податки: сутність, види, функції	**307**
	13.4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави. Державний борг	**312**
	Практикум	**318**
Тема 14	**КРЕДИТНА СИСТЕМА ТА РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ**	**321**
	14.1. Грошовий обіг та грошова система	**322**
	14.2. Структура кредитної системи. Банківська система	**325**
	14.3. Функціонування небанківських фінансово-кредитних інститутів	**329**
	14.4. Фінтех в структурі фінансового посередництва	**333**
	14.5. Центральний банк та грошово-кредитна політика	**335**
	Практикум	**346**
Тема 15	**ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ**	**348**
	15.1. Поняття і структура світового господарства	**349**
	15.2. Основні етапи становлення та розвитку світового господарства	**353**

	15.3. Економічні засади функціонування світового господарства	**356**
	15.4. Інтернаціоналізація економіки як основа розвитку світового господарства	**361**
	15.5. Глобалізація та глобальні проблеми людства	**369**
	Практикум	**378**
Тема 16	**ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА**	**380**
	16.1. Міжнародна торгівля товарами і послугами	**381**
	16.2. Міжнародні валютно-фінансові відносини	**387**
	16.3. Міграція робочої сили	**394**
	16.4. Міжнародний рух капіталів	**399**
	16.5. Міжнародне науково-технічне співробітництво	**402**
	16.6. Зовнішньоекономічна політика	**404**
	Практикум	**409**
	ПІСЛЯМОВА	**411**
	РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	**414**

ПЕРЕДМОВА

Економічна теорія є базовою дисципліною у підготовці кваліфікованих економістів, менеджерів та фінансистів. Мета навчального посібника – висвітлення досягнень економічної теорії, надання систематизованих знань та формування у здобувачів освіти наукового економічного мислення.

Книга складається з двох розділів. У першому розділі визначено важливі проблеми, пов'язані з предметом і методом економічної науки, історією становлення та розвитку економічної теорії, основними напрямами сучасної економічної думки, обґрунтовано основні поняття економіки, основам ринкової економіки, механізму функціонування ринку та опису економічних процесів на мікрорівні. Другий розділ висвітлює економічні проблеми на макрорівні, національну економіку в цілому та економічну політику держави та особливості функціонування світової економіки й сучасні глобальні процеси. Значну увагу приділено проблемам реалізації цілей сталого розвитку (ЦСР), що забезпечує стійкість функціонування економічних систем.

Основною перевагою цього посібника є його стислість та доступність матеріалу. Враховуючи компактність викладу, значна увага приділяється фундаментальним поняттям, що є основою подальших логічних міркувань, викладених у курсі. Посібник містить: пояснення актуальності кожної теми та виокремлення основних понять кожної теми; стисле викладення основних ідей, понять і концепцій; структурно-логічні схеми, таблиці, графічні зображення; набір питань для розуміння та самоперевірки матеріалу; завдання на порівняння категорій, теорій, теоретичних положень; логічні завдання типу правильно/неправильно; розрахункові задачі та ситуаційні вправи; рекомендовані ресурси (списки літератури, інтернет-ресурси, онлайн-курси для поглибленого вивчення).

Відповідно до компетентнісного підходу, після опанування курсу «Економічна теорія» здобувачі освіти набувають знань щодо основних концепцій і моделей мікроекономіки, макроекономіки та світової економіки, розуміння змісту та методів дослідження економічних процесів, сучасних трендів і

суперечностей розвитку економічних систем за умов обмежених ресурсів, їхніх типів і моделей, а також основних макроекономічних показників національної економіки та специфіки соціально-економічних процесів, що супроводжують її функціонування. Крім того, вони засвоюють сутність та інструментарій економічної політики й її основні види, а також структуру і закономірності розвитку світової економіки. Отримані знання дозволяють здобувачам ефективно використовувати економічну термінологію та категоріальний апарат у професійній діяльності, аналізувати об'єктивні тенденції розвитку економічних процесів, закономірності функціонування економічних систем, взаємозв'язки в економіці та їхню соціальну природу. Вони також набувають уміння застосовувати методи аналізу ринкового середовища на мікрорівні, обчислювати й інтерпретувати основні показники макроекономічного рівня, а також використовувати методи економічного дослідження для оцінки внутрішнього та зовнішнього бізнес-середовища.

Навчальний посібник розроблено відповідно до програми курсу «Економічна теорія» для здобувачів освіти економічних спеціальностей. Він допомагає здобувачам засвоїти теоретичні аспекти економічного життя сучасного суспільства, розвинути навички критичного мислення та озброює їх науковими інструментами для економічного дослідження.

Розділ 1. ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА МІКРОЕКОНОМІКА

Тема 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА

1. *Етапи виникнення, становлення та розвитку економічної теорії. Розвиток економічної думки в Україні.*
2. *Предмет економічної теорії, її категорії, принципи і закони. Функції економічної теорії.*
3. *Методи та принципи економічного дослідження.*

Ключові слова: економічні закони; економічні категорії; загальна схема економічного дослідження; загальнонаукові методи дослідження; конкретно-економічні методи дослідження; нано-, міро-, мета-, макро- та мегарівні економіки; об'єкт та предмет економічної теорії; принципи економічної науки; функції економічної теорії

Актуальність теми. Економічна теорія є основою для розуміння сучасної економічної системи та її функціонування. В умовах глобалізації, стрімких економічних змін, технологічних інновацій та екологічних викликів важливо знати, як розвивалися економічні ідеї та методи, які завдання ставить перед собою економічна наука, що є предметом та об'єктом дослідження, які методи дослідження економічних процесів і явищ. Це дозволяє не лише краще усвідомити, як влаштована економіка сьогодні, але й знаходити ефективні шляхи для її сталого розвитку. У періоди кризових явищ в економіці та суспільстві необхідність глибокого аналізу та обґрунтування економічних рішень стає ще більш важливою. Вивчення предмета, категорій, функцій економічної науки та методів дослідження створює фундамент для розуміння економічної реальності, розвитку економічного мислення і підготовки до вирішення сучасних економічних викликів.

1.1. Етапи виникнення, становлення та розвитку економічної теорії. Розвиток економічної думки в Україні

Витоки економічної думки простежуються у вченнях мислителів давнього світу, насамперед цивілізацій Стародавнього Сходу, де індійські закони «Ману» IV–III ст. до н.е.

фіксували наявність суспільного поділу праці, відносин власності та підпорядкування, китайський мислитель Конфуцій у VI–V ст. до н.е. розмежовував фізичну й розумову працю та пояснював причини соціальної диференціації людей, а філософ Сюнь Цзи у III ст. до н.е. аналізував проблематику соціальної рівності й процеси становлення та еволюції приватної власності. Водночас ці уявлення ще не становили цілісної науки, оскільки мали переважно описовий і нормативний характер. Перші кроки до теоретичного узагальнення принципів організації та управління господарством, осмислення поділу праці й товарного обміну здійснені у працях Ксенофонта та Аристотеля, які запровадили поняття «економія», або «ойкономія», що походить від грецьких слів «ойкос» – дім, господарство і «номос» – правило, закон, та означало систему норм і приписів щодо ведення домашнього господарства і землеробства, а згодом почало застосовуватися для аналізу економічних явищ і закономірностей суспільного розвитку. Аристотель, зокрема, розмежував господарську діяльність на економіку і хремастику, вважаючи першу природною та справедливою сферою, пов'язаною з накопиченням засобів, необхідних для життя людей і держави, тоді як другу трактував як протиприродне й морально неприйнятне мистецтво збагачення, відносячи до неї велику торгівлю та лихварство. У доринкову епоху економічні відносини характеризувалися відносною простотою, а правила ведення господарства передавалися з покоління в покоління у формі практичного досвіду, тому економічна теорія як наука, тобто систематизоване знання про економічні процеси, сформувалася значно пізніше, у період зародження капіталізму, коли ускладнення економічних зв'язків і відносин зумовило потребу їх усвідомленого регулювання на рівні держави.

Історично першим сформованим напрямом економічної теорії став меркантилізм, назва якого походить від французького слова «merchante» – торговець, купець, а його представники, зокрема Т. Мен, А. Монкретьєн і Ж.-Б. Кольбер, відводили визначальну роль у функціонуванні економіки сфері торгівлі. Прихильники меркантилізму ототожнювали національне багатство із запасами золота та грошовими ресурсами і виходили з переконання, що могутність держави прямо залежить від кількості грошей, якими

вона володіє, у зв'язку з чим обґрунтовували необхідність державної політики, спрямованої на забезпечення активного торгового балансу. Саме тому меркантилістів вважають першими теоретиками протекціонізму, під яким розуміється державна політика захисту національних виробників від зовнішньої конкуренції шляхом запровадження митних обмежень і штучного стримування ввезення іноземних товарів та капіталів. У праці А. Монкретьєна «Трактат політичної економії», опублікованій у 1615 році, вперше використано сам термін «політична економія» як назву економічної науки, а економіка вперше була осмислена як господарство окремої держави, що потребує централізованого регулювання. У середині XVIII століття на зміну меркантилістичним поглядам прийшла школа фізіократів, заснована Ф. Кене серед найвідоміших представників якої – А. Тюрго, В. Мірабо та Г. Летрон, і головною їхньою заслугою стало перенесення економічного аналізу зі сфери обігу до сфери виробництва, що створило підґрунтя для подальшого дослідження капіталістичних відносин. Водночас фізіократи звужували поняття виробництва переважно до землеробства, вважаючи, що зростання багатства забезпечується виключно «дарами землі», тобто сільським господарством, і розраховували шляхом реформ зберегти феодальні відносини та домінування земельної власності. У працях представників цієї школи, особливо у відомій книзі Ф. Кене «Економічна таблиця» 1758 року, було здійснено аналіз складних економічних процесів, зокрема нагромадження капіталу, формування нової соціально-класової структури суспільства та механізмів відтворення суспільного виробництва, і попри окремі теоретичні помилки та обмеженість підходів, фізіократи зробили вагомий внесок у становлення й розвиток економічної теорії.

Справді наукового статусу економічна теорія набула у працях представників класичної школи політичної економії (зокрема, В. Петті, П. Буагільбер, А. Сміт і Д. Рікардо), що заклали фундаментальні теоретичні принципи аналізу економічних процесів. Для цієї школи характерні ідеї природного порядку, які визначають непорушність приватної власності, свободу вибору та конкуренції, концепція «економічної людини», що вступає в господарські відносини з метою задоволення власних потреб і

реалізації особистих інтересів, а також ідеологія економічного лібералізму, відома під гаслом laissez-faire, згідно з якою держава має утримуватися від втручання в економічну діяльність індивідів. Представники класичної школи обґрунтували положення про те, що економічне життя підпорядковується об'єктивним законам, а розвиток господарської системи має природний характер і відбувається відповідно до внутрішніх закономірностей. На відміну від попередніх теоретичних підходів, вони зосередили увагу передусім на сфері виробництва, розглядаючи її як головне джерело створення багатства, водночас визначаючи людську працю як першооснову вартості всіх товарів і послуг.

Розкриваючи механізм функціонування економіки в умовах вільної конкуренції, А. Сміт у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів», написаній у 1775–1778 роках, детально показав принципи організації ринкової економіки, пояснив дію ринкових законів і виявив мотиви та стимули економічної поведінки людей. Центральною ідеєю його вчення стала концепція економічного лібералізму, що передбачає мінімальне втручання держави в господарські процеси та саморегулювання ринку на основі вільного ціноутворення, сформованого взаємодією попиту і пропозиції, причому ці положення зберігають наукову значущість і в сучасних умовах. Д. Рікардо розвинув і систематизував ідеї А. Сміта, а у своїй головній праці «Начала політичної економії та оподаткування», створеній у 1809–1817 роках, довів трудове походження вартості та розкрив механізми формування і розподілу основних видів доходів, зокрема заробітної плати, прибутку, відсотка і ренти.

Вагомий вплив на подальшу еволюцію економічної теорії справив марксизм, у межах якого, спираючись на ідеї класичної школи, К. Маркс і Ф. Енгельс сформували пролетарську політичну економію як теоретичне підґрунтя революційної боротьби робітничого класу проти буржуазії наприкінці XIX – на початку XX століття. У фундаментальній праці «Капітал», опублікованій у 1867 році, К. Маркс виходив із того, що визначальною основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво, а гармонійне функціонування економічної системи можливе лише за умови відповідності між рівнем розвитку

продуктивних сил і характером виробничих відносин. К. Маркс і Ф. Енгельс були мислителями своєї історичної епохи, які науково осмислили й описали тогочасний суспільний лад та виявили ключові закономірності розвитку капіталізму XIX – початку XX століття, однак їхньою теоретичною обмеженістю стало недооцінювання здатності капіталістичного суспільства до трансформації, адаптації до змін і пошуку шляхів розв'язання соціально-економічних суперечностей.У немарксистській економічній думці кінця XIX – початку XX ст. з'явилася низка нових наукових шкіл і напрямів економічної теорії. Вони отримали визнання у подальшій економічній науці. До них належать неокласична школа, інституціоналізм, кейнсіанство, монетаризм, неолібералізм. Різноплановість напрямів і шкіл економічної науки зумовлена відмінностями у трактуванні предмета та цілей дослідження, застосуванні неоднакових методів аналізу, а також наявністю власних підходів до виявлення й розв'язання економічних проблем. Ці теоретичні концепції слугують підґрунтям для формування економічної політики окремих держав або політичних сил, сприяють пошуку шляхів подолання суперечностей господарської практики та спираються на узагальнення економічного досвіду розвитку національних економік.

Неокласична доктрина успадкувала від класиків деякі принципово важливі припущення про ринкові економічні механізми, такі як саморегулювання економіки, достовірність цінової інформації та ідентичність умов для заощаджень та інвестицій. Засновником неокласичного аналізу вважається А. Маршалл, який уперше застосував функціональний аналіз для вивчення взаємовпливу і взаємозалежності економічних явищ, дослідив проблеми ціноутворення з точки зору окремих фірм, використав фактор часу в аналізі цін, почав застосовувати узагальнені припущення для виявлення ключових факторів, застосував математичний інструментарій в економічних дослідженнях. Основна праця А. Маршалла «Принципи економіки» опублікована в 1890 році. Окрім мікроекономічного аналізу, ще однією основою неокласичного аналізу вважається маржинальна теорія. До цієї течії належать австрійська школа (К. Менгер, Ю. Бем-Баверк, Ф. Візер), математична школа (В. Джевонс, Л. Вальрас, В. Парето), американська школа

граничної продуктивності (Дж. Б. Кларк) та кембриджська школа (А. Маршалл). Зокрема, ***маржиналізм*** – теорія, що характеризує економіку як систему взаємопов'язаних економічних агентів і пояснює економічні процеси та явища, виходячи не з природи конкретного явища чи процесу, а з уявлення про граничні або екстремальні величини, які пояснюють зміни певних факторів. Відомими представниками неокласичного напряму Їх об'єднує прихильність до принципів вільної конкуренції та невтручання держави в економіку, серед яких – раціональність поведінки економічних агентів, цілісність інформації, досконала конкуренція та миттєва реакція попиту і пропозиції на нову економічну інформацію.

Інституціоналізм – сучасний напрям у розвитку економічної теорії, що виник у США на початку XX століття. Його представники (Т. Веблен, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген) стверджують, що неокласична школа дуже спрощено трактувала предмет економічної науки і що її розвиток залежить від численних соціально-економічних інститутів, таких як держава, правові структури, банки, великі корпорації, науково-дослідні інститути, політичні партії, церква та громадські організації Він вважає, що не можна обмежуватися суто економічними відносинами, оскільки, за Д. Нортом, інститути – це правила гри в суспільстві або, більш формально, обмеження, які люди створюють, щоб регулювати людські відносини. Це набір правил, які певним способом структурують суспільні відносини. Інститути можуть бути формальними законами (конституції, закони, права власності) або неформальними (традиції, звичаї, мотиви дій). Тому поняття «інституція» трактується дуже широко, включаючи державу, фірми, профспілки, конкуренцію, монополії, податки, стійкі ідеї та правові норми. Ця течія зазнала різних модифікацій, у тому числі в соціальній психології (Т. Веблен), соціально-правових дослідженнях (Дж. Коммонс) та економіці (У. Мітчелл). Неоінституціоналізм є найпопулярнішим напрямом у розвитку сучасної економіки: у 1960-х роках сформувалася теорія суспільного вибору (Дж. М. Б'юкенен), яка почала застосовувати економічні методи до вивчення політичних процесів, виходячи з ідеї взаємозалежності політичних та економічних явищ. У цей

період у США виникла ідея «народного капіталізму» (А. Берлі, М. Надлер, С. Чейз), яка включала теорію дифузії власності, революцію управління та революцію доходів, а її змістом була трансформація капіталізму.

Сьогодні однією з найбільш відомих і визнаних теорій у світовій економіці є ***кейнсіанство.*** Її засновник, Джон М. Кейнс, у 1930-х роках. запропонував радикально новий спосіб регулювання економіки, заснований на новій економічній ролі держави. Поява цієї теорії зробила революцію в економіці та вивела економічну теорію з кризи, що виникла на початку XX століття. Неокласичні методи регулювання економіки не змогли запобігти спаду виробництва, масовому безробіттю та інфляції, які охопили всі розвинені країни. Кейнс визначив новий предмет дослідження – макроекономіку, яка вивчає економіку як цілісну систему, що підпорядковується власним законам функціонування та розвитку. У праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) Кейнс запропонував активне державне втручання в економіку, формування і стимулювання платоспроможного попиту та регулювання інвестиційної діяльності як спосіб виведення економіки з кризи. Інструментами такого регулювання є державні інвестиції, державні закупівлі товарів та процентні ставки, тобто монетарні та бюджетні механізми. Згодом з'явилися неокейнсіанські та посткейнсіанські теорії (наприклад, Р. Харрод, Е. Домар, Е. Хансен, Д. Робінсон, Л. Пазінетті), які запропонували власні варіанти державного впливу на економіку.

Досвід показує, що економіка настільки складна, що не існує ідеального способу її регулювання. Тому багато вчених вважають, що регулювання економіки потребує поєднання ринкових і державних методів. Наприклад, представники ***школи неокласичного синтезу*** (Дж. Хікс, П. Самуельсон) вважають, що в залежності від стану економіки слід використовувати або позицію кейнсіанської школи, яка рекомендує державне регулювання, або рецепти економістів, які займають позицію, що обмежує втручання держави в економіку. Вони вважають, що найкращим методом регулювання є використання монетарних інструментів.

З кінця 1970-х років з'явився новий підхід до регулювання економічних процесів, який отримав назву ***монетаризм***, що

використовує концепцію регулювання грошової маси в економіці. Його засновник М. Фрідмен запропонував монетаристський метод регулювання у 1950-х роках. Суть цього підходу полягає в тому, що існує тісний взаємозв'язок між кількістю та динамікою грошової маси в економіці та національним доходом, і довів, що можна впливати на рівновагу економіки через випуск грошей за допомогою так званих «грошових імпульсів». Пропозиція грошей, на його думку, впливає на приватне споживання, збільшення пропозиції грошей призводить до збільшення виробництва, а досягнення повного обсягу виробництва – до зростання цін. Така політика повинна мати довгостроковий характер і сприяти зростанню потенційних продуктивних сил.

Неолібералізм сформувався як сучасний напрям економічної думки, представники якого обґрунтовують пріоритет саморегулювання економіки, економічної свободи суб'єктів господарювання та необхідність істотного обмеження ролі держави в економічних процесах. До основних осередків неоліберальної теорії належать Чиказька школа, пов'язана з іменем М. Фрідмена, Лондонська школа, представлена Ф. фон Гаєком, а також Фрайбурзька школа, яку репрезентують В. Ойкен і Л. Ерхард. Для всіх характерне прагнення мінімізувати державне втручання в економіку та забезпечити максимально можливу свободу підприємницької і торговельної діяльності. Неоліберали розглядають приватну власність, вільний обмін і суспільний поділ праці, на яких ґрунтується цей обмін, як фундаментальні засади розвитку цивілізації. Так, Ф. фон Гаєк наполягав на необхідності звуження економічних функцій держави практично в усіх сферах, відстоював принцип максимальної особистої свободи та підкреслював важливість підтримки і розвитку малого бізнесу. Водночас Л. Ерхард, який у 1948 році заклав основи теорії соціальної ринкової економіки в Німеччині, запропонував модель, у межах якої поєднується механізм економічного саморегулювання з наявністю сильної державної влади та розвиненої системи державного регулювання економіки.

Економісти-глобалісти, аналізуючи закономірності економічного розвитку другої половини XX – початку XXI

століття, виходять із того, що подальша еволюція господарських процесів об'єктивно зумовлює поглиблення взаємозв'язків і взаємозалежності між соціально-економічними, суспільно-політичними, національними та культурними процесами. Їхні дослідження спираються на концепції індустріального й постіндустріального суспільства, розроблені Дж. Гелбрейтом, У. Ростоу та Р. Ароном, футурологічну теорію Е. Тоффлера, теорію постіндустріального суспільства Д. Белла, теорії інформаційного суспільства, представлені М. Кастельсом, Р. Кроуфордом і Ж. Сапіром, а також теорію суспільного вибору, сформульовану Дж. Б'юкененом.

Економічна думка в Україні формувалася в умовах складних історичних обставин, що зумовило її суперечливий і тривалий шлях розвитку, оскільки за часів царизму та тоталітарного режиму можливості відкритого й об'єктивного аналізу економічних процесів були суттєво обмежені. Унаслідок цього спостерігалося істотне відставання економічної науки від світового рівня, адже з кінця XIX століття і до початку 1990-х років домінування марксистсько-ленінської теорії супроводжувалося її жорстким протиставленням іншим напрямам економічної думки. Саме тому історія економічної думки в Україні тривалий час залишалася однією з найбільш занедбаних сфер економічної науки.

Соціально-економічна думка в Україні почала формуватися як цілісна система наукових знань із середини XIX століття, а її академічне викладання започатковане у 1935 році в Харківському університеті, майже синхронно з провідними університетами світу. Першими викладачами економічних дисциплін в українських університетах були як запрошені іноземні вчені, так і вітчизняні науковці, що сприяло інтеграції української економічної науки в європейський інтелектуальний простір. Так, у Харківському університеті працювали Йозеф Ланг із Німеччини та Людвіг фон Якоб із Пруссії, у Чернівецькому університеті викладали Ф. Кляйнвехтер із Богемії, Й. Шумпетер з Австрії та А. Амон зі Швейцарії, а в Київському університеті визначний внесок у розвиток економічної освіти зробили І. Вернадський, М. Бунге та М. Зібель.

У XX столітті українська економічна думка розвивалася у межах двох напрямів, між якими сформувався глибокий ідейний розрив. З одного боку, це була західна традиція політичної економії, представлена низкою науковців і державних діячів, а з іншого – марксистська теорія, яку розвивали переважно партійні та господарські керівники, вихідці з професійного революційного середовища. Така ідеологічна поляризація суттєво вплинула на напрями наукових досліджень і характер економічних узагальнень.

Важливою подією для розвитку економічної науки стало створення у 1918 році Української академії наук, у складі якої соціально-економічну секцію очолив М. Туган-Барановський, приділяючи особливу увагу соціологічним дослідженням, формуванню засад справедливої соціальної політики та комплексному аналізу економічного стану суспільства. Пізніше ним засновано Інститут економічної кон'юнктури, який після його смерті очолили М. Птуха, Р. Орженцький, К. Воблий та інші науковці, а діяльність цього інституту у 1920-х роках набула міжнародного визнання. У цей же період створено Товариство економістів, президентами якого в різний час були Р. Орженцький і К. Воблий, тоді як активну роль у його роботі відігравали Є. Слуцький, Л. Яснопольський, М. Птуха, М. Плекачевський і Ф. Задорожний.

Наукові праці цих дослідників мають значну історичну цінність, оскільки сприяли виявленню закономірностей розвитку економічних процесів того часу, а на основі принципів теорії граничної корисності сформовано модель української сільськогосподарської кооперації. Зокрема, О. Чаянов і О. Черінцев обґрунтували теоретичні засади сімейно-трудового фермерського господарства та визначили перспективи розвитку селянської кооперації в Україні.

Проте після встановлення радянської влади в Україні реалізація цих наукових напрацювань стала неможливою, а економічні дослідження були жорстко підпорядковані ідеологічним потребам нової політичної системи. У цей період сформувалася політична економія соціалізму, в межах якої утвердилося соціалістичне трактування державної власності,

було відкинуто роль товарно-грошових відносин і абсолютизовано планові методи управління економікою та існуючі організаційні форми виробництва.

Водночас навіть за таких умов інтенсивно розвивалися окремі прикладні напрями економічної науки, зокрема статистика, демографія, фінанси, економічна географія та історія вітчизняної економіки, що значною мірою спиралися на наукову спадщину дореволюційної школи вчених, серед яких Є. Слуцький, Р. Орженцький, К. Воблий, П. Лященко, П. Фомін і Л. Яснопольський. Особливе місце у світовій економічній думці посідає творчість Є. Слуцького, який обґрунтував доцільність формування спеціальної науки – праксеології, спрямованої на дослідження принципів раціональної поведінки людини за різних поєднань умов господарської діяльності.

У 1936 р. створено Інститут економіки АН УРСР, робота якого мала саме економічний характер: відділ політичної економії, створений у 1939 році, зосередився на дослідженні шляхів і засобів підвищення продуктивності праці, а також на вивченні та поширенні форм і методів стахановського руху. Однією з головних була розробка державної економічної програми. В Україні над цим працювали В. Чубар, Є. Кварінг, О. Шліхтер, С. Кошіль, Г. Петровський, В. Введенський та інші дослідники. Л. Шапіро, О. Петров, Л. Горелік, П. Персін займалися взаємозв'язком питань власності та планування. Вони вважали планування внутрішньою сутністю соціалізму і, дотримуючись підходу, запропонованого Сталіним, визначили класово-соціальне спрямування своїх досліджень: економісти 1940–1950-х років вважали значення державного економічного планування абсолютним, доводили переваги централізованого соціалістичного планування і виступали проти ринкового планування.

Більш сприятливі умови для розвитку економічної теорії виникли після XX з'їзду КПРС, на якому відкинуто культ особи Сталіна. Лише наприкінці 1980-х років українські вчені зробили радикальні спроби критичного аналізу попереднього розвитку економіки, її сучасного стану та перспектив (І. Лукінов, Ю. Пахомов, А. Чухно, С. Дзюбик, В. Логвиненко, А. Покритан, В. Черняк та інші).

Сучасна українська економічна наука вивчає проблеми економічного розвитку в умовах нестабільності, шляхи виходу української економіки з системних криз, питання економічної інтеграції та глобалізації. Пріоритетними напрямами досліджень є такі тенденції економічного розвитку, як глобалізація, регіоналізація, соціалізація, екологізація та цифрова трансформація (А. Гальчинський, Т. Гайдай, Б. Гаврилишин, В. Геєць, А. Гриценко, П. Блавацький, З. Варналій, О. Долгопольський, Я. Жаліло, Е. Ліванова, В. Небрат, І. Радіонова, Н. Супрун, Р. Шеремета та інші).

1.2. Предмет економічної теорії, її категорії, принципи і закони. Функції економічної теорії

Представники різних історичних періодів, напрямів і шкіл економічної думки мали різні підходи до визначення предмета економічної науки. Давньогрецькі та римські мислителі розглядали її як науку про закони управління домашнім господарством. Меркантилісти, фізіократи та класики політичної економії трактували економіку як науку про створення, накопичення та розподіл національного багатства. Марксистська школа визначала економічну науку як вчення про виробничі відносини та закономірності функціонування виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ на різних етапах розвитку суспільства. А. Маршалл запропонував розглядати економіку як науку, що вивчає сферу індивідуальних і суспільних дій, які найбільш тісно пов'язані з процесами створення та використання матеріальних основ добробуту.

У 1948 році в «Економіксі» П. Самуельсон визначив предмет дослідження як науку «...про те, як люди, що взаємодіють у суспільстві, вибирають спосіб використання дефіцитних ресурсів, які можуть мати багатоцільове призначення, для того, щоб виробити різноманітні товари і розподіляти їх тепер або в майбутньому для споживання різних індивідів і груп суспільства». Після П. Самуельсона більшість учених підтримують універсальність цього визначення і завжди наголошують на ***проблемі обмеженості ресурсів і безмежності потреб.***

Різні підходи до визначення предмета економічної теорії відображають багатогранність цієї науки, оскільки всі вони так чи інакше характеризують економічну діяльність суспільства, спрямовану на задоволення людських потреб. Оскільки потреби людини актично безмежні, а ресурси для їх реалізації завжди обмежені, економічна наука зосереджена на пошуку шляхів оптимального використання матеріальних благ і послуг у межах існуючих ресурсних обмежень.

Досліджуючи взаємозв'язки між суб'єктами господарювання в процесах виробництва, розподілу, обміну і споживання, економісти розробляють ефективні принципи управління економічними системами, а також механізми державного регулювання економічної діяльності. Отже, ***предмет економічної науки*** можна визначити як дослідження проблем ефективного використання та управління обмеженими ресурсами з метою досягнення максимального рівня задоволення потреб суспільства. Всі конкретні економічні явища та проблеми, такі як інфляція, безробіття, бюджетний дефіцит, нерівність доходів і соціальна справедливість, у кінцевому підсумку пов'язуються з ефективністю розподілу та використання ресурсів.

Сучасна економіка являє собою складну систему, у якій взаємодіють різні ринкові структури, а держава здійснює активний вплив на економічні процеси з метою підтримання макроекономічної стабільності. Глобалізація, інтеграційні процеси та технологічні зміни змушують економістів приділяти особливу увагу розв'язанню проблем, що стосуються всього світового господарства. Починаючи з 1990-х років більшість постсоціалістичних країн здійснили перехід від командно-адміністративної системи до змішаної економіки, що супроводжувалося нестабільністю та значними соціально-економічними змінами, які потребують глибокого аналізу. У зв'язку з цим сучасна економічна теорія використовує синергетичний підхід у дослідженнях, який передбачає: акцент на нестійкій рівновазі та нестабільності економічних систем; визнання складності та нелінійного характеру соціально-економічної еволюції; дослідження впливу спонтанних змін на можливість виникнення кризових ситуацій; аналіз множинності внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на економічний

розвиток; припущення про можливість досягнення одного й того самого ефекту в економічній системі під впливом різних імпульсів.

Для чіткого розуміння предмета економічної науки важливо виділити:

сферу досліджень – економічне середовище, в якому здійснюється господарська діяльність;

об'єкт досліджень – економічні явища та процеси;

економічні суб'єкти – учасники економічних відносин;

предмет дослідження – економічна поведінка суб'єктів господарювання, спрямована на реалізацію їхніх потреб та інтересів;

основне завдання – аналіз взаємозв'язків між економічними явищами і процесами з метою розробки механізмів подолання обмеженості ресурсів.

Розв'язуючи проблему обмеженості ресурсів, економічна наука допомагає суспільству знайти відповіді на три фундаментальні питання:

Що виробляти? – які товари та послуги необхідно створювати і в яких обсягах?

Як виробляти? – якими методами, технологіями та за допомогою яких ресурсів має здійснюватися виробництво?

Для кого виробляти? – хто є кінцевим споживачем вироблених благ, як вони розподіляються між членами суспільства?

Ці питання постають перед будь-якою економічною системою, проте способи їх вирішення відрізняються залежно від конкретних економічних умов. Завдання економістів – знайти оптимальні рішення, які дозволять досягти максимальної ефективності в розподілі та використанні ресурсів для забезпечення добробуту суспільства. Проблема «що виробляти?» пов'язана з вибором набору товарів і послуг, які відповідають запитам споживачів та забезпечують отримання доходів виробниками. Вибір «як виробляти?» визначає найбільш раціональні способи організації виробництва, зокрема питання технологій та трудових ресурсів. Питання «для кого виробляти?» охоплює проблеми розподілу доходів, соціальної справедливості та створення стимулів для ефективного функціонування економіки.

Сучасна економічна наука розглядає економічні процеси на різних рівнях:

Нанорівень – це рівень аналізу економічної поведінки окремих індивідів та індивідуальних економічних агентів, які ухвалюють рішення на найнижчому рівні. Він охоплює вивчення особистих економічних рішень, застосування нанотехнологій у господарських процесах, а також індивідуальні підходи до управління економічною діяльністю.

Мікрорівень – дослідження економіки на рівні окремих підприємств, фірм і домашніх господарств. Мікроекономіка вивчає поведінку окремих суб'єктів ринку, їхню взаємодію через попит і пропозицію, механізми ціноутворення та формування витрат виробництва. До її завдань також належить аналіз державного регулювання підприємницької діяльності, дослідження ринкової кон'юнктури, споживчих уподобань та закономірностей формування корисності товарів і послуг.

Мезорівень – аналіз економічних процесів на рівні регіонів, галузей і спеціалізованих господарських систем (територіально-виробничі комплекси, агропромисловий комплекс, бюджетна сфера, вільні економічні зони тощо). Мезоекономіка досліджує інтереси й потреби укрупнених економічних суб'єктів, з'ясовує закономірності їхнього розвитку та взаємодію з іншими секторами економіки.

Макрорівень – вивчення економіки країни або національного господарства загалом. Макроекономіка аналізує галузеву структуру економіки, внутрішні економічні зв'язки, розвиток національного виробництва, динаміку цін, рівень безробіття, рівень інфляції, державні витрати та податкову політику. Вона визначає основні макроекономічні тенденції та закономірності розвитку господарських систем.

Мегарівень – аналіз функціонування світової економіки, міжнародних економічних відносин, глобальних інтеграційних процесів. Мегаекономіка досліджує проблеми глобалізації, взаємозалежності національних економік, транснаціональних корпорацій, міжнародної торгівлі, світових фінансових потоків і механізмів економічної співпраці між країнами.

Економічна теорія поділяється на позитивну та нормативну. ***Позитивна економіка*** займається об'єктивним аналізом економічних процесів і явищ, досліджує їхню сутність, взаємозв'язки та тенденції розвитку. Вона встановлює закономірності та принципи функціонування економічних систем. ***Нормативна економіка***, своєю чергою, спрямована на розробку рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення економічної політики, пропонує варіанти розв'язання економічних проблем і формування оптимальних стратегій розвитку. Отже, позитивна економічна теорія відповідає на питання «що є?», а нормативна – «що має бути?».

Кожна наука оперує специфічними поняттями, що дозволяють визначати її предметне поле. У економіці такими поняттями є ***економічні категорії*** – узагальнені терміни, які описують економічні явища та процеси (наприклад, «товар», «ціна», «прибуток», «валовий внутрішній продукт» тощо). Вони допомагають аналізувати специфіку економічних механізмів, розкривають особливості ринкової взаємодії та регулювання господарських процесів.

Економічні принципи – це теоретичні узагальнення, що містять певні припущення та спрощення для пояснення загальних тенденцій розвитку економічних систем (наприклад, ринковий принцип розподілу доходів відповідно до внеску факторів виробництва). На відміну від економічних законів, принципи менш стабільні та змінюються відповідно до економічних умов.

Економічні закони – це об'єктивні, стійкі, такі, що постійно повторюються, причинно-наслідкові зв'язки в економічних процесах. Вони визначають фундаментальні принципи функціонування економічних систем, наприклад, закон попиту та пропозиції, закон спадної продуктивності факторів виробництва тощо. Економічні закони, подібно до законів природи, мають об'єктивний характер і діють незалежно від людської волі, хоча їхня дія може змінюватися під впливом історичних, технологічних та інституційних факторів.

Розрізняють економічні закони всезагальні, загальні та специфічні.

Усезагальні економічні закони охоплюють усі етапи розвитку виробництва та суспільно-економічних відносин. До них належать, зокрема, закон зростання потреб та закон підвищення продуктивності праці. Усвідомлення цих загальноекономічних закономірностей дозволяє зрозуміти основи та логіку еволюції людського суспільства. ***Загальні економічні закони*** діють у межах кількох економічних систем, наприклад, закони товарного виробництва. Натомість ***специфічні економічні закони*** характерні лише для окремих економічних моделей, як-от закон планомірного та пропорційного розвитку, властивий командній економіці. ***Стадійні економічні закони*** функціонують на певних етапах розвитку економічної системи (наприклад, закон монополізації чи соціалізації виробництва).

Економічні закони можуть проявлятися у різних сферах економіки, стосуватися поведінки споживачів, динаміки ринкових процесів або оптимізації виробничих систем на мікро- чи макрорівнях. Деякі з них носять імена своїх відкривачів, як-от закон Сея або закони Госсена. Важливо розрізняти *об'єктивні* економічні закони, що відображають закономірності функціонування господарських процесів, та *господарські* закони, які є суб'єктивними і відображають механізм використання економічних законів у державній політиці.

Отже, можна виокремити три ключові аспекти економічного закону: його сутність, механізм дії та практичне застосування. Вчені, досліджуючи економічні явища та процеси, встановлюють об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки, що формують основу економічних законів. Оволодіння цими знаннями дозволяє суспільству використовувати їх для ефективного управління економічною діяльністю.

Використання економічних законів відбувається на трьох рівнях:

Науково-теоретичний рівень – розробка економічних законів на основі фундаментальних досліджень для пояснення економічних процесів та побудови теоретичних концепцій розвитку господарських систем.

Державно-управлінський рівень – використання знань про економічні закони у формуванні правових норм і господарської політики для регулювання економічних процесів.

Господарсько-практичний рівень – застосування економічних законів у реальній діяльності підприємств та організацій з метою підвищення ефективності господарювання.

Механізм господарювання сприяє узгодженню функціонування економічної системи, гармонізації продуктивних сил і виробничих відносин. Він включає організаційні моделі, інституціональні структури, методи управління та економічні регулятори, що впливають на економічні процеси. У його функціонуванні поєднується дія як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Об'єктивні фактори визначають перебіг економічних процесів незалежно від людської волі, оскільки ґрунтуються на закономірностях економічного розвитку. Водночас суб'єктивні фактори відображають цілеспрямовану діяльність людей, їхні рішення та дії у сфері економічного управління.

Ігнорування об'єктивних економічних законів, ухвалення рішень, що ґрунтуються виключно на суб'єктивних судженнях та бажаннях окремих осіб, призводить до волюнтаризму, що може гальмувати розвиток економічної системи. Водночас реалізація економічних законів здійснюється через діяльність державних інституцій, підприємств і домогосподарств. Чим глибше суспільство усвідомлює механізми дії економічних законів і адаптує економічну практику до їхніх вимог, тим стабільніший і ефективніший його соціально-економічний розвиток.

Економічна теорія як наука виконує низку важливих функцій:

1. ***Пізнавальна (світоглядна) функція*** полягає у поясненні сутності економічних явищ і процесів, виявленні закономірностей їхнього розвитку та визначенні основних тенденцій економічної еволюції. Вона формує наукове економічне мислення, сприяє усвідомленню економічної дійсності, розкриває механізми функціонування господарських систем та вплив економічних процесів на суспільство. Завдяки цій функції людина формує сукупність уявлень і суджень про економічну реальність, що визначає її економічну поведінку.

2. ***Методологічна функція*** забезпечує розробку методів, інструментів та підходів до дослідження економічних процесів,

які застосовуються в інших економічних науках. Економічна теорія виступає теоретичною основою для спеціалізованих економічних дисциплін, сприяє розвитку методології економічного аналізу та формуванню нових наукових підходів до вивчення господарських процесів.

3. ***Практична функція*** полягає у створенні конкретних рекомендацій щодо економічної поведінки суб'єктів господарювання, державного регулювання економіки та формування ефективної економічної політики. Економічна теорія забезпечує наукове обґрунтування прийняття рішень у сфері економічного управління та сприяє раціональному використанню ресурсів.

4. ***Виховна функція*** спрямована на формування економічної культури суспільства, розвиток навичок раціонального споживання, підприємницького мислення, прагнення досягати професійного успіху в економічній діяльності. Вона сприяє вихованню громадян, здатних приймати ефективні економічні рішення.

5. ***Прогностична функція*** передбачає наукове прогнозування майбутнього економічного розвитку, формування стратегічних напрямів економічної політики, розробку довгострокових економічних планів та сценаріїв розвитку господарських систем.

Економічні науки класифікуються за певними напрямами досліджень, оскільки їхнім об'єктом є економічні відносини, що формуються між людьми у процесі господарської діяльності. Взаємодія економічних наук відбувається через обмін інформацією, використання результатів суміжних досліджень та застосування спільних методологічних підходів. Економічна теорія виступає методологічною основою всієї системи економічних наук, оскільки вона досліджує фундаментальні закономірності функціонування економіки.

Будь-яка наука взаємодіє з іншими науками через спільність предмета дослідження (рис. 1.1).

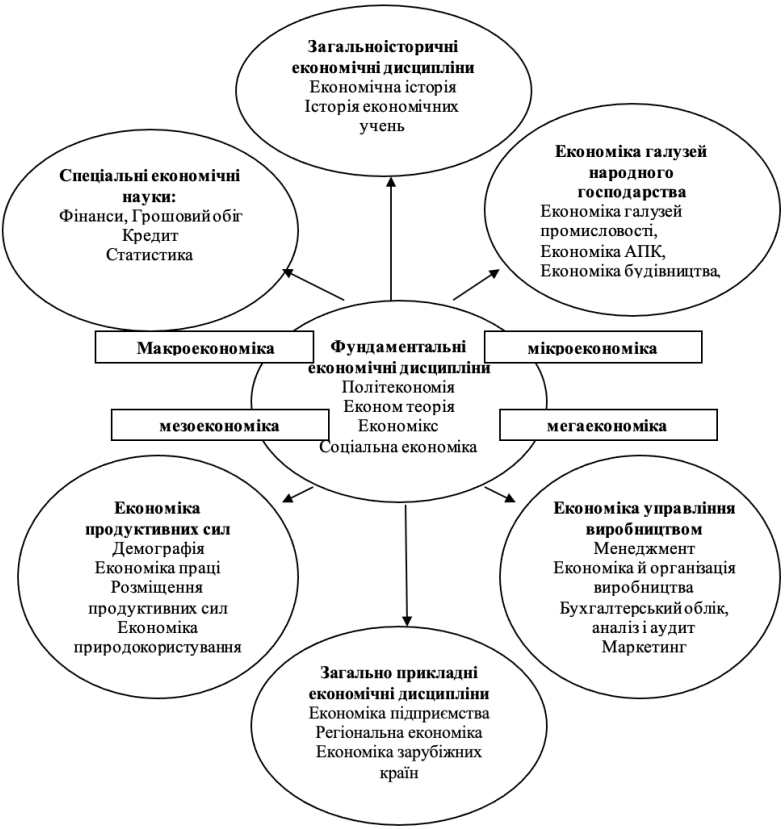

Рис 1.1. Сучасна система економічних наук

Оскільки економічна теорія є суспільною наукою, що розкриває закономірності економічної діяльності людей, вона тісно пов'язана з іншими суспільними дисциплінами, такими як історія, філософія та право. Особливе значення має її взаємозв'язок з економічною політикою держави, оскільки наукові економічні концепції слугують основою для формування державної економічної стратегії та механізмів регулювання господарської діяльності.

Економічна політика – це цілеспрямована система заходів, що реалізуються державою з метою досягнення стратегічних і

тактичних цілей розвитку економічної системи відповідно до суспільних інтересів. Вона спирається на теоретико-методологічні засади економічної науки, що передбачають дослідження та застосування об'єктивних економічних законів, а також врахування потреб, інтересів і пріоритетів розвитку національного господарства.

1.3. Методи та принципи економічного дослідження

Метод дослідження – це система принципів, підходів і способів наукового пізнання, яка забезпечує вивчення та аналіз явищ і процесів у відповідній сфері науки. Кожна наукова дисципліна використовує власні методи дослідження: у хімії це хімічні реакції, у фізиці – експериментальні випробування, у математиці – числові обчислення та аналітичні моделі. Відмінністю економічної теорії як суспільної науки є необхідність урахування значного впливу суб'єктивних факторів, таких як поведінка споживачів, рішення економічних суб'єктів та урядова політика, що робить її методи дослідження значно складнішими.

Методи економічного дослідження поділяються на *загальнонаукові та конкретно-економічні.* До загальнонаукових належать такі підходи, як наукова абстракція, аналіз і синтез, індукція та дедукція, історичний і логічний методи, а також математичне моделювання.

Економічні явища складні й залежать від багатьох чинників, дослідники відокремлюють основні закономірності, абстрагуючись від другорядних факторів. Такий підхід називається ***науковим абстрагуванням.*** Він полягає у відокремленні суттєвих, стійких характеристик економічних процесів від випадкових і тимчасових. Наприклад, при дослідженні залежності між попитом і пропозицією в ринковій економіці допускається, що рівень доходів споживачів та ціни на інші товари залишаються незмінними. Хоча наукове абстрагування корисне для аналізу окремих економічних процесів, його необхідно доповнювати комплексним аналізом усієї економічної системи.

Метод аналізу передбачає розчленування складного економічного процесу на складові елементи, дослідження кожної з них окремо, що дає змогу глибше зрозуміти структуру явища.

Протилежним до нього є метод синтезу, який об'єднує окремі компоненти в єдину систему, що дозволяє виявити економічні закономірності, сформулювати принципи та концепції економічного розвитку.

Позаяк економічна діяльність відображається у великій різноманітності господарських фактів, дослідник має виявити закономірності, що визначають розвиток економічних процесів, для подальшого формування економічної політики. Вивчення конкретних економічних явищ та процесів називають *емпіричною економічною наукою*, а формулювання економічних принципів і закономірностей – *економічним аналізом*. Дослідження можуть здійснюватися двома основними методами: ***індукцією,*** тобто рухом від окремих фактів до загальних висновків, і ***дедукцією*** – перевіркою на практиці теоретично сформульованих гіпотез.

Однак головна мета економічного дослідження – не лише пояснення закономірностей економічного розвитку, а й розробка конкретних рекомендацій, стратегій і механізмів для розв'язання економічних проблем та формування ефективної економічної політики. Такий підхід називають прикладною економічною наукою, або ***економічною політикою***.

Отже, економічне дослідження починається з аналізу емпіричних даних, застосування відповідних методів дослідження, формулювання принципів і закономірностей, які стають основою для розробки економічної політики та вирішення актуальних економічних проблем суспільства. Отримані теоретичні висновки перевіряються на практиці, що дозволяє вдосконалювати методи господарювання та коригувати економічні стратегії відповідно до змінних умов розвитку економіки.

Економічні процеси, що відбуваються в різних країнах у різні історичні періоди, мають схожі закономірності розвитку. Їх дослідження ключове для розуміння економічного шляху майбутнього, що дозволяє уникнути помилок минулого і сприяти ефективнішому розвитку. Важливим методом аналізу цих процесів є ***поєднання історичного та логічного підходів***. На відміну від істориків, економісти прагнуть виявити закономірні економічні процеси, абстрагуючись від випадкових та нетипових явищ.

Рис. 1.2. Загальна схема економічного дослідження

З 60-х років XX століття у світовій економічній науці активно застосовуються ***математичні методи та моделі***. Вони дозволяють встановлювати кількісні та якісні взаємозв'язки в економіці, що важливо для програмування економічних процесів. Існують моделі різного рівня: мікро- та макроекономічні, статичні й динамічні, балансові та оптимізаційні. До специфічних економічних методів дослідження належать: ***альтернативний аналіз, граничний аналіз, методи абсолютних і порівняльних переваг, аналіз еластичності, табличне та графічне моделювання, оптимізація і визначення рівноваги.***

Американський економіст Н. Грегорі Менкью у книзі «Принципи економікс» сформулював десять основних принципів економічної науки, розглядаючи їх крізь призму поведінки людей у процесі прийняття рішень.

Людина робить вибір. Учасники економічних відносин постійно вибирають між альтернативами, жертвуючи одним благом заради іншого. Це стосується як товарів і послуг, так і часу чи ресурсів. Вибір між ефективністю (максимізація результату при обмежених ресурсах) і рівністю (справедливий розподіл благ) особливо важливий у політиці.

Будь-яке рішення має свою ціну. Вибір передбачає альтернативні витрати – втрату потенційних можливостей. Найкращі рішення приймаються, коли втрати мінімізуються, а вигоди максимізуються.

Раціональна людина аналізує граничні величини. Граничний аналіз допомагає оцінити зміни в корисності, витратах чи продуктивності залежно від змінних факторів.

Люди реагують на стимули. Зміна співвідношення витрат і вигод впливає на економічну поведінку, формуючи рішення.

Наступні принципи пояснюють взаємодію людей у суспільстві:

Торгівля вигідна всім. Спеціалізація та обмін дозволяють ефективніше використовувати ресурси та отримувати більшу кількість благ.

Ринок – ефективний механізм координації. Ціни сигналізують про цінність товарів і витрати виробництва, регулюючи попит і пропозицію.

Держава може впливати на ринок. Вона втручається, коли необхідно підвищити ефективність або забезпечити соціальну справедливість.

Принципи макроекономіки:

Рівень життя залежить від виробництва. Зростання продуктивності веде до економічного розвитку і добробуту.

Надлишок грошей спричиняє інфляцію. Збільшення грошової маси без відповідного зростання виробництва зумовлює зростання цін.

Короткостроковий вибір між інфляцією і безробіттям. Економічна політика шукає баланс між цими явищами.

Економічні процеси описуються за допомогою ***моделей, таблиць, формул і графіків***, які допомагають визначати оптимальні рішення. Неокласики, зокрема Л. Вальрас, створили моделі макроекономічної рівноваги, а Кейнс і неокейнсіанці розробили концепцію динамічної рівноваги.

При аналізі економічних проблем важливо враховувати соціокультурні чинники, такі як обмеженість ресурсів та нерівність умов життя в різних країнах.

Підсумки

1. Економічна теорія має дуже тривалу історію розвитку. Її підходи змінюються під впливом розвитку продуктивних сил та економічних відносин. Ця наука розвивалася разом із розвитком економічних відносин у суспільстві. Вона має на меті не лише опис економічних процесів, а й пошук ефективних шляхів вирішення економічних проблем суспільства.

2. Зміна економічних умов змушує вчених не лише уточнювати існуючі економічні закони і категорії, але й змінювати самі підходи, концепції та висновки, адже попередні ідеї зникають, а нові створюються у відповідь на нові реалії.

3. Сучасні підходи до пояснення економічних процесів вимагають творчої взаємодії та взаємопідсилення економічних концепцій. Їх вивчення має стати науковим підґрунтям для формування власних ідей та підходів до оцінки економічного життя. У сучасних умовах чинниками її динамічного розвитку виступають динамічні зміни, що представляють такі глобальні тренди: глобалізація, регіоналізація, соціалізація, діджиталізація, технологізація та ін.

4. Економічна теорія – суспільна наука, що вивчає способи ефективного розв'язання проблеми задоволення безмежних потреб в умовах обмеженості ресурсів на нано-, мікро-, мета-, макро-, мегарівнях функціонування економіки. Вона формує наукове економічне мислення та складає методологічну основу для вивчення конкретно-економічних наук.

5. Оскільки економічні рішення ухвалюються конкретними господарськими суб'єктами, необхідно враховувати особливості їхньої економічної поведінки, що підкреслює Г. Менкью. Водночас важливо уникати помилок при аналізі економічних явищ і процесів. Вони можуть виникати з різних причин: розбіжності у тлумаченні економічних процесів представниками різних наук, суб'єктивні та хибні висновки окремих науковців, використання дефініцій, які дискредитують певні теорії. Крім того, помилкове перенесення висновків, справедливих для окремого індивіда чи групи, на все суспільство, а також встановлення причинно-наслідкових зв'язків на основі недостатніх фактів.

Практикум

1. Визначте такі поняття та категорії: економічні закони; економічні категорії; загальна схема економічного дослідження; інституціоналізм; кейнсіанство; класична школа політичної економії; маржиналізм; теорія раціональних очікувань; марксизм; меркантилізм; монетаризм; нано-, мікро-, мета-, макро- та мегарівні економіки; неокласичний напрямок; неокласичний синтез; неолібералізм; об'єкт економічних досліджень; предмет та завдання економічної теорії; принципи економічної науки; теорії глобалізації економіки; теорія економіки пропозиції; фізіократи; функції економічної теорії.

2. Складіть таблицю «Етапи розвитку економічної думки» з такими даними:

№	Назва етапу розвитку економічної думки	Історичний період (країни)	Представники наукового напряму	Основний зміст теорій наукового напряму

3. Порівняйте наукові підходи представників таких напрямів:

- класичний і неокласичний;
- неокласичний та кейнсіанський;
- інституціоналізм та неоінституціоналізм.

4. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Дослідження стану зайнятості в енергетиці є об'єктом вивчення макроекономіки.
2. Економічна наука застосовує лише кількісні методи дослідження.
3. Економічна політика, яка успішно здійснюється в одній країні, може бути неефективною в інших.
4. Економічне мислення потрібне громадянам для оптимального використання своїх ресурсів.
5. Економічні прогнози повинні завжди підтверджуватися результатами господарської практики.

6. Економічну теорію не можна використовувати при управлінні національним господарством, оскільки вона не є точною наукою.

7. Макроекономіка є складовою політичної економії.

8. Мікроекономіка – це теорія формування ринкових цін.

9. Мікроекономіка вивчає діяльність домашніх господарств у процесі виробництва і споживання різних благ.

10. Мікроекономіка визначається набором агрегованих показників, а макроекономіка аналізує поведінку окремих господарських об'єктів.

11. Необхідність державного регулювання економіки на основі кредитно-фінансових інструментів запропонував М. Фрідмен.

12. Основна мета вивчення економічної теорії полягає в тому, щоб навчитися примножувати багатство.

13. Принцип порівняльних переваг обґрунтовує доцільність вибору сфери економічної діяльності.

14. Та економічна система, яка має більше ресурсів, завжди більш ефективна.

15. Теоретичні основи економічного лібералізму ґрунтується на моделях державного управлінні економікою.

16. Термін «економікс» уперше вжито К. Марксом у праці «Капітал».

17. У ринковій економіці питання «Що?», «Як?» і «Для кого?» виробляти вирішується за допомогою механізму ціноутворення.

Тема 2. ЕКОНОМІЧНІ РЕСУРСИ ТА ВИРОБНИЧІ МОЖЛИВОСТІ СУСПІЛЬСТВА. ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (ЦСР)

1. *Фактори (ресурси) виробництва, їх характеристика. Плата за ресурси. Проблема забезпечення екологічної стійкості у використанні ресурсів.*
2. *Місце і роль людини в економіці. Людський і соціальний капітал.*
3. *Альтернативність використання ресурсів і необхідність раціонального вибору. Крива виробничих можливостей.*
4. *Проблема забезпечення ефективного розподілу ресурсів та стійкого економічного розвитку. Значення ЦСР у використанні ресурсів*
5. *Сучасна трансформація основних виробничих факторів та напрями розвитку НТП.*

Ключові слова: альтернативна вартість; виробнича функція; екологічний фактор; здатність до підприємницької діяльності; земля; інформація; капітал; крива виробничих можливостей; людський і соціальний капітал; наука; науково-технічна революція (НТР); праця; раціональний вибір; факторні доходи; фактори виробництва.

Актуальність теми. Сучасне суспільство стикається з постійною потребою в оптимальному використанні обмежених ресурсів (землі, праці, капіталу, природних ресурсів), що є основними факторами виробництва. Раціональний розподіл та ефективність їх використання прямо впливають на економічне зростання, конкурентоспроможність економіки та добробут населення. Умови глобалізації вимагають від країн досягнення високого рівня економічної ефективності, щоб залишатися конкурентоспроможними. Зокрема, важливо враховувати альтернативну вартість використання ресурсів та потребу у раціональному виборі для забезпечення довгострокового зростання. З урахуванням змін у технологіях, структури ресурсів та людського капіталу, суспільство може розширювати свої виробничі межі, що сприяє поліпшенню добробуту. Водночас сучасний виклик – це баланс між економічним розвитком і

стійкістю екосистем, що потребує врахування екологічних обмежень.

Цілі сталого розвитку (ЦСР), зокрема, гідна праця та економічне зростання, інновації та інфраструктура, відповідальне споживання та виробництво, прямо корелюють із проблемою ефективного використання економічних ресурсів. Для досягнення стійкого розвитку важливо враховувати: потребу у скороченні надмірного споживання природних ресурсів; стимулювання людського і соціального капіталу як ключових елементів інноваційного розвитку; розвиток технологій, які забезпечують екологічну стійкість і скорочення впливу на довкілля. У добу четвертої промислової революції трансформація виробничих факторів (автоматизація, роботизація, цифровізація) створює нові можливості для підвищення продуктивності й ефективності використання всіх видів ресурсів.

2.1. Фактори (ресурси) виробництва, їх характеристика. Плата за ресурси. Проблема забезпечення екологічної стійкості у використання ресурсів

Економічні ресурси, або фактори виробництва, – це всі природні, людські та створені людиною ресурси, що використовуються для виготовлення товарів і надання послуг. До них належать земля, сировина, техніка, технології та людські здібності. Економічне трактування цих понять дещо відрізняється від загальноприйнятого, тому вони потребують уточнення.

Праця – це сукупність фізичних і розумових здібностей людей, які вони застосовують у процесі виробництва. Вона характеризується чисельністю працездатного населення, рівнем зайнятості, освіти, кваліфікації та продуктивності праці.

Земля як фактор виробництва охоплює не лише земельні ділянки, а й усі природні ресурси: корисні копалини, водойми, ліси, сировину тощо.

Капітал (інвестиційні ресурси) – це вироблені людиною засоби виробництва, зокрема будівлі, обладнання, транспорт, складські приміщення та інструменти. Його створення та накопичення називається інвестуванням. У ширшому економічному значенні капітал включає також фінансові активи

(гроші, цінні папери), проте як фактор виробництва він означає лише реальний капітал, що безпосередньо бере участь у виробничому процесі.

Підприємницька діяльність – це особливий економічний ресурс, що відіграє ключову роль у сучасному виробництві. Підприємець: організовує та об'єднує інші ресурси у виробничий процес; приймає стратегічні рішення та визначає напрям діяльності; виступає новатором, сприяючи розвитку та вдосконаленню виробництва; бере на себе ризик, пов'язаний як із власними ресурсами, так і з ресурсами партнерів.

Дослідники визначають ключові якості підприємця, зокрема вміння відокремлювати факти від міфів, приймати рішення в умовах невизначеності, знаходити нестандартні рішення, оцінювати перспективність ідей, вести переговори та дотримуватися етичних норм.

Фактори виробництва мають своїх власників, які отримують відповідні ***доходи***: праця – у вигляді заробітної плати; капітал – у вигляді процентного доходу; земля – у формі ренти; підприємницька діяльність – у вигляді прибутку.

2.2. Місце і роль людини в економіці. Людський і соціальний капітал

На всіх етапах розвитку суспільства людина була центром економічних процесів – як виробник, споживач і суб'єкт економічних відносин. Людський капітал включає три ключові складові: капітал здоров'я – спосіб життя, спрямований на підтримку фізичного та психічного стану; капітал освіти – знання та навички, що визначають соціальний статус та кар'єрні перспективи; капітал культури – система цінностей і моделей поведінки.

Основні властивості людського капіталу:

- є ключовим фактором економічного розвитку, джерелом нових ідей та інновацій;
- формується через інвестиції в освіту та здоров'я, інтегруючи природні та відтворювані ресурси;
- вимагає значних фінансових вкладень як від індивіда, так і від суспільства;

- може накопичуватися через здобуття досвіду, навичок, знань;
- інвестиції у людський капітал підвищують майбутні доходи особи та суспільства;
- інвестиції мають довготривалий характер (освіта – 12–20 років, здоров'я – протягом усього життя);
- відрізняється від фізичного капіталу тим, що не передається і є невід'ємним від людини;
- прибуток від інвестицій у людський капітал отримує лише його носій;
- рівень віддачі залежить від особистих якостей, мотивації та культури індивіда;
- держава має відігравати важливу роль у підтримці інвестицій у людський капітал;
- з часом людський капітал може зменшуватися через фізичне старіння або втрату актуальності знань;
- здоров'я відіграє вирішальну роль у збереженні та використанні людського капіталу.

Людський капітал існує в системі соціальних відносин, що формують ***соціальний капітал*** – зв'язки, довіру та взаємодію між людьми. Його формування можливе на різних рівнях:

Нанорівень – особисті контакти, волонтерство, соціальне підприємництво.

Мікрорівень – співпраця між підприємствами, профспілки, дотримання корпоративної відповідальності.

Метарівень – партнерство бізнесу, громади та місцевої влади.

Макрорівень – державні та неурядові організації, система освіти, медицини, культури.

Мегарівень – міжнародні соціальні фонди, глобальні ініціативи.

Особливості соціального капіталу:

- є результатом організованої взаємодії, має колективну природу;
- не є приватною власністю, належить громадянському суспільству;
- входить до активів фірм, але використовується відповідно до їхніх можливостей.

Отже, людський і соціальний капітал є фундаментальними ресурсами, що визначають рівень розвитку суспільства та економіки.

2.3. Альтернативність використання ресурсів і необхідність раціонального вибору. Крива виробничих можливостей

Економічні ресурси мають спільну характеристику – їхня кількість обмежена або вони рідкісні. Це означає, що ресурсів зазвичай недостатньо для повного задоволення всіх потреб. Обмеження стосуються як природних ресурсів, так і засобів виробництва, праці та підприємницьких здібностей. Це проблема як на рівні всього суспільства, так і окремих підприємств чи домогосподарств. Через це виробники змушені приймати рішення щодо того, які товари та послуги випускати.Отже, економіка постійно перебуває у стані вибору між альтернативними варіантами, оскільки ресурси, використані для створення одного продукту, не можуть бути спрямовані на виробництво іншого. Виробництво одного товару означає втрату можливості створити інший. У процесі вибору між товарами враховується альтернативна вартість.

Альтернативна вартість – це витрати на виробництво товару, які оцінюються через втрату можливостей використання ресурсів для інших цілей. Її можна виміряти кількістю одиниць альтернативного товару, яким довелося пожертвувати, або як різницю між потенційним прибутком за найбільш вигідного варіанта використання ресурсів і фактичним прибутком.

Обираючи, які товари виробляти, суспільство прагне знайти оптимальний спосіб використання ресурсів, що дозволяє досягти максимального випуску споживчих благ при мінімальних витратах. Такий підхід називається економічною ефективністю.

Економічна ефективність настає тоді, коли за певного рівня ресурсів і технології неможливо збільшити виробництво одного товару без скорочення виробництва іншого. Для досягнення ефективності необхідно забезпечити: повне використання всіх доступних ресурсів у виробництві; максимальний можливий обсяг виробництва; застосування сучасних техніки та технологій.

Повне використання ресурсів передбачає їх залучення виключно для виробничих цілей. Максимальний обсяг виробництва означає, що за даного рівня техніки та технологій більше продукції створити неможливо. Рівень техніки і технології має відповідати сучасним стандартам у своїй галузі.

Уявімо, що економіка функціонує ефективно, і розглянемо, як за таких умов суспільство розв'язує проблему економічного вибору. Допустимо, що: усі ресурси повністю залучені у виробничий процес; досягнуто максимального можливого обсягу виробництва; кількість і якість ресурсів залишаються незмінними; технології залишаються стабільними; виробляються лише два товари: хліб і верстати.

За цих умов збільшення виробництва хліба можливе тільки за рахунок скорочення виробництва верстатів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Умови виробництва хліба й верстатів

Види товарів	***Можливості виробництва хліба і верстатів при повній зайнятості ресурсів (дані умови)***				
	А	Б	В	Г	*Д*
Верстати, тис.шт.	10	9	7	4	*0*
Хліб, млн тонн	*0*	*1*	*2*	*3*	*4*

Покажемо ці альтернативи за допомогою графіка (рис. 2.1).

Якщо економіка обирає варіант, позначений точкою А, це означає що всі доступні ресурси спрямовані виключно на виробництво верстатів. У випадку альтернативи, представленої точкою Д, ресурси використовуються лише для виготовлення хліба. Проте суспільство не може зосереджуватися лише на виробництві засобів виробництва або лише на споживчих товарах – необхідно досягти оптимального розподілу ресурсів між обома напрямками. Переміщення від точки А до точки Д символізує збільшення виробництва хліба шляхом перенесення частини ресурсів із виробництва верстатів. Отже, економіка спрямовує свої зусилля на задоволення поточних потреб, але зменшує можливості для забезпечення достатніх засобів виробництва в майбутньому, навіть для виготовлення того ж хліба.

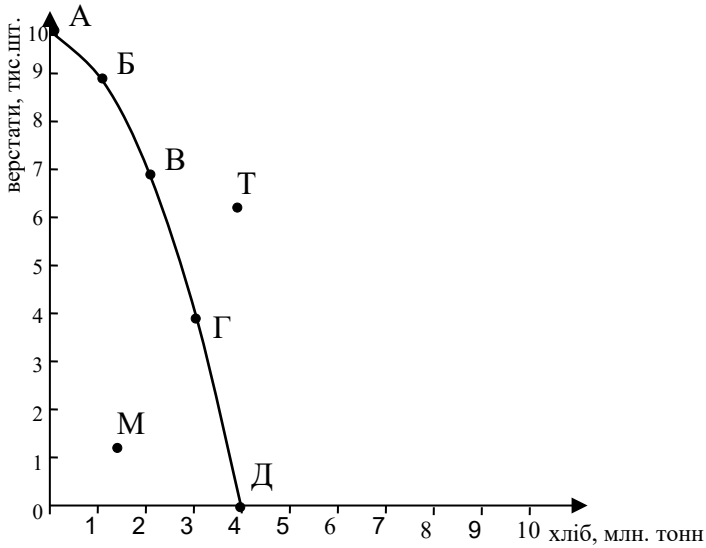

Рис 2.1. Крива виробничих можливостей

Навпаки, рухаючись від точки Д до точки А, суспільство обмежує поточне споживання, зосереджуючись на накопиченні засобів виробництва, що забезпечить зростання споживання в майбутньому. У будь-якому з цих сценаріїв відбувається компроміс: збільшення випуску одного продукту супроводжується скороченням виробництва іншого.

Раціональний вибір між альтернативними способами використання ресурсів вимагає усвідомлення їх обмеженості та необхідності ефективного застосування. Графічно всі можливі варіанти поєднання виробництва двох товарів зображуються за допомогою кривої виробничих можливостей. Точка М, що розташована всередині кривої, вказує на можливу, але нераціональну комбінацію виробництва товарів. Точка Т, що лежить поза кривою, демонструє неможливість досягнення такого рівня виробництва за існуючих ресурсів і технологій. Вигнута форма кривої пояснюється тим, що перехід від виробництва одного товару до іншого за умов повного

використання ресурсів супроводжується зростанням альтернативних витрат другого товару, що є наслідком закону зростаючих витрат. Ця закономірність виникає через неможливість повної взаємозаміни технологій, через що для виробництва нового товару потрібні додаткові ресурси.

Побудова кривої виробничих можливостей базується на низці припущень, проте в реальному житті постійно відбуваються зміни: удосконалюються технології, оптимізується використання ресурсів, а також змінюються самі ресурси як за кількістю, так і за якістю. Суспільство може відмовлятися від виробництва одних товарів на користь інших. Ці зміни зазвичай сприяють *економічному зростанню* – процесу розширення виробничих можливостей. На графіку це виражається у зміщенні кривої виробничих можливостей вправо.

Економічне зростання можливе завдяки двом основним шляхам:

Розширення кількості ресурсів, наприклад, за рахунок збільшення чисельності робочої сили, відкриття нових родовищ або розширення виробничих площ. Такий розвиток називається *екстенсивним.*

Поліпшення якості ресурсів без збільшення їх кількості. Це включає підвищення кваліфікації робочої сили, модернізацію техніки та технологій, а також покращення управлінських рішень. Цей шлях відображає *інтенсивний* тип зростання.

У практиці екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання часто переплітаються, тому зазвичай ведуть мову про переважний характер того чи іншого типу розвитку.

2.4. Проблема забезпечення ефективного розподілу ресурсів та забезпечення стійкого економічного розвитку. Значення цілей сталого розвитку у використанні ресурсів

Актуальність проблеми забезпечення ефективного розподілу ресурсів та стійкого економічного розвитку обумовлена сучасними глобальними викликами, серед яких обмеженість природних ресурсів, нерівномірність їх розподілу, демографічні зміни, зміна клімату та зростання соціально-економічної нерівності.

Стійкий економічний розвиток вимагає збалансованого поєднання економічних, екологічних і соціальних аспектів. Економічний ріст, заснований на надмірному використанні природних ресурсів і забрудненні середовища, несумісний із довгостроковими інтересами людства. Зокрема, зміна клімату вже створює серйозні загрози для виробничих систем, водних ресурсів і продовольчої безпеки, посилюючи необхідність у розвитку стійких технологій та практик.

У глобальній економіці зростає розрив між розвинутими та країнами, що розвиваються, через нерівномірний доступ до ресурсів, технологій і капіталу. Це вимагає міжнародної співпраці для вирішення таких проблем, як фінансування стійких проектів, передача технологій і забезпечення справедливого доступу до глобальних благ. Розв'язанню цих проблем сприяє реалізація Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ), визначених у вересні 2000 року під час Саміту тисячоліття, організованого Організацією Об'єднаних Націй (ООН), які у 2015 році визначено як частина Порядку денного сталого розвитку (ЦСР) до 2030 року

Серед основних ЦРТ, які безпосередньо пов'язані із забезпеченням стійкого економічного розвитку, виділяються такі:

ЦСР 1: Подолання бідності – сприяє розширенню доступу до економічних ресурсів для найбільш вразливих верств населення, що збільшує їхню економічну активність та інтеграцію у виробничі процеси.

ЦСР 2: Подолання голоду, забезпечення продовольчої безпеки – фокусується на підвищенні продуктивності аграрного сектора, оптимізації використання земельних і водних ресурсів, що є ключовим для забезпечення економічного зростання.

ЦСР 7: Доступна та чиста енергія – стосується забезпечення енергоресурсами, необхідними для сталого економічного розвитку та підвищення ефективності виробничих потужностей.

ЦСР 8: Гідна праця та економічне зростання – передбачає створення робочих місць, розвиток інноваційної економіки та раціональне використання людського капіталу.

ЦСР 9: Промисловість, інновації та інфраструктура – спрямована на розбудову інфраструктури, підтримку інновацій та розвиток промислового потенціалу.

ЦСР 12: Відповідальне споживання й виробництво – фокусується на ефективному управлінні природними ресурсами та мінімізації негативного впливу виробництва на довкілля.

ЦСР 13: Боротьба зі зміною клімату – актуальна в контексті адаптації виробничих процесів до кліматичних змін, що впливають на використання економічних ресурсів.

ЦСР 17: Партнерство для досягнення сталого розвитку – підкреслює важливість міжнародного співробітництва у сфері обміну знаннями, технологіями та ресурсами для підвищення виробничого потенціалу.

Реалізація **Цілей сталого розвитку (ЦСР)** має вирішальне значення для ефективного розподілу ресурсів, оскільки вона передбачає **збалансований підхід до економічного зростання, соціального добробуту та екологічної безпеки.** У світі обмежених ресурсів їхній розподіл має відбуватися з урахуванням довгострокових перспектив та майбутніх поколінь. ЦСР сприяють **оптимізації використання природних, людських і фінансових ресурсів,** запроваджуючи принципи **раціонального виробництва, екологічної стійкості та соціальної справедливості**. Це означає, що ресурси спрямовуються не лише на зростання ВВП, а й на зменшення нерівності, подолання бідності, розвиток освіти, охорони здоров'я, відновлюваної енергетики та екологічно чистих технологій.

2.5. Сучасна трансформація основних виробничих факторів та напрями розвитку НТП

З розвитком науково-технічного прогресу з'являються нові фактори виробництва, серед яких наука, інформація та екологічні аспекти.

Наука – це сфера людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію знань про природу, суспільство й мислення. Вона є безпосередньою продуктивною силою, маючи власний професійний склад, матеріальну базу та кінцевий продукт.

Інформація – це процес збору, обробки та впорядкування знань для їх подальшого використання.

Екологічний фактор – орієнтація на раціональне використання природних ресурсів, охорону довкілля та його відновлення.

Ключову роль у розвитку виробництва відіграє науково-технічний прогрес (НТП), що може відбуватися в еволюційній (поступові зміни) або революційній (кардинальні зміни) формі, відомій як науково-технічна революція (НТР).

Термін ***«науково-технічна революція»*** введений англійським ученим Берном у 1950-х роках. Він визначав її початок наприкінці XIX століття, пов'язуючи з відкриттями в галузі фізики (структура матерії, електрон, протон, фотон, випромінювання, теорія відносності). Ці наукові досягнення стали основою для ключових технічних змін, зокрема створення ядерних реакторів і обчислювальних машин.

1. ***Автоматизація праці*** – широке впровадження роботизованих систем, штучного інтелекту та кібернетичних технологій.
2. ***Зміна ролі людини у виробництві*** – працівники здійснюють контроль, управління та програмування технологічних процесів замість фізичної праці.
3. ***Модифікація предметів праці*** – розробка та використання нових матеріалів, таких як металокераміка, склопластик, графен, наноматеріали, біополімери тощо.
4. ***Створення нових технологічних процесів*** – розвиток лазерних, плазмових, мембранних, квантових, нанотехнологій, 3D-друку та електронно-променевої обробки матеріалів.
5. ***Революція в енергетиці*** – активне використання альтернативних джерел енергії (сонячна, вітрова, воднева, термоядерна енергетика, енергія припливів, геотермальні ресурси).
6. ***Розвиток нових методів управління виробництвом*** – цифровізація, впровадження ERP-систем, штучного інтелекту в менеджменті та логістиці.
7. ***Інформаційна революція*** – поширення інтернету, хмарних технологій, блокчейну, мультимедійних систем, що змінюють підходи до зберігання та обробки інформації.

8. ***Бурхливий розвиток біотехнологій*** – досягнення в генної та клітинної інженерії, синтетичній біології, колонуванні, створенні біокаталізаторів, наномедицини.

9. ***Освоєння нових просторів*** – розвиток космічної промисловості (дослідження Марса, колонізація Місяця), активне використання ресурсів Світового океану, глибоководний видобуток корисних копалин.

10.***Віртуалізація економічних процесів*** – розширення сфери дистанційної роботи, впровадження технологій віртуальної та доповненої реальності у виробництві та навчанні.

11.***Діджиталізація фінансових операцій*** – поширення криптовалют, електронних платіжних систем, безготівкових розрахунків та смарт-контрактів.

12.***Розвиток екологічно чистих технологій*** – створення енергозберігаючих виробництв, технологій утилізації відходів, переробки пластику, впровадження принципів циркулярної економіки.

13.***Інтеграція людини з технологіями*** – розвиток нейроінтерфейсів, біонічних протезів, кіборгізації, створення імплантів для розширення людських можливостей.

Нові технології, інноваційні розробки, нові продукти та динамічна поведінка споживачів формують нові ринки, розширюють сфери конкуренції та стимулюють розвиток традиційних галузей, передаючи їм технічний досвід. Вони сприяють появі нових ресурсів і створюють умови для подальшого розвитку суспільства. Науково-технічна революція також суттєво змінила характер і зміст праці.

Наприкінці XX століття розпочалася **третя хвиля науково-технічної революції (НТР)**, яка охопила розвиток **комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, робототехніки, біотехнологій, космонавтики** та створення нових матеріалів. Це спричинило значні зміни в економіці, оскільки **пріоритети виробництва змістилися від традиційної промисловості до сфери інформаційних технологій і послуг**.

Основними напрямками цього періоду стали: широке впровадження роботів та комп'ютеризованих систем, **перехід від масового виробництва до персоналізованого сервісу**, **розвиток програмного забезпечення** та інтернету як основних

секторів економіки. У результаті стара **індустріальна економіка поступилася новій – цифровій**, де найбільші прибутки приносили не виробництво комп'ютерної техніки, а її **програмне забезпечення, сервісне обслуговування та розвиток комунікацій**.

На початку 2010-х років світ вступив у **Четверту промислову революцію**, або **Індустрію 4.0**, яка ґрунтується на інтеграції фізичного та цифрового світів. Її суть полягає у створенні **кіберфізичних систем**, де **інтелектуальні технології, штучний інтелект (AI) та Інтернет речей (IoT)** координують та керують виробництвом у реальному часі.

Основні характеристики Індустрії 4.0:

1. **Поєднання цифрового та матеріального світів** – створення «розумних» виробництв, де всі процеси автоматизовані та взаємопов'язані.

2. **Глобальна цифровізація** – перехід підприємств до цифрового управління, використання штучного інтелекту для аналізу великих даних (Big Data).

3. **Розвиток роботизованих систем та Інтернету речей (IoT)** – об'єднання пристроїв, які працюють разом без втручання людини.

4. **Персоналізація виробництва** – можливість виготовлення унікальних товарів за індивідуальними замовленнями без значного збільшення вартості.

Раніше підприємства працювали за принципом **масового виробництва**, випускаючи великі партії однакових товарів. Сучасні технології дозволяють **адаптувати виробництво під конкретні запити споживачів**. Наприклад, фабрики можуть виготовляти продукцію з урахуванням особистих потреб клієнтів, що значно підвищує їхню лояльність.

Ключові технології Індустрії 4.0 такі:

1. Інтернет речей (IoT) – мережа «розумних» пристроїв, які взаємодіють один з одним без втручання людини. Наприклад, у "розумному" заводі всі машини обмінюються даними та самостійно визначають оптимальні параметри роботи.

2. Штучний інтелект (AI) та Big Data – технології, які аналізують величезні обсяги інформації, прогнозують попит, оптимізують логістику та скорочують виробничі витрати.

3. 3D-друк – можливість створювати фізичні об’єкти шляхом пошарового нанесення матеріалу. Це дозволяє швидко виробляти прототипи та індивідуальні деталі, зменшуючи витрати на масове виробництво.

4. Роботизація та автоматизація – використання роботів у всіх сферах виробництва, включаючи логістику, медицину, будівництво та обслуговування клієнтів.

5. Блокчейн – технологія безпечних цифрових транзакцій, що активно використовується у фінансовій сфері, логістиці та управлінні даними.

6. Віртуальна та доповнена реальність (VR/AR) – інтеграція цифрових елементів у фізичний світ, що відкриває нові можливості у медицині, освіті та виробництві.

Підсумки

1.Усі фактори виробництва – земля, капітал, праця та підприємницька діяльність – є основою економічної діяльності. Проте їхній ефективний розподіл вимагає справедливого механізму плати за ресурси. Особливо актуальне питання екологічної стійкості, оскільки надмірне використання природних ресурсів загрожує їх виснаженням, а глобальні екологічні виклики потребують переходу до зеленої економіки та сталих моделей виробництва. Природні ресурси, які є основою для виробничої діяльності, мають обмежений характер. Їх надмірне і безконтрольне використання призводить до виснаження запасів, деградації ґрунтів, забруднення води та атмосфери. Усе це викликає питання: як забезпечити зростання економіки, не знищуючи природні багатства? Сучасний світ шукає відповідь у принципах сталого розвитку. Це означає, що необхідно впроваджувати екологічно чисті технології, переходити до відновлюваних джерел енергії та розробляти способи раціонального споживання ресурсів.

2. Людина залишається центральним елементом економіки, оскільки саме її знання, навички та продуктивність визначають ефективність економічної системи. Людський і соціальний капітал є ключовими чинниками інноваційного розвитку, що

сприяє технологічному прогресу та підвищенню конкурентоспроможності економік. Інвестиції в освіту, науку та охорону здоров'я визначають можливості суспільства для подальшого зростання.

3. Забезпечення сталого економічного розвитку потребує ефективного розподілу ресурсів між поточним і майбутнім поколіннями. Це означає, що економічне зростання має супроводжуватися соціальною справедливістю та екологічною відповідальністю. Цілі сталого розвитку, визначені ООН, підкреслюють необхідність переходу до економіки, яка забезпечує інклюзивність, інноваційність та екологічну безпеку, що є головним викликом для сучасного суспільства. Економічні ресурси повинні використовуватися ефективно, відповідально та з урахуванням довгострокових перспектив, аби сприяти гармонійному розвитку економіки, суспільства та природи.

4. Очікується, що подальший розвиток **хмарних технологій, штучного інтелекту, безпілотного транспорту та криптовалют** змінить усі сфери життя. «Розумні міста», безпечні цифрові транзакції, індивідуалізоване виробництво та нові способи енергозабезпечення стануть частиною нашого повсякденного життя. Індустрія 4.0 суттєво змінює глобальну економіку, спричиняючи трансформацію бізнес-моделей. Компанії, які не встигають адаптуватися до цифрових технологій, поступово втрачають свої позиції. Водночас відбувається значна зміна ринку праці, де попит на висококваліфікованих спеціалістів зростає, а багато традиційних професій піддаються автоматизації.

5.Завдяки цифровим технологіям підвищується ефективність виробництва, що дозволяє зменшувати витрати та робити виробничі процеси більш гнучкими й адаптивними до нових умов. Межі між фізичним, цифровим та біологічним світами поступово стираються, що сприяє інтеграції людини з технологіями. Розвиваються біоніка, кібернетика, нейроінтерфейси, які відкривають нові можливості для вдосконалення людського організму та взаємодії з цифровими системами. Окрім цього, Четверта промислова революція сприяє появі нових галузей економіки, таких як біотехнології, квантові обчислення, кібербезпека та екологічні стартапи. Це формує нову економічну реальність, де цифрові інновації стають основою

розвитку суспільства, змінюючи підходи до виробництва, праці та взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Практикум

1. Визначте такі поняття та категорії: альтернативна вартість; виробнича функція; екологічний фактор; економічна ефективність; економічні ресурси; екстенсивний тип економічного зростання; інтенсивний тип економічного зростання; крива виробничих можливостей; людський і соціальний капітал; науково-технічна революція (НТР); праця; земля; капітал; здатність до підприємницької діяльності; наука; інформація; раціональний вибір; фактори виробництва; факторні доходи.

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Альтернативні витрати зменшуються в економіці, що рухається вздовж КВМ.
2. Графічна модель альтернативної вартості – межа виробничих можливостей.
3. Збільшення обсягу людських ресурсів завжди зумовлює зростання потенціалу виробництва.
4. Альтернативна вартість відображає обсяг одного продукту, від якого слід відмовитися з метою отримання додаткової одиниці іншого продукту.
5. Крива виробничих можливостей ілюструє можливі варіанти поєднання випуску продукції та рівні споживання благ за умов обмеженої й фіксованої кількості ресурсів.
6. Обмеженість ресурсів пояснюється безмежністю потреб.
7. Основні економічні проблеми “що, як, для кого виробляти” розв’язуються однаково в усіх економічних системах.
8. Із проблемою вибору пов’язане прийняття будь-якого економічного рішення.
9. В економічному процесі замінювати один одного можуть лише капітальні і трудові ресурси.
10. В економіці не діє закон спадної віддачі, якщо вона ефективна.

3. Проаналізуйте вплив реалізації Цілей сталого розвитку (ЦСР), зокрема **ЦСР 7 "Доступна та чиста енергія", ЦСР 8 "Гідна праця та економічне зростання" та ЦСР 12 "Відповідальне споживання та виробництво",** на забезпечення ефективного використання та розподілу економічних ресурсів, обґрунтувавши їхню роль у формуванні стійкої економічної системи.

4. Складіть порівняльну таблицю для характеристики видів капіталу

Порівняльна характеристика основних форм капіталу

Ознаки	Фізичний капітал	Людський капітал	Соціальний капітал
Визначення (складові або компоненти)			
Власники			
Основні характеристики			
Способи придбання			
Мета використання			

5. Проаналізуйте економічні ресурси України, здійснивши їх кількісну й якісну оцінку за такими складовими, як природно-ресурсний потенціал, людський і соціальний капітал, науковий потенціал, інформаційні та технологічні ресурси, а також зіставте отримані характеристики з відповідними показниками інших країн.

Тема 3. СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТА МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1. *Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку.*
2. *Суть економічної системи та її основні елементи. Роль відносин власності в економічній системі.*
3. *Суспільні інститути, їх роль у функціонуванні економічної системи.*
4. *Типи економічних систем та їх характеристика.*

Ключові слова: господарський механізм; економічна система; закономірності переходу від командно-адміністративної до ринкової системи; змішана економіка; критерії приналежності до певного типу економічної системи; командна економічна система; моделі змішаної економіки; організаційно-економічні відносини; парадигма сталого розвитку; продуктивні сили; ринкова економіка вільної конкуренції; соціально-економічні відносини; техніко-економічні відносини; традиційна економічна система; формаційний підхід; цивілізаційний підхід підходи до періодизації суспільного розвитку.

Актуальність теми. Об'єктивні закони і логіка економічного розвитку створюють умови, за яких жодна людина чи економічний процес не можуть існувати або функціонувати без взаємозв'язку з іншими, внаслідок чого формуються механізми узгодження і задоволення потреб та інтересів певних форм організації господарської діяльності, структур національної економіки і систем соціально-економічних відносин. Виникає величезна кількість взаємодій, які визначають функціонування певного типу економічної системи.

Сучасні економічні системи надзвичайно складні та динамічні, оскільки на їхній розвиток впливають глобалізаційні процеси, технологічні інновації, соціальні трансформації та екологічні виклики. Взаємодія держави, ринку та суспільних інститутів визначає ефективність економічного управління та стійкість розвитку, що робить необхідним аналіз історичних закономірностей, сучасних тенденцій і прогнозування майбутніх

змін. В умовах цифровізації, переходу до сталого розвитку та зміни балансу сил у світовій економіці особливо актуальне розуміння фундаментальних принципів функціонування економічних систем, механізмів їхнього регулювання та впливу соціальних факторів.

З огляду на зростаючу нестабільність світових ринків, посилення геополітичних ризиків та кризові явища, що періодично охоплюють економіку, важливо мати чітке уявлення про структуру та еволюцію економічних систем. Раціональне використання ресурсів, ефективний розподіл виробничих факторів та адаптація економічних моделей до нових викликів є ключовими завданнями для держав, бізнесу та суспільства загалом. Вивчення закономірностей розвитку економічних систем дозволяє оцінити їхню ефективність та сприяє формуванню стратегії, спрямованої на економічну стабільність, інклюзивний розвиток та технологічний прогрес.

3.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації суспільного розвитку

Сучасний стан суспільного розвитку є результатом тривалого історичного та соціально-економічного процесу. Щоб краще зрозуміти його сьогодення, необхідно враховувати закономірності попередніх етапів еволюції. Науковці аналізують різні аспекти суспільного життя, причини змін у процесах та закономірності їхнього вдосконалення.

У сучасній науці існують два основні підходи до періодизації суспільного розвитку: ***формаційний*** (К. Маркс) та ***цивілізаційний*** (О. Тоффлер, Л. Морган, Дж. Гелбрейт, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл, Р. Кроуфорд та інші).

Формаційний підхід, розроблений К. Марксом, базується на класифікації суспільства за способом виробництва. Він виділив три основні формації:

1. *Первинна (архаїчна)* – включає первіснообщинний та азіатський спосіб виробництва.
2. *Вторинна* – ґрунтується на приватній власності (рабовласницький, феодальний, капіталістичний лад).
3. *Комуністична* – передбачає скасування приватної власності.

Цей підхід передбачає аналіз еволюції суспільства через зміну способів виробництва. Однак сучасна наука критикує його за низку недоліків:

- він застосовується здебільшого до Західної Європи, не враховуючи особливості розвитку Китаю, Індії та інших цивілізацій;
- історія трактується як низка революційних змін, а перехідні етапи залишаються поза увагою;
- основний акцент робиться лише на економічних чинниках, без урахування соціокультурних, національних та релігійних аспектів;
- абсолютизує класові суперечності як головну рушійну силу історії.

Попри ці зауваження, формаційний підхід продовжує використовуватись, зокрема для аналізу античної, феодальної та буржуазної формацій.

Цивілізаційний підхід базується на комплексному аналізі суспільного розвитку, враховуючи національно-історичні, соціокультурні, політико-ідеологічні, релігійні та етнічні чинники. Відомий український академік А.А. Чухно наголошував, що для розуміння сучасного розвитку необхідна нова парадигма економічної теорії та філософії, оскільки традиційні методи не можуть пояснити перехід людства на новий рівень цивілізаційного процесу.

Цивілізація (від лат. *civilis* – громадянський, суспільний) є історично визначеним станом суспільства, що характеризується рівнем розвитку продуктивних сил, специфічною організацією виробництва та культурними особливостями. Сучасна наука виокремлює сім основних цивілізацій:

1. Неолітична
2. Східно-рабовласницька
3. Антична
4. Ранньофеодальна
5. Передіндустріальна
6. Індустріальна
7. Постіндустріальна

На відміну від формаційного підходу, цивілізаційний підхід ґрунтується на таких принципах:

- Багатовимірність аналізу економічних систем.
- Еволюційний, поступовий розвиток історичного процесу.
- Відмова від акценту на класовій боротьбі.
- Комплексне вивчення економічних, соціальних та культурних елементів.
- Визнання ролі людини як центрального чинника історії.
- Розгляд світової історії як єдиного планетарного процесу.

Стадії суспільного розвитку за В. Ростоу

Американський економіст В. Ростоу розробив концепцію стадій зростання, поділивши історію суспільства на п'ять етапів:

1. *Традиційне суспільство* – низька продуктивність праці, домінування ручної праці.
2. *Перехідне суспільство* – розвиток ринкових відносин, конкуренції та накопичення капіталу.
3. *Стадія «зрушення»* – промислова революція, механізація виробництва.
4. *Стадія зрілості* – стабільне економічне зростання.
5. *Стадія масового споживання* – переважний розвиток сфери послуг та споживчого виробництва.

Згодом він доповнив модель ще шостою стадією – *пошуком шляхів поліпшення якості життя.*

О. Тоффлер, своєю чергою, виокремлює три стадії суспільного розвитку: *аграрну, індустріальну та перехідну.* Дж. Гелбрейт і Р. Арон додають ще дві: *постіндустріальну та неоіндустріальну (інформаційну).*

Цивілізаційний підхід пропонує інший погляд на процеси, що відбуваються в сучасному світі. Він дає можливість зрозуміти глобальні тенденції розвитку світової економіки.

3.2. Суть економічної системи та її основні елементи. Роль відносин власності в економічній системі

Сьогодні країни відрізняються за внутрішніми механізмами своїх систем, тому важливо знати, за якими критеріями їх класифікувати та вивчати. Найпоширеніша класифікація типів економічних систем у сучасній економічній літературі базується на двох критеріях: 1) спосіб власності на засоби виробництва та 2) спосіб координації поведінки економічних агентів.

У сучасній економічній науці економічна система трактується як цілісна сукупність усіх економічних процесів, що відбуваються в суспільстві та ґрунтуються на певних відносинах власності й формах організації господарської діяльності. До структурних складових будь-якої економічної системи належать:

- продуктивні сили, які охоплюють предмети й засоби праці, робочу силу, науку та інформацію, а рівень їх розвитку зумовлюється науково-технічним прогресом, професійно-кваліфікаційною структурою працівників, їх науково-технічним потенціалом і станом інформаційних технологій;
- соціально-економічні відносини, що формуються на основі певних форм власності на засоби виробництва і відображають взаємини між людьми щодо привласнення ресурсів та результатів господарської діяльності;
- техніко-економічні відносини, які залежать від рівня розвитку техніки й технологій і характеризують взаємодію людей у процесі поділу праці та здійснення виробничих операцій, виступаючи матеріальним змістом виробництва та передбачаючи існування конкретних форм і методів організації праці на рівні підприємств;
- організаційно-економічні відносини пов'язані з формуванням ефективних способів економічної взаємодії між суб'єктами господарювання і проявляються через процеси спеціалізації, кооперування, комбінування та концентрації виробництва;
- господарський механізм, який являє собою сукупність форм, методів і систем управління економікою на макрорівні та базується на використанні економічних законів, важелів, правових норм і відповідних інституцій;
- домінуючий тип економічних відносин між економічними агентами, що визначає, як переважно встановлюються господарські зв'язки, через ринкові механізми цін і конкуренції, адміністративно сформовані структури або довгострокові договірні відносини між партнерами.

Усі зазначені елементи тією чи іншою мірою притаманні кожній економічній системі, а їх поєднання та специфіка визначають характер і тип конкретної економічної системи.

Узагальнення сутності основних форм управління, властивих різним економічним системам, здійснене відомим японським економістом Наохіро Амая у праці «Вибір, що стоїть перед японською економікою: процвітання чи занепад», опублікованій у Токіо в 1986 році. Зокрема, він розрізняє «модель Рікардо», засновану на абсолютній ролі ринкового механізму і нульовій ролі держави; «сталінську модель», що характеризується нульовою роллю ринку і абсолютною роллю держави; «проміжну модель», з її нескінченним розмаїттям у співвідношенні держави і приватного підприємництва в прийнятті рішень, його мінливістю і мобільністю розмежовує ці дві моделі.

Особливу роль в економічній системі відіграють відносини власності. У кожному історичному періоді власність відображає специфіку соціально-економічних відносин. Економічний зміст власності первинний, тоді як правові відносини лише закріплюють ці реальні процеси. Зміни у структурі власності спричиняють перегляд правових норм, що регулюють її функціонування.

Ринкова економіка ґрунтується на різноманітності форм власності, зокрема на приватній власності, яка забезпечує ефективне використання ресурсів. Відповідно до теорії Рональда Коуза, права власності переходять до тих суб'єктів, які можуть забезпечити їх максимальну продуктивність, що сприяє раціональному розподілу ресурсів.

Основні функції власності включають:

1. Визначення цілей та напрямків виробництва;
2. Регулювання процесів розподілу, обміну та споживання;
3. Формування соціальної структури та економічних відносин;
4. Створення системи стимулів для розвитку господарських суб'єктів.

Форми власності еволюціонують разом зі змінами у виробничих силах суспільства. Розрізняють типи, види та форми власності, кожна з яких має свої особливості. Тип власності відображає загальні принципи її функціонування, вид – конкретний спосіб привласнення та управління, а форма – стійку систему економічних відносин.

На сучасному етапі виділяють два основних типи власності – приватну та суспільну, які співіснують у ринковій економіці, визначаючи економічну й соціальну структуру суспільства.

Сучасна економічна теорія аналізує відносини власності, які виникають між людьми в процесі привласнення матеріальних благ, передусім засобів виробництва. Привласнення – це конкретний соціальний механізм володіння річчю, що визначає характер і особливості тієї чи іншої форми власності. Водночас поняття власності не можна зводити лише до привласнення, адже воно нерозривно пов'язане з відчуженням, тобто передачею або втратою контролю над об'єктом власності. Відчуження й привласнення взаємопов'язані та складають основну суперечність власності, що забезпечує її динамічний розвиток.

Власність як економічна категорія виражає *відносини між людьми щодо присвоєння та використання засобів і результатів виробництва. Суб'єктами* власності є особи, організації, підприємства, держава, муніципальні утворення, тоді як *об'єкти* власності охоплюють засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, фінанси, інтелектуальну власність тощо.

Право власності визначає законодавчо встановлені норми володіння, користування та розпорядження об'єктами власності. Ці правочинники закріплені ще римським правом:

Володіння – фактичне утримання майна.

Користування – можливість отримання вигоди від власності.

Розпорядження – право змінювати статус власності (продавати, передавати, здавати в оренду тощо).

Однак власність має не лише правове значення, а й фундаментальну економічну роль, оскільки визначає спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва, характер розподілу доходів, соціальну структуру суспільства та механізми економічного управління.

Існують два основних типи власності – приватна та суспільна.

Приватна власність передбачає, що засоби виробництва та результати їх використання належать окремим особам. Вона поділяється на трудову та нетрудову. Трудова приватна власність базується на особистій праці власника або членів його сім'ї. Її основна форма – дрібне фермерське, ремісниче чи індивідуальне господарство, де одна особа одночасно є і власником, і

виробником, привласнюючи вироблений продукт. Нетрудова приватна власність передбачає використання найманої праці. Власник засобів виробництва не бере безпосередньої участі у виробництві, а найманий працівник не володіє засобами, з якими працює. Це створює умови, коли виробник не зацікавлений у підвищенні продуктивності, оскільки результати його роботи привласнює власник підприємства. Історично ця форма реалізовувалася у рабовласницькій, феодальній та капіталістичній економічних системах. Існує також поняття особистої власності – тієї, що задовольняє особисті потреби людини (матеріальні, духовні) і не використовується як джерело прибутку.

На сьогодні дуже важливою стала інтелектуальна власність, що означає право володіння, використання та розпорядження знаннями, науковими досягненнями, винаходами, культурними надбаннями.

Суспільна власність належить колективу або всьому суспільству, яке спільно володіє, управляє і розпоряджається нею. За рівнем усуспільнення вона поділяється на:

Загальнонародну власність – належить усьому суспільству.

Колективну власність – належить окремим спільнотам, таким як кооперативи, акціонерні товариства, громадські організації тощо.

Державна власність – це система, в якій об'єкти належать державі, а управління здійснюється через державні органи. Її існування зумовлене необхідністю: виконання державних функцій (економічних, соціальних, оборонних); підтримки слабких секторів економіки; прискорення науково-технічного прогресу; розв'язання складних загальнонаціональних проблем, пов'язаних з економічними чи політичними кризами.

Попри суперечливий характер розвитку державної власності, вона залишається важливим економічним інструментом, оскільки сучасна держава часто виступає великим власником.

Колективна власність проявляється через діяльність корпорацій, кооперативів, релігійних установ, суспільних організацій та трудових колективів. Корпоративна власність – групове володіння, найчастіше у формі акціонерного товариства, де капітал формується за рахунок акцій. Акціонери мають право

на дивіденди, але управління здійснюють власники контрольного пакета акцій. Кооперативна власність – форма спільного володіння, що базується на пайових внесках членів кооперативу.

Державна власність також має різні рівні управління: загальнодержавна (центральні органи влади, національний банк тощо); територіально-регіональна (муніципальна власність, місцеве самоврядування); галузева (власність міністерств і відомств).

Крім того, існують змішані форми власності: державно-колективна, приватно-колективна, державно-приватна, а також підприємства зі змішаним (зокрема, іноземним) капіталом.

3.3. Суспільні інститути, їх сутність, види та роль у функціонуванні економічної системи

Дуглас Норт, відомий економіст та лауреат Нобелівської премії, визначив інститути як "правила гри" в суспільстві, тобто створені людьми обмеження, які формують взаємодію між ними. Ці обмеження можуть бути формальними (закони, конституції) та неформальними (норми поведінки, традиції, звичаї). Інститути зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя, та слугують орієнтиром для людської взаємодії, визначаючи та обмежуючи сукупність варіантів вибору індивіда.

Суспільні інститути мають неоднорідний характер. Вони слугують механізмами, які забезпечують дотримання правил поведінки та соціальний порядок.

Інститути можуть бути неформальними та формальними.

Неформальні інститути – це встановлені в суспільстві обмеження, які не мають письмового закріплення, але значною мірою впливають на поведінку людей (звичаї, моральні норми, культурні традиції). Вони формуються на основі соціальних механізмів і передаються між поколіннями як частина культурної спадщини.

Формальні інститути виникають на основі неформальних норм і закріплюються правовими механізмами. Це закони, правові норми, які забезпечуються спеціалізованими органами держави. Вони є ключовим атрибутом державного устрою і гарантуються державними структурами.

Формальні інститути поділяються на три основні категорії:

1) політичні інститути – визначають ієрархію влади та механізми політичних процесів;

2) економічні інститути – регулюють організацію економічної діяльності;

3) контрактні інститути – регулюють умови та механізми укладання угод на основі правових норм.

Суспільні інститути можна також поділити за інституційно-організаційною структурою:

1) владно-організаційні інститути – державні органи влади та місцевого самоврядування;

2) економічні інститути – охоплюють власність, підприємництво, фінансово-кредитні установи, ціноутворення;

3) господарські та колективні інститути – включають домогосподарства, підприємства, державу;

4) соціальні та асоціативні інститути – політичні партії, профспілки, громадські об'єднання.

За рівнями економічної агрегації інститути поділяють на:

1) макроекономічні – визначають загальні економічні процеси на національному рівні;

2) мезоекономічні – впливають на розвиток галузей та регіонів;

3) мікроекономічні – регулюють діяльність підприємств та організацій;

4) наноекономічні – впливають на поведінку окремих економічних агентів.

Основна функція інститутів – зменшення невизначеності у суспільстві. Вони створюють стабільні механізми взаємодії людей, забезпечують передбачуваність та мінімізують транзакційні витрати.

За визначенням Дугласа Норта, інститути виконують роль рамкового регулювання, що: забезпечує безпеку та стабільність суспільства; зменшує витрати на координацію економічних рішень; формує систему санкцій, що обмежує непродуктивні чи руйнівні дії.

Функції інститутів включають:

1) обмеження можливих дій економічних агентів – запровадження санкцій та регулювання поведінки;

2) перерозподіл ресурсів і доходів – формування механізмів розподілу благ;

3) координація економічної взаємодії – створення правил співпраці та ухвалення рішень.

Інститути універсальні для всіх економік, але їхні конкретні форми можуть змінюватися, що визначає відмінності в моделях національного розвитку.

3.4. Типи економічних систем та їх характеристика. Моделі економічного розвитку окремих країн

До основних типів економічних систем відносять традиційну, ринкову, командно-адміністративну та змішану. Крім того, виділяють перехідний тип економіки, характерний для постсоціалістичних країн, що трансформуються від командно-адміністративної до змішаної економіки.

Традиційна економіка притаманна найменш розвинутим країнам, таким як Бенін, Бангладеш, Гаїті, Сомалі, Судан, Чад, Малі, Танзанія та Ефіопія (за класифікацією ООН).

Основні характеристики:

1. Використання примітивних технологій, переважання ручної праці. Відсутність індустріалізації.
2. Економіка складається з натурального господарства, дрібних виробництв та общинних форм організації праці.
3. Швидке зростання населення, висока безробітність. Основна сфера зайнятості – сільське господарство.
4. Значна залежність від іноземного капіталу.
5. Основу експорту становить сировина та аграрна продукція (тому такі країни часто називають "банановими республіками").
6. Суспільство поділене на касти або жорстко стратифіковані соціальні групи.
7. Держава активно втручається в економіку, проте існують високі рівні корупції, неефективна система оподаткування, слабкий розвиток освіти та соціальної інфраструктури.
8. Вплив традицій, релігії та культурних цінностей на економічні відносини значний.

Близько трьох чвертей населення світу проживає у країнах із традиційною економікою. Причини такої відсталості можуть бути об’єктивними (географічне положення, ресурсний

потенціал) та суб'єктивними (історичний розвиток, колоніальне минуле, політична система та міжнародні відносини).

Класична ринкова економіка сформувалася у XVII–XIX ст. у розвинених країнах і залишається однією з найефективніших моделей організації господарської діяльності.

Основні принципи:

1. Приватна власність на всі економічні ресурси.
2. Відкритість ринку – вільний вхід і вихід для всіх учасників.
3. Конкуренція – існування великої кількості виробників, що веде до ринкової стабільності та справедливого ціноутворення.
4. Свобода руху ресурсів – матеріальних, фінансових та людських.
5. Доступ до інформації – кожен учасник ринку має право знати про попит, пропозицію, ціни та умови торгівлі.
6. Відсутність привілеїв – рівні можливості для всіх економічних агентів.
7. Обмежене втручання держави – основна роль держави полягає у захисті прав власності та підтримці правової стабільності.

У такій економічній системі відносини між виробниками будуються на основі вільної конкуренції, яка стимулює розвиток технологій, зменшення витрат та орієнтацію на споживчий попит. Виробники орієнтуються на потреби споживачів. Власники ресурсів вкладають капітал у найбільш прибуткові галузі. Попит та пропозиція визначають ринкові ціни. Ринкова конкуренція змушує виробників ефективно використовувати ресурси та поліпшувати якість продукції.

До кінця XIX століття класична ринкова економіка проіснувала як домінуюча модель, після чого почала розвиватися система змішаної економіки з активнішою роллю держави.

Командно-адміністративна економіка функціонувала в соціалістичних країнах, зокрема в СРСР.

Її характерні риси:

1. Монополія держави на власність (переважання суспільної або колективної власності).
2. Централізоване планування – економічні рішення ухвалюються урядом, а не ринком.

3. Відсутність конкуренції – державні підприємства мають монопольне становище.

4. Жорстке регулювання цін – відсутність ринкового механізму формування вартості товарів.

5. Обмеження підприємницької ініціативи – відсутність приватного бізнесу.

6. Дефіцит товарів – через централізований розподіл ресурсів виникає брак продукції першої необхідності.

7. Корупція та бюрократизація – економічні рішення часто ухвалюються в інтересах партійної номенклатури.

У командній економіці держава контролює всі сфери виробництва, розподілу та споживання, а ринок по-справжньому не функціонує. Усі ключові рішення – що, як і для кого виробляти – ухвалюються центральною владою, а підприємства діють за затвердженими державою планами. Через відсутність конкуренції та ринкових стимулів така економічна система виявилася малоефективною й нестабільною, що зумовило її занепад наприкінці XX століття.

Після розпаду СРСР перехід багатьох соціалістичних країн до ринку характеризувався як перехідна економіка, у якій здійснювалося виконання таких ключових завдань щодо створення основ функціонування змішаної економічної систем, а саме: реформування відносин власності, що включало приватизацію; роздержавлення, яке передбачало передачу управлінських функцій від держави до ринкових структур; демонополізацію, спрямовану на створення та підтримку конкурентного середовища, подолання державної монополії та проведення антимонопольної політики; лібералізацію цін, що забезпечувала перехід до ринкового механізму ціноутворення на основі попиту і пропозиції; макроекономічну стабілізацію, що означала скорочення дефіциту державного бюджету, обмеження рівня інфляції, сприяння зайнятості та реалізацію антициклічної політики; розвиток ринкової інфраструктури, зокрема створення товарних і фондових бірж, служб зайнятості, інвестиційних фондів, довірчих товариств тощо; запровадження системи соціального захисту населення; інституційні реформи, що передбачали ухвалення та впровадження законодавства, необхідного для функціонування ринкової економіки.

У другій половині XIX ст. на зміну ринковій економіці вільної конкуренції прийшла змішана економіка, що поєднує ринкові механізми та державне регулювання та дозволяє забезпечити ефективний розподіл ресурсів із урахуванням соціальних і стратегічних цілей. Вона відзначається різноманітністю форм власності та різними типами господарської діяльності, а також зростаючою соціальною орієнтацією економічних процесів.

Особливості змішаної економіки: вільний ринок залишається основою господарства; держава бере на себе регулювання макроекономічних процесів; існує соціальний захист населення та підтримка стратегічних галузей; створюються умови для конкуренції, але водночас держава коригує недоліки ринку.

Основні причини державного втручання в економіку це: недосконала конкуренція, зумовлена розвитком монополій та олігополій; циклічність економічного розвитку й необхідність державного регулювання для згладжування кризових явищ; потреба у системі соціального забезпечення на випадок безробіття, хвороб та старості.

У змішаній економічній системі застосовуються такі форми державного втручання: розробка довгострокової економічної стратегії та прогнозування розвитку, реалізація фіскальної та монетарної політики для підтримки стабільності; антимонопольна політика для підтримки чесної конкуренції; регулювання інвестиційної, соціальної, екологічної та зовнішньоекономічної політики; контроль за фінансовою та кредитною системою, регулювання доходів і витрат населення.

Змішана економіка сприяє формуванню соціально орієнтованої ринкової моделі, що поєднує економічне зростання з соціальним добробутом.

Отже, змішана економіка забезпечує ефективне функціонування ринку, запобігаючи його дисбалансам завдяки державному регулюванню. Вона спрямована не лише на максимізацію прибутку, а й на стабільний розвиток суспільства, захист громадян та підтримку конкурентного середовища.

Підсумки

1.Формаційний підхід – це результат наукових досліджень історичного розвитку господарської діяльності та форм її організації. Він дозволив виокремити особливості формування та функціонування первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної суспільно-економічних формацій. На сьогодні він є лише свідченням історії економічного розвитку. Такий підхід не охоплює всі особливості функціонування економічних систем. Сучасна економіка є результатом природного розвитку, який формується під впливом багатьох чинників. Так, перехід до ринкової економіки змішаного типу став закономірною необхідністю, пов'язаною з еволюцією від індустріальної до постіндустріальної цивілізації. Головний зміст змін полягає не у функціонуванні ринку як такого, а в загальній трансформації суспільства. Цивілізаційний підхід дозволяє краще розуміти глобальні тенденції розвитку світової економіки, враховуючи особливості внутрішніх механізмів функціонування різних країн.

2. Економічна система – це складний механізм, що включає продуктивні сили, соціально-економічні відносини, господарський механізм та форми координації економічних процесів. Різні моделі економічного управління передбачають різний баланс між державним регулюванням і ринковими механізмами. Форма власності впливає на спосіб організації економіки та координації її суб'єктів. Власність – це не лише юридична категорія, а й основа соціально-економічних відносин.

3. Важливо, що два критерії приналежності до певного типу економічної системи – форма власності на засоби виробництва і спосіб координації поведінки економічних агентів – взаємозалежні й підпорядковані один одному. Наприклад, державна власність вимагає централізованого планування як основного механізму регулювання економічних агентів, тоді як дрібна приватна власність передбачає ринкові механізми регулювання. Існують, однак, і винятки, такі як економіка нацистської Німеччини та ринковий соціалізм Югославії. У Німеччині, де переважала приватна власність, існувала тоталітарна система, яка готувалася до війни. З іншого боку, в

Югославії приватна власність і ринкові відносини в сільському господарстві були визнані за радянської влади.

4. Кожен тип економічної системи має свої переваги та недоліки, що визначають її життєздатність. **Ринкова економіка** забезпечує максимальну ефективність, але потребує державного втручання для коригування соціальних дисбалансів. **Командно-адміністративна система** не витримала випробування часом через відсутність конкуренції та стимулів до розвитку. **Змішана економіка** стала оптимальним варіантом, поєднуючи ринкові механізми та державне регулювання.

5. Сучасна ринкова економіка розвивається завдяки дедалі більш тісній інтеграції державного регулювання з об'єктивними економічними механізмами, що ґрунтуються на розумінні економічних законів, актуальних реалій і суспільних потреб. Ці механізми не лише доповнюють один одного, а й узгоджуються із соціальними процесами, оскільки стабільний розвиток економічної системи неможливий без урахування та задоволення соціальних потреб суспільства. Залежно від історичного досвіду, культурних традицій і менталітету різних народів, у світі формуються унікальні моделі економічного розвитку, які базуються на загальних принципах ринкової економіки, але мають свої особливості.

Практикум

1. Визначте такі поняття та категорії: власність; господарський механізм; державна власність; економічна система; закономірності переходу від командно-адміністративної до ринкової системи; інститут, формальні інститути; інтелектуальна власність; командна економічна система; змішана економіка; критерії приналежності до певного типу економічної системи; неформальні інститути; моделі змішаної економіки; об'єкт власності; право власності; приватна власність; привласнення; продуктивні сили; ринкова економіка вільної конкуренції; соціально-економічні, техніко-економічні, організаційно-економічні відносини; суб'єкт власності; суспільна власність; типи економічних зв'язків; традиційна економічна система; формаційний підхід; цивілізаційний підхід.

2. Правильно / неправильно (вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)

1. Змішана економічна система почала формуватися у XX столітті.
2. Командна економіка функціонує в демократичних країнах.
3. Формування та розвиток змішаної економіки ґрунтується на поєднанні діяльності приватного сектору й державних підприємств.
4. Перехід від командно-адміністративної моделі господарювання до ринкової економіки є неможливим без трансформації відносин власності.
5. Модель ринкової економіки вільної конкуренції розглядається як теоретичний ідеальний тип економічної системи.
6. Ринкова економіка вільної конкуренції у своєму чистому вигляді функціонує в країнах Центральної Африки.
7. Поняття соціально-економічних відносин і відносин власності ідентичні за змістом.
8. У межах змішаної економічної системи держава виконує ключову функцію щодо вдосконалення механізмів ринкового функціонування.
9. Для змішаної економіки характерне абсолютне домінування державної форми власності.
10. У командній економічній системі розподіл доходів здійснювався з урахуванням потреб населення.
11. У класичній моделі ринкової економіки держава не здійснює жодного регулятивного впливу на економічні процеси.
12. Однією з визначальних ознак віднесення економіки до певного типу економічної системи є форма власності на засоби виробництва.
13. Сучасні механізми функціонування економічних систем неможливо пояснити на основі формаційного підходу.
14. Японській моделі змішаної економіки притаманна система пожиттєвого найму.

3. Визначте та поясніть причини, за яких відбулося перетворення чисто ринкової економіки на змішану економіку.

4. Охарактеризуйте сучасну економічну систему України, визначтеїї головні характеристики впишіть у наведену таблицю:

Продуктивні сили	*Соціально-економічні відносини*	*Форми власності*	*Техніко-економічні відносини*	*Організаційно-економічні відносини*	*Господарський механізм. Економічна роль держави*	*Ефективність суспільних інститутів*

5. На основі наступної таблиці охарактеризуйте взаємозв'язок типів, форм та видів власності, наведіть приклади. Обґрунтуйте переваги та недоліки різних форм власності.

Структура відносин власності

Типи власності	Суспільна		Приватна		Змішана
Форми власності	Державна	Колективна	Індивідуальна трудова	З правом наймання робочої сили	
Види власності	Загально-державна Муніципальна	Кооперативна Трудового колективу Громадських організацій	Одноосібна Сімейна	Індивідуальна Партнерська Корпоративна (акціонерна)	Державно-колективна Приватно-колективна Державно-монополістична

Тема 4. РИНОК ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

1. *Умови виникнення та функціонування ринку. Функції ринку.*
2. *Товар та його властивості. Суть і функції грошей.*
3. *Механізм функціонування ринку. Закони попиту і пропозиції. Ринкова рівновага.*
4. *Еластичність попиту і пропозиції.*
5. *Суть та функції ціни. Види цін та методи ціноутворення.*

Ключові слова: *гроші; еластичність попиту і пропозиції; методи ціноутворення; нецінові чинники попиту; нецінові чинники пропозиції; передумови виникнення ринку; попит; пропозиція; ринкова рівновага; ринок як економічна категорія та як спосіб господарювання; товар та його властивості; функції грошей;функції ринку; функції ціни; ціна.*

Актуальність теми. Ринок є основним механізмом розподілу ресурсів та забезпечення економічної рівноваги у сучасному світі. Він формує ціни, координує попит і пропозицію, стимулює інновації та розвиток бізнесу.

Вивчення ринкових категорій (**товар, ціна, закони попиту та пропозиції, ринкова конкуренція)** актуальне, оскільки вони визначають механізми функціонування сучасної змішаної економіки ринкового типу. **Товар** є основним об'єктом ринку, і розуміння його властивостей допомагає створювати конкурентоспроможні продукти. **Ціна** виконує роль регулятора економічних процесів, а знання методів ціноутворення дозволяє бізнесу оптимізувати стратегії. **Закони попиту і пропозиції** пояснюють, як змінюються ринкові умови, що важливо для прогнозування продажів і споживчої поведінки. **Ринкова конкуренція** стимулює інновації та розвиток бізнесу, а її нові форми, зокрема цифрова конкуренція, впливають на глобальні ринки. Вивчення законів функціонування ринку допомагає зрозуміти, як працюють сучасні економічні механізми: конкуренція, регулювання попиту та пропозиції, ціноутворення, фінансові ринки та цифрова економіка.

У сучасних умовах глобалізації та цифровізації ринок стає чимраз більш динамічним, включаючи електронну комерцію,

криптовалюти, біржові механізми та роль державного регулювання. Глибоке розуміння цих процесів необхідне для прийняття ефективних рішень у бізнесі, управлінні й економічній політиці.

4.1. Умови виникнення та функціонування ринку. Функції ринку

Ринок є важливою складовою економічної системи, що забезпечує ефективний розподіл ресурсів відповідно до потреб споживачів. Він виконує роль механізму обміну товарів і послуг, організованого за законами товарного виробництва.

Ринок можна розглядати з різних точок зору: як обмін, організований на основі товарного виробництва; як механізм взаємодії попиту і пропозиції; як систему господарювання в умовах конкуренції.

Залежно від мети аналізу, акцент робиться на різних його аспектах. Так, Фрідріх фон Хайєк трактує ринок як механізм передачі інформації між економічними агентами, а Філіп Котлер – як сукупність існуючих і потенційних покупців товарів.

Ринок виник як наслідок розвитку виробництва та обміну, що зумовило перехід від натурального господарства до товарного виробництва. Цей процес супроводжувався суспільним поділом праці, економічною самостійністю суб'єктів і розвитком конкурентних відносин.

Сучасний ринок, як продукт цивілізації, суттєво відрізняється від ринку епохи вільної конкуренції. Він характеризується маркетинговими дослідженнями, державною підтримкою соціально незахищених верств населення, регулюванням фінансової та грошової політики, розвиненою інфраструктурою.

Ринок виконує ***низку важливих функцій***:

Інформаційна – ціни сигналізують про попит, пропозицію та витрати виробництва.

Посередницька – сприяє взаємодії покупців і продавців.

Регулююча – впливає на обсяги та структуру виробництва.

Розподільча – забезпечує раціональне використання ресурсів.

Ціноутворююча – формує ціни залежно від ринкових умов.

Стимулююча – заохочує впровадження інновацій та підвищення продуктивності.

Сануюча – сприяє виходу з ринку неефективних підприємств.

Для формування реального ринку необхідні певні ***передумови:***

Свобода економічних суб'єктів – юридична та економічна самостійність учасників ринку.

Наявність виробничих ресурсів – забезпечення конкурентного середовища.

Свобода підприємництва – можливість самостійно визначати напрямок діяльності.

Конкуренція – стимулює ефективність та інновації.

Свобода ціноутворення – встановлення рівноважних цін.

Доступ до ринкової інформації – рівні можливості для всіх учасників.

Обмежена роль держави – регулювання без надмірного втручання.

Розвиток ринкової економіки є складним процесом, що залежить від соціально-економічних, політичних і культурних факторів. В Україні становлення ринку відбувалося протягом 15 років, а в 2005–2006 роках країна визнана державами ЄС і США як економіка ринкового типу.

4.2. Товар та його властивості. Суть і функції грошей

Товар – це продукт, призначений для обміну на інші продукти, а не для особистого споживання. Послуга є економічним благом, яке не набуває форми товару, але надається тим, хто її потребує, у вигляді цілеспрямованих і корисних дій або послуг. Товари мають дві властивості: споживчу вартість і вартість. *Споживча вартість* – це здатність товару задовольняти конкретні потреби людини, яка його купує. *Мінова вартість* – це кількісний показник, за яким один товар обмінюється на інший.

Мінова вартість товару лежить в основі визначення його вартості. Вартість – це те, що є спільним і відображається в міновому співвідношенні товарів. Саме вартість робить товари порівнянними. Товари як споживчі вартості якісно різні, тоді як товари як цінності мають спільну міру. Всі товари об'єднує те, що вони є продуктом праці.

Багато товарів у світі задовольняють однакові людські потреби. Наприклад, кава і чай, спагеті і макарони, печиво і вафлі. Такі товари називаються взаємозамінними товарами, або товарами-субститутами. Багато послуг також взаємозаміні. Наприклад, товари і пасажирів можна перевозити літаком, потягом або автомобілем. Крім того, деякі товари можуть задовольнити людські потреби лише у поєднанні. До них належать, наприклад, автомобілі і бензин, лижні дошки і лижні черевики, процесор і монітор. Такі товари називаються комплементарними (або взаємодоповнюючими).

У товарному виробництві товари обмінюються за допомогою грошей. Виникнення грошей – це тривалий історичний процес, який супроводжував розвиток товарного виробництва і товарного обігу. Причиною виникнення грошей став суспільний поділ праці та потреба в регулярному обміні між виробниками, які виготовляють товари спеціально для обміну. Періодичний обмін сприяв поступовому виділенню з розмаїття товарного світу особливих товарів, які набули властивостей загальних еквівалентів (тобто загальної обмінюваності, еквівалентності, а отже, ліквідності).

Всі інші товари виражають свою вартість у цьому товарі. Це дає можливість порівнювати їх між собою. Гроші виражають втілену в товарі вартість суспільно необхідної праці. Це забезпечує його обмінюваність на всі інші товари.

У процесі свого розвитку гроші набули двох форм: повноцінних грошей і знаків вартості (замінників або часткових грошей повноцінних грошей). *Повноцінні гроші* – це гроші, в яких номінальна вартість (зазначена на монеті) відповідає реальній вартості, тобто вартості матеріалу, з якого вони виготовлені. До таких монет належать металеві монети (мідні, срібні та золоті). Монети в пізніші періоди розвитку грошового обігу мали законодавчо визначені характеристики (зовнішній вигляд, вагу). Найзручнішими для обігу були монети круглої форми, з «аверсом» на лицьовому боці, «реверсом» на аверсі та «гуртом» на зрізі. Аверс обрізали, щоб запобігти пошкодженню монети. Перші монети з’явилися в Стародавньому Китаї та Лідійському царстві приблизно 26 століть тому.

У період Київської Русі поява перших карбованих монет датується IX–X століттями, коли в грошовому обігу використовувалися як златники, тобто золоті монети, так і срібники, виготовлені зі срібла, а згодом, наприкінці XIX століття, більшість країн остаточно перейшли до обігу золотих монет. Перехід до використання металів, передусім золота, зумовлений тим, що фізичні й економічні властивості дорогоцінних металів найбільшою мірою відповідали вимогам, необхідним для виконання грошових функцій, оскільки вони характеризуються однорідністю якості, подільністю та з'єднуваністю без втрати властивостей, високою портативністю як формою концентрації вартості, надійністю зберігання, а також складністю видобутку й обробки. Визначальною рисою повноцінних грошей був стабільний і тривалий обіг, що забезпечувався вільним обміном знаків вартості на золоті монети, необмеженим карбуванням золота з фіксованим і незмінним вмістом металу в грошовій одиниці та свободою міжнародного переміщення золота, що давало змогу повноцінній монеті безперешкодно виконувати всі властиві їй функції.

Поява знаків вартості, насамперед паперових грошей, у системі золотого обігу була зумовлена об'єктивними економічними чинниками, серед яких ключовими були відставання видобутку золота від темпів зростання товарного виробництва та, відповідно, неможливість повного задоволення потреб обігу в грошах, непридатність золотих монет для обслуговування дрібного товарообігу, відсутність еластичності грошової маси, тобто її здатності оперативно розширюватися або скорочуватися відповідно до потреб економіки, а також обмежені стимули до розвитку виробництва й обігу, притаманні золотому стандарту. Золотий обіг зберігався до початку Першої світової війни, після чого золото поступово було витіснене з грошового обігу.

Знаки вартості, або повноцінні замінники грошей, являють собою грошові форми, номінальна вартість яких перевищує їхню реальну вартість, тобто обсяг суспільної праці, витраченої на їх виготовлення, і до них належать відпрацьовані золоті монети, розмінні монети з недорогоцінних металів, таких як мідь чи алюміній, а також паперові знаки вартості, серед яких

розрізняють паперові та кредитні гроші. Паперові гроші як форма неповноцінних грошей виникли як альтернатива золотим монетам, а їх об'єктивна оборотність зумовлюється специфікою виконання грошима функції засобу обігу, коли вони безпосередньо опосередковують рух товарів. Монопольне право на емісію паперових грошей належить державі, а різниця між їх номінальною вартістю та витратами на випуск утворює емісійний дохід, який становить важливу складову доходів державної казни та бюджету.

На ранніх етапах паперові гроші випускалися державою поряд із золотом і обмінювалися на реальні гроші для обігу. Однак із появою бюджетних дефіцитів та їх збільшенням, випуск паперових грошей розширився, а їх кількість стала залежати від попиту держави на фінансові ресурси. Отже, суть паперових грошей полягає в тому, що вони є знаками вартості, випущеними державою для покриття бюджетного дефіциту. Як правило, вони не можуть бути розміняні на золото і мають обов'язковий обмінний курс, який встановлюється державою.

Поява кредитних грошей пов'язана з функцією грошей як засобу платежу, коли гроші є зобов'язанням продавця, що підлягає поверненню в заздалегідь визначений термін. Основне економічне значення цих грошей полягає в тому, що вони роблять грошовий обіг більш еластичним, дозволяючи йому відображати потреби торгівлі в готівці, заощаджуючи реальні гроші та сприяючи розвитку безготівкового обігу.

Гроші виконують п'ять функцій: міра вартості, засіб обігу, засіб заощадження, засіб нагромадження, засіб платежу і світові гроші. ***Як еквівалент вартості гроші*** вимірюють вартість усіх товарів, що обмінюються. Функція міри вартості проявляється в цінах як грошовому вираженні вартості товарів. Вартість виражається в грошових одиницях і функціонує як міра цін. У період, коли роль грошей виконували дорогоцінні метали, міра цін визначалася золотим вмістом грошової одиниці, який встановлювався законодавчими актами держави. Наприклад, у 1973 році долар США містив 0,736736 г золота. У сучасних умовах золотий вміст національних валют офіційно не визначається.

Друга функція грошей – ***засіб обігу.*** Вона пов'язана з переростанням безпосереднього обміну товарів у товарно-грошовий обіг. У цьому процесі гроші відіграють роль посередника в обміні двох товарів: товар – гроші – товар.

Третя функція грошей – ***засіб нагромадження та заощадження*** – пов'язана з двома попередніми. Виробники потребують певної суми коштів для придбання необхідних їм товарів. Тому кошти, отримані від продажу товарів, часто вилучаються з обігу і слугують засобом накопичення купівельної спроможності для майбутньої купівлі необхідних товарів.

Четверта функція грошей, тобто функція ***засобу платежу,*** забезпечує відстрочення майбутніх платежів, наприклад, при поверненні боргів, при продажу товарів у кредит, при виплаті заробітної плати, податків або при оплаті житла. Цю функцію виконують кредитні гроші (векселі, банкноти і чеки) та електронні гроші, які є основою кредитних карток.

П'ята функція грошей – функція ***світових грошей.*** Ця функція створюється взаємодією між внутрішніми і світовими ринками та міжнародною торгівлею. Світові гроші функціонують як загальний міжнародний платіжний і купівельний засіб і як загальне втілення суспільного багатства. Спочатку функцію світових грошей виконувало золото. Однак поступово воно поступилося місцем резервним валютам промислово розвинених країн, і функція світових грошей перейшла до них (наприклад, долар США, британський фунт стерлінгів, європейська валюта євро).

Види сучасних грошей:

Готівкові гроші – це фізичні грошові знаки, що перебувають в обігу у вигляді банкнот і монет. Вони є законним платіжним засобом, емітуються центральними банками та забезпечують основні функції обігу, зокрема при здійсненні роздрібних платежів.

Безготівкові (депозитні) гроші – це гроші, що існують у вигляді записів на банківських рахунках. Вони використовуються для розрахунків за допомогою банківських карток, електронних платежів, переказів та чеків. Депозитні гроші є основною формою сучасного грошового обігу.

Електронні гроші – це цифровий еквівалент готівки, що використовується для платежів через мобільні додатки, онлайн-гаманці (PayPal, Apple Pay, Google Pay) та інші фінансові платформи. Вони зручні для швидких і безконтактних транзакцій.

Криптовалюти – це децентралізовані цифрові гроші, які базуються на блокчейн-технологіях (наприклад, Bitcoin, Ethereum, Tether). Вони не підконтрольні державним органам, їхня вартість формується ринковим попитом та пропозицією, а безпека забезпечується криптографічними методами.

Цифрові валюти центральних банків (CBDC – Central Bank Digital Currency) – це державні цифрові гроші, які є електронним аналогом готівкових грошей, але зберігаються на рахунках у центральному банку. Багато країн розробляють CBDC як альтернативу криптовалютам і приватним цифровим платіжним засобам.

Квазігроші (псевдогроші) – фінансові активи, що мають високу ліквідність і можуть швидко перетворюватися в грошові кошти, наприклад депозитні сертифікати, облігації, чеки та векселі.

Грошовий обіг – це безперервний рух грошей в обігу, який є засобом обігу та розрахунків. Гроші в обігу перебувають у готівковій та безготівковій формах.

Закон грошового обігу визначає економічну взаємозалежність між кількістю товарів, що знаходяться в обігу, рівнем цін на ці товари і швидкістю обігу грошей. Кількість грошей в обігу та обсяг платежів в умовах розвитку кредитної економіки визначаються такими умовами:

- пряма залежність між загальним обсягом товарів і послуг в обігу;
- пряма залежність (оскільки вищі ціни потребують більше грошей) – між ціною товарів і рівнем тарифів на послуги;
- ступенем розвитку безготівкових розрахунків – зворотна залежність;
- швидкістю обігу грошей – зворотна залежність.

Грошовий обіг організовується в рамках грошової системи країни. Вона включає такі елементи:

1) національна грошова одиниця – законодавчо встановлені грошові знаки;

2) масштаб цін, що виражає представницьку вартість усієї кількості товарів і послуг, які перебувають в обігу;

3) емісійна система та форми грошей. Повноваження щодо випуску грошових знаків і відповідальність за їх належне забезпечення зосереджуються в компетенції спеціально уповноваженого державного інституту, яким в Україні виступає центральний банк;

4) регулювання готівкового та безготівкового грошового обігу, що охоплює визначення меж використання готівкових і безготівкових розрахунків, установлення порядку й умов функціонування коштів на рахунках, вибір і застосування відповідних форм розрахунків, а також способи та процедури здійснення платіжних операцій і пов'язані з ними механізми;

5) порядок обміну національної валюти на іноземну (валютний паритет);

6) державне регулювання грошового обігу.

За формою гроші поділяються на банкноти, казначейські білети та монети. Форма грошей – це матеріалізація загального еквівалента мінової вартості. Грошова маса – це гроші, які є загальноприйнятими в економіці. Зміни в кількості грошей, що обертаються в економічній системі, мають значний вплив на реальний обсяг виробництва, рівень цін, зайнятість та інші змінні.

Гроші опосередковують абсолютну більшість трансакцій у ринковій економіці.

4.3. Механізм функціонування ринку. Закон попиту і пропозиції. Ринкова рівнорвага

Попит – це платоспроможна потреба, виражена у грошовій формі на ринку. Він відображає бажання і можливість споживачів купувати певну кількість товарів або послуг за встановленими цінами. *Ціна попиту* – це максимальна ціна, за якою споживачі готові придбати товар, а *величина попиту* – це обсяг товару, який вони купують за цією ціною.

Між ринковою ціною товару та його кількістю, на яку існує попит, діє обернена залежність: при зростанні ціни попит знижується, а при її зменшенні – зростає. Це відображає ***закон попиту.***

Фактори, що пояснюють дію закону попиту:

ефект доходу – зі зростанням цін купівельна спроможність споживачів знижується, що обмежує можливість придбання товару;

ефект заміщення – подорожчання товару змушує споживачів переходити на дешевші альтернативи (товари-субститути);

закон спадної граничної корисності – кожна наступна одиниця товару приносить споживачеві меншу корисність, тому він готовий купувати її лише за нижчою ціною.

Масові розпродажі – зниження цін стимулює підвищення попиту на товари.

Функція попиту

Попит математично описується функцією Qd = f(P), яка відображає залежність між ціною (P) і величиною попиту (Qd). Його можна представити у табличному, графічному або аналітичному вигляді.

Крива попиту (рис. 4.1) має негативний нахил, оскільки при зниженні ціни обсяг попиту зростає. Зміна ціни призводить до зміни величини попиту, що відображається переміщенням уздовж кривої. Окрім ціни, на попит впливають нецінові фактори, які можуть зміщувати криву попиту праворуч (збільшення попиту) або ліворуч (зниження попиту) (рис. 4.2). До таких факторів належать:

Кількість покупців. Збільшення споживачів на ринку сприяє зростанню попиту, тоді як їх зменшення призводить до його скорочення.

Смаки та уподобання споживачів. Попит змінюється під впливом моди, реклами, науково-технічного прогресу та інших соціальних факторів.

Доходи споживачів. При зростанні доходів зростає попит на якісніші товари (автомобілі, брендовий одяг, сучасні гаджети), але може знижуватися попит на товари нижчої категорії або товари Гіффена (картопля, маргарин, дешевий одяг).

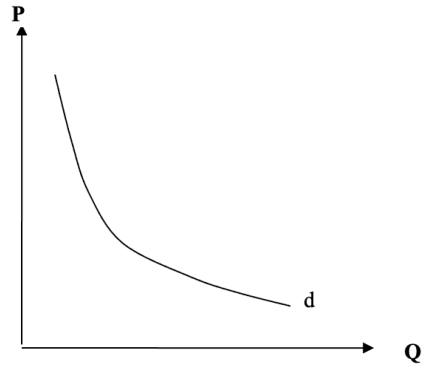

Рис. 4.1. Крива попиту

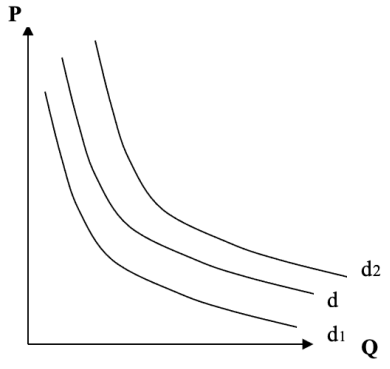

Рис. 4.2. Зміщення кривої попиту під впливом нецінових факторів

Ціни взаємопов'язаних товарів. Попит змінюється залежно від того, чи товари взаємозамінні (наприклад, кава та чай), чи взаємодоповнюючі (автомобілі та пальне).

Очікування споживачів. Прогнози щодо майбутнього підвищення цін спонукають до завчасних покупок, тоді як очікування зростання доходів можуть сприяти відкладенню купівель на користь дорожчих товарів у майбутньому.

Пропозиція – це готовність і можливість виробників випускати та продавати певний обсяг товарів за конкретною ціною. *Ціна пропозиції* – мінімальна вартість, за якою виробники готові продавати товар. *Величина пропозиції* – кількість товару, запропонована для продажу за даною ціною. *Обсяг пропозиції* – загальна кількість продукції, яку виробники можуть реалізувати за конкретною ціною у певний період.

Функція пропозиції відображає залежність обсягу пропозиції від ціни та виражається формулою: Qs = f(P).

Крива пропозиції має позитивний нахил (рис. 4.3).

Зміна ціни товару впливає на величину пропозиції, що відображається рухом уздовж кривої пропозиції. Водночас нецінові фактори можуть спричиняти її зміщення вправо або вліво, змінюючи загальний рівень пропозиції.

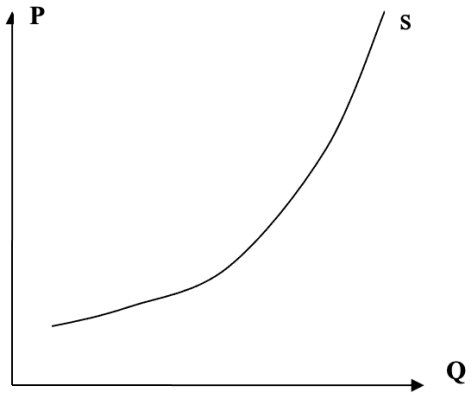

Рис. 4.3. Крива пропозиції

Основні нецінові фактори пропозиції:

Вартість ресурсів. Збільшення цін на ресурси знижує пропозицію, а їх здешевлення – збільшує.

Рівень технологій. Чим сучасніші та ефективніші технології, тим вища пропозиція товарів.

Податки та субсидії. Вищі податки зменшують пропозицію, оскільки розглядаються як додаткові витрати виробництва. Натомість державні субсидії сприяють її зростанню.

Кількість продавців. Чим більше виробників на ринку, тим вища пропозиція товару.

В умовах ринкової конкуренції попит і пропозиція узгоджуються у точці рівноваги, що означає збіг обсягу запропонованих і придбаних товарів. *Рівноважна ціна* – це ціна, за якої кількість товарів, яку готові купити споживачі, дорівнює кількості товарів, запропонованих виробниками.

Якщо встановити ціну вище рівноважної, виникає надлишок продукції, а якщо нижче – дефіцит (рис. 4.4).

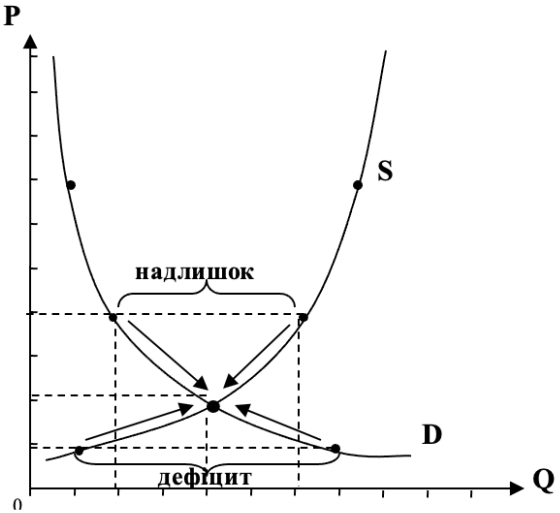

Рис. 4.4. Ринкова рівновага, надлишок, дефіцит

У стані рівноваги ринок функціонує найбільш ефективно, забезпечуючи оптимальний розподіл ресурсів.

Втручання зовнішніх чинників у функціонування ринкового механізму (зокрема, держави через адміністративні важелі чи монопольних структур за допомогою «зв'язаних продажів») поступово знижує рівень досконалості конкуренції. Це втручання відбувається у двох основних формах: по-перше, через регулювання цін за допомогою так званих «цінових стель» або «цінових порогів», що призводить до штучного завищення або заниження цін, обов'язкових для всіх учасників ринку; по-друге, шляхом обмеження обсягів продажу чи купівлі, наприклад, через видачу ліцензій або патентів, які надають право займатися певною діяльністю лише окремим суб'єктам, або ж через обмеження попиту, як-от продаж товарів за талонами чи паспортними даними. У результаті дефіцити та надлишки перестають бути короткостроковими ринковими явищами і набувають постійного характеру.

4.4. Еластичність попиту і пропозиції

Відповідно до закону попиту, зі зниженням цін споживачі

схильні купувати більше товарів. Однак однакова зміна ціни може викликати різну реакцію попиту на різні товари. Крім того, якщо один і той самий товар спочатку мав різну ціну для різних груп споживачів, то при однаковому її коригуванні зміни в обсязі попиту також будуть відрізнятися. Це свідчить про те, що чутливість споживачів до змін цін варіює залежно від виду товару та особливостей попиту окремих груп покупців.

Для вимірювання цієї чутливості використовують ***коефіцієнт цінової еластичності попиту***, який розраховується за формулою

$$E_d = \frac{\Delta Q_d}{Q_d} : \frac{\Delta P}{P} = \frac{P}{Q_d} \times \frac{\Delta Q_d}{\Delta P}, \quad (4.1)$$

де: Ed – еластичність попиту; Qd – обсяг попиту; P – ціна; ΔQd – зміна обсягу попиту;ΔP– зміна ціни.

Оскільки між ціною та величиною попиту існує обернена залежність, коефіцієнт цінової еластичності попиту завжди має від'ємне значення: при зниженні ціни попит зростає, а при її підвищенні – скорочується. Щоб уникнути незручностей, пов'язаних із негативним знаком, економісти зазвичай використовують лише абсолютне значення цього коефіцієнта.

Попит вважається **еластичним**, якщо відсоткова зміна ціни спричиняє більш значну відсоткову зміну величини попиту (**Ed > 1**). Якщо ж зміна ціни веде до меншої відсоткової зміни попиту (**Ed < 1**), такий попит **нееластичний**. Коли відсоткові зміни ціни та попиту однакові (**Ed = 1**), цей випадок називають **одиничною еластичністю**.

У випадку **цілком нееластичного попиту** зміна ціни ніяк не впливає на попит – наприклад, це стосується попиту на життєво необхідні товари або наркотичні речовини серед залежних осіб. Навпаки, **цілком еластичний попит** означає, що навіть незначна зміна ціни може призвести до різкого збільшення або зменшення обсягу покупок.

Оцінити еластичність можна за допомогою аналізу загальної виручки (для продавців) або сукупних витрат (для споживачів). Якщо попит **еластичний**, зниження ціни компенсується значним зростанням продажів, що веде до збільшення загальної виручки.

При **нееластичному попиті** збільшення обсягу продажів не покриває втрат від зниження ціни, що зменшує виручку. У разі **одиничної еластичності** загальна виручка залишається незмінною, оскільки втрати від зниження ціни врівноважуються зростанням продажів.

Фактори, що впливають на цінову еластичність попиту.

Замінність. Чим більше на ринку існує альтернативних товарів, тим вища еластичність попиту. Наприклад, попит на інсулін для діабетиків нееластичний, оскільки він не має повноцінних замінників.

Частка у бюджеті споживача. Чим більшу частину доходу займає товар, тим еластичніший попит на нього.

Рівень необхідності. Попит на товари першої необхідності зазвичай нееластичний, тоді як на предмети розкоші – більш еластичний.

Часовий фактор. Чим більше часу мають споживачі для адаптації до зміни ціни, тим еластичніший попит. Людям потрібен час, щоб знайти альтернативні варіанти після подорожчання товару.

Окрім коефіцієнта цінової еластичності, визначають також перехресну еластичність попиту (реакція попиту на зміну ціни взаємопов'язаних товарів) та еластичність попиту за доходом, яка показує, наскільки змінюється попит на товар у відповідь на зміну доходу споживача.

$$E_{d_i} = \frac{\%-ова\ \ зміна\ \ величини\ \ попиту\ \ на\ \ благо}{\%-ова\ \ \ зміна\ \ \ доходу\ \ \ споживача} = \frac{(Q_2 - Q_1)\cdot(i_2 + i_1)}{(Q_2 + Q_1)\cdot(i_2 - i_1)}. \quad (4.2)$$

Додатне значення коефіцієнта еластичності попиту за доходом (**Ei>0**) означає, що відповідний товар належить до благ вищої категорії, тоді як від'ємне значення цього показника свідчить про належність товару до благ нижчої категорії. Якщо значення коефіцієнта перебуває в межах **−1<Ei<+1**, тобто попит на товар реагує на зміну доходу незначною мірою, таке благо відносять до товарів першої необхідності. Натомість у випадках, коли Ei<−1 або Ei>+1 і попит істотно залежить від змін доходу, відповідне благо характеризується як благо другої необхідності.

Коефіцієнт перехресної еластичності попиту використовується для аналізу залежності попиту на одне благо,

наприклад X, від зміни ціни іншого блага Y і визначається як відношення відсоткової зміни обсягу попиту на благо X до відсоткової зміни ціни блага Y.

$$E_{dXY} = (\%\text{-а зміна величини попиту на благо X}) / (\%\text{-а зміна ціни блага Y}) = ((Q^X_2 - Q^X_1) * (P^Y_2 + P^Y_1)) / ((P^Y_2 - P^Y_1) * (Q^X_2 + Q^X_1)) \quad (4.3)$$

Застосування цього показника дає змогу більш чітко охарактеризувати ступінь взаємозв'язку між товарами та інтенсивність їх взаємодії у парі споріднених благ. Якщо значення перехресної еластичності додатне (***EdXY>0***), тобто підвищення ціни товару Y супроводжується зростанням попиту на товар X, такі блага вважаються взаємозамінними, причому зі зростанням величини коефіцієнта підвищується і ступінь їх замінності. Якщо ж коефіцієнт має від'ємне значення (***EdXY<0***,), тобто зростання ціни блага Y спричиняє скорочення попиту на благо X, ці товари є взаємодоповнюючими, а чим більша абсолютна величина показника, тим тісніший їхній взаємозв'язок. Значення коефіцієнта, близьке до нуля, вказує на слабкий зв'язок між благами або їх практичну незалежність.

Поряд із показниками еластичності попиту в економічному аналізі використовуються також показники еластичності пропозиції. Еластичність пропозиції за ціною, або ***цінова еластичність пропозиції,*** характеризує відсоткову зміну обсягу пропозиції товару у відповідь на зміну його ринкової ціни на один відсоток, а відповідний коефіцієнт еластичності пропозиції (Es) визначається за встановленою аналітичною формулою.

$$E_s = \frac{\%\Delta Q_s}{\%\Delta P} = \frac{\Delta Q_s}{Q_s} : \frac{\Delta P}{P} = \frac{P}{Q_s} \times \frac{\Delta Q_s}{\Delta P}, \quad (4.4)$$

де $\%\Delta Q_s$- відсоткове зміна обсягу пропозиції;
$\%\Delta P$ - процентна зміна ціни даного товару;
ΔQ_s - кількісна зміна обсягу пропозиції;
ΔP - кількісне зміна ціни;
Q_s - початковий обсяг пропозиції;
P - початкова ціна.

Коефіцієнт цінової еластичності пропозиції завжди має **додатне значення**, оскільки між ціною товару та обсягом його пропозиції існує **пряма залежність**. Виділяють три основні типи цінової еластичності пропозиції: **еластична (Es > 1), нееластична (Es < 1) та одинична еластичність (Es = 1)**.

Ключовим фактором, що визначає рівень еластичності пропозиції, є **часовий період**, протягом якого виробник може адаптуватися до зміни ціни. Чим більше часу він має, тим ширшими є можливості для зміни **обсягу, структури та якості використовуваних виробничих ресурсів**. Це дає змогу суттєвіше коригувати обсяги виробництва, що, у свою чергу, підвищує еластичність пропозиції.

Еластичність пропозиції також може визначатися **стосовно інших економічних змінних**, таких як **ціни на сировину або рівень заробітної плати**. Наприклад, для більшості промислових товарів еластичність пропозиції щодо **цін на сировину від'ємна**, оскільки зростання витрат на сировину призводить до підвищення загальних виробничих витрат і, відповідно, до скорочення пропозиції продукції за інших рівних умов.

4.5. Суть та функції ціни. Види цін та методи ціноутворення

Ціна є ключовим елементом взаємодії виробників і споживачів у ринковій економіці. Для виробників вона виступає як ***грошовий вираз вартості товару,*** що має покривати витрати на виробництво і забезпечувати прибуток. У командній економіці ціни формувалися за затратним принципом, що базувався на марксистській теорії вартості, тоді як у ринковій економіці вони визначаються взаємодією попиту та пропозиції.

З розвитком економічної думки сформувалися ***теорія граничної продуктивності*** (визначає внесок кожного фактора виробництва у формування вартості) та ***теорія граничної корисності*** (залежність попиту від суб'єктивної оцінки корисності товару). У сучасному ціноутворенні поєднуються обидва підходи, що дозволяє встановлювати ***рівноважну ціну,*** яка задовольняє і виробників, і споживачів.

За будь-яких умов ***ціна повинна покривати витрати,*** тому підприємства прагнуть їх скорочення через економію ресурсів,

удосконалення технологій та підвищення продуктивності праці. Ціноутворення також виконує важливі функції:

- ***облікова*** – визначає витрати на виробництво товарів;
- ***розподільна*** – перерозподіляє доходи між галузями та соціальними групами;
- ***стимулююча*** – спонукає до підвищення ефективності виробництва;
- ***соціальна*** – використовується для державного перерозподілу доходів;
- ***урівноважуюча*** – регулює попит і пропозицію на ринку.

Методи формування цін. Ціни поділяються за механізмом утворення *(гуртові, роздрібні)* та способом регулювання ***(****вільні, фіксовані, регульовані****)****.* У ринковій економіці використовуються різні методи встановлення цін:

- **Метод *«собівартість плюс прибуток»*** – найпоширеніший, забезпечує покриття витрат і отримання прибутку.
- ***Метод контрольної точки*** **(Кобба-Дугласа)** – визначає оптимальний масштаб виробництва.
- ***Метод еластичності*** – враховує зміни попиту при коливаннях ціни.
- ***Метод споживчої вартості*** – орієнтується на оцінку корисності товару.

Застосовуються також:

- ***ціноутворення на основі беззбитковості та забезпечення цільового прибутку****;*
- ***ціни за рівнем поточних ринкових цін****;*
- ***закриті торги та сезонні зміни цін****.*

Державне регулювання ціноутворення здійснюється через **антиконкурентні органи, фіскальну політику та контрольні органи**, що забезпечує збалансованість інтересів споживачів, бізнесу та держави. Таким чином, у сучасній економіці ціна виступає не лише як елемент ринку, а й як механізм економічного регулювання та розвитку.

Підсумки

1. Ринок – гнучка система, що саморегулюється через механізм конкуренції, однак потребує адаптації до сучасних викликів, зокрема цифрової трансформації, глобалізації та

необхідності сталого розвитку. Він є основним механізмом координації економічної діяльності та забезпечує ефективний розподіл ресурсів. Його функціонування ґрунтується на взаємодії попиту та пропозиції, що визначають обсяги виробництва, рівень споживання та загальну динаміку економіки.

2. Товар і гроші є фундаментальними елементами ринкової системи. Товар має споживну та вартісну характеристики, а гроші виступають універсальним засобом обміну, платежу та нагромадження, забезпечуючи безперебійний економічний обіг.

3. Закони попиту і пропозиції формують ринкову рівновагу, яка визначає рівень цін та обсяги продажів. Еластичність попиту та пропозиції впливає на поведінку ринку, що важливо для аналізу динаміки цін і доходів.

4. Ціноутворення є ключовим механізмом ринку, що впливає на економічну ефективність. Існують різні види цін та методи їх формування, які можуть бути ринковими, регульованими або змішаними. Держава може втручатися у процес ціноутворення для запобігання монополізації та забезпечення соціальної рівноваги.

5. Ринок має як переваги, так і недоліки, тому в сучасній економіці важливе значення має поєднання ринкових механізмів із державним регулюванням. Це дозволяє коригувати ринкові дисбаланси, зменшувати негативні наслідки нерівності та забезпечувати стійке економічне зростання.

Практикум

1. Дайте визначення таких понять і категорій: *дефіцит; еластичність попиту за доходом; еластичність попиту за ціною; еластичність попиту і пропозиції; закон грошового обігу;* коефіцієнт *еластичності; методи ціноутворення; передумови виникнення ринку; перехресна еластичність попиту; попит; нецінові чинники попиту; пропозиція; нецінові чинники пропозиції; профіцит; ринкова рівновага; ринкове господарство; ринок як економічна категорія та як спосіб господарювання; товарне виробництво; товар; вартість; функції ринку; ціна; функції ціни.*

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Вихід частини фірм з ринку спричиняє зміщення кривої пропозиції вліво.
2. Закон попиту стверджує, що зі зростанням ціни товару попит на нього зменшується.
3. Закон пропозиції визначає, що між ціною та обсягом пропонування існує пряма залежність.
4. Збільшення попиту призводить до зміщення кривої попиту вправо.
5. Збільшення прибуткового податку зменшує доходи споживачів, що, як неціновий фактор, зміщує криву попиту ліворуч.
6. Зростання доходів споживачів спричиняє збільшення попиту на більшість товарів.
7. Зростання ціни товару, як правило, веде до збільшення його пропозиції.
8. Непрямі податки скорочують пропозицію, зміщуючи її криву ліворуч.
9. Нормальні товари – це ті, попит на які не змінюється при зміні доходів споживача.
10. Обсяг пропозиції – це кількість товару, яку продавці готові реалізувати на ринку протягом певного часу за конкретного рівня цін.
11. Підвищення цін на комп'ютери може призвести до скорочення попиту на вершкове масло.
12. Попит на золотий годинник є високою мірою еластичним.
13. Субсидія є своєрідним «антиподатком», який збільшує пропозицію та сприяє зниженню рівноважної ціни товару.
14. Товари-субститути – це такі товари, для яких зростання ціни одного підвищує попит на інший.
15. У разі встановлення урядом верхньої межі ціни попит і пропозиція товару не завжди будуть рівними.
16. Ціна, попит і пропозиція є ключовими параметрами ринку будь-якого товару.
17. Часткова рівновага – це стан, коли обсяг попиту на товар дорівнює його обсягу пропозиції.

18. Чим більше споживачів на ринку, тим вищий попит на товар.

19. Якщо крива пропозиції зміщується вправо, це означає, що виробники пропонують більше продукції за кожного рівня цін.

20. Якщо ринок перебуває в рівновазі, зміни у попиті чи пропозиції спричинять зміну як рівноважної ціни, так і рівноважного обсягу.

3. Наведіть приклади споживчих благ, попит на які еластичний, нееластичний, абсолютно еластичний, абсолютно нееластичний.

4. Наведіть приклади та характеристики факторів, що впливають на формування попиту і пропозиції, та занесіть їх у таку таблицю:

№ п/п	*Фактори, що виявляють вплив на формування попиту*	*Характеристика попиту*	*Характеристика пропозиції*
1	Виробничі		
2	Технологічні		
3	Соціальні		
4	Фізіологічні		
5	Психологічні		
6	Демографічні		
7	Торгово-економічні		
8	Природні (кліматичні)		
9	Національні (культурні)		
10	Державні		
11	Інвестиційні (фінансові)		

Тема 5. КОНКУРЕНЦІЯ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ. ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ ДОСЯГНЕННЯ ЦСР

1. *Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці.*
2. *Види конкуренції. Моделі досконалої та недосконалої конкуренції.*
3. *Модифікація ринково-конкурентного механізму в сучасних умовах.*
4. *Роль держави в регулюванні конкурентних відносин у контексті партнерства для досягнення ЦСР.*

Ключові слова: внутрішньогалузева і міжгалузева конкуренція; держава як регулятор конкурентних відносин; досконала конкуренція; недосконала конкуренція; монополістична конкуренція; олігополія; особливості сучасного ринково-конкурентного механізму; причини «фіаско ринку»; функції конкуренції; цінова і нецінова конкуренція; чиста монополія.

Актуальність теми. Конкуренція є ключовим механізмом ринкової економіки, що забезпечує ефективний розподіл ресурсів, стимулює інновації та поліпшує якість товарів і послуг. Однак її механізми зазнають значних змін. Необхідність **визначення та порівняння різних типів ринкового середовища** важлива для розуміння особливостей взаємодії економічних агентів, адаптації бізнес-стратегій та забезпечення стійкості ринкових структур. **Модифікація ринково-конкурентного механізму** викликана впливом технологічного прогресу, цифровізації, монополізації окремих секторів та глобалізаційних процесів, що ставить перед бізнесом нові виклики та змушує переглядати традиційні підходи до конкуренції. Водночас, **роль держави як регулятора конкурентних відносин** набуває особливої актуальності: з одного боку, потрібні механізми захисту ринку від недобросовісної конкуренції, а з іншого – необхідно створювати умови для вільного розвитку підприємництва. Аналіз цих аспектів дозволяє формувати ефективні економічні політики,

сприяти розвитку ринкових відносин і забезпечувати баланс між конкуренцією та регулюванням.

Для досягнення **Цілей сталого розвитку (ЦСР)** конкуренція дедалі частіше поєднується з **партнерством.** Традиційна ринкова боротьба між компаніями змінюється завдяки **кооперацій ній конкуренції,** де підприємства одночасно конкурують і співпрацюють для спільних інновацій, сталого розвитку та вирішення глобальних викликів. Партнерство є ключовим інструментом у такій взаємодії, оскільки складні глобальні виклики – зміна клімату, економічна нерівність, нестача ресурсів – потребують спільних зусиль урядів, бізнесу, громадянського суспільства та міжнародних організацій. У сучасних умовах міжсекторальна взаємодія сприяє ефективнішій мобілізації ресурсів, обміну технологіями та впровадженню інновацій. Посилення міжнародного співробітництва, корпоративної соціальної відповідальності та розвитку державно-приватного партнерства дозволяє значно прискорити досягнення ЦСР, створюючи стійкі економічні, соціальні та екологічні моделі розвитку.

5.1. Конкуренція, її сутність та основні функції в ринковій економіці

Конкуренція є однією з основних категорій ринкової економіки. Це означає, що виробники економічно змагаються один з одним за більш вигідні умови ведення бізнесу. Для виникнення конкуренції необхідні певні умови, серед яких:

- наявність великої кількості виробників і споживачів на ринку;
- свобода виробників у виборі видів діяльності;
- доступність ресурсів усіх видів на ринку;
- відсутність ринкових деформацій.

Термін «конкуренція» походить від латинського слова «concurrence», яке походить від латинського дієслова «concurrere» (стикатися). Поняття «конкуренція» можна розглядати як у вузькому, так і в широкому сенсі. У вузькому сенсі цей термін використовується для позначення економічно конкурентних відносин, в яких суб’єкт прагне отримати перевагу над іншими суб’єктами. З іншого боку, економічна конкуренція

розглядається як антипод монополії. У широкому розумінні термін «економічна конкуренція» використовується як загальне об'єднуюче поняття, що відображає сутність законів ринкової економіки, своєрідний соціальний регулятор, який визначає поведінку суб'єктів ринку, слугує гарантією свободи економічної діяльності та через систему цін забезпечує відповідність суспільного виробництва суспільним потребам.

Одним з аспектів конкуренції є те, що вона проявляється як змагання за вплив і найбільш вигідні умови виробництва та реалізації товарів між учасниками ринку, метою якого є отримання максимального прибутку за мінімальних витрат. Об'єкти конкуренції – платоспроможний попит та економічні ресурси, необхідні для організації та розвитку діяльності. Саме за ці об'єкти ведеться боротьба між суб'єктами конкуренції.

Головні характеристики конкуренції:

1. Незалежність фірм, що діють на ринку, жодна з них не має повної монопольної влади на даному ринку.

2. Безпосередня взаємодія між фірмами, що пропонують товари на ринку.

3. Конкуренція ведеться за обмежений платоспроможний попит, що викликає конфлікти між фірмами.

4. Ринкова конкуренція ґрунтується на свободі ринку і ринкових можливостях, за умов наявності необхідних знань про ринкові можливості.

5. Ринкова конкуренція розвивається лише на доступних сегментах ринку за умов наявності необхідних знань про ринкові можливості.

Причинами виникнення конкурентних відносин є суспільна природа людини та кооперація праці. Суспільна природа стимулює прагнення індивідів постійно порівнювати і відокремлювати свою працю та її результати від аналогічних показників інших, досягати першості та отримувати вищу винагороду.

Конкурентні відносини можна визначити як економічні відносини, що виникають внаслідок суперництва між учасниками ринку у сферах виробництва, обміну, розподілу та споживання за реалізацію власних економічних інтересів, зумовлених відмінностями в економічних можливостях. Оскільки в основі

конкурентних відносин лежить суспільна природа людини, це особливий механізм обміну інформацією, який забезпечує перерозподіл ресурсів між двома сторонами і досягнення оптимального результату, що задовольняє суспільні потреби.

Переваги ринкової конкуренції традиційно вимірюються двома способами – політичними та економічними – і визначаються переважно функціями, які виконує конкуренція на ринку, зокрема:

1) регулююча та розподільча функція формує оптимальні обсяги виробництва через механізм цін, попит і пропозицію, сприяє узгодженню структури виробництва з суспільними потребами, а також ефективному розподілу та перерозподілу ресурсів як у межах окремих галузей, так і між ними;

2) стимулююча функція спонукає виробників до випуску продукції високої якості за нижчими витратами, що забезпечує їхню конкурентоспроможність і можливість отримання прибутку;

3) політична функція гарантує дотримання принципів свободи та рівності у суспільстві.

У сучасних умовах конкурентні відносини є результатом як ринкового саморегулювання, так і державного впливу, що забезпечує баланс між ефективністю та справедливістю економічного розвитку.

5.2. Види конкуренції. Моделі досконалої та недосконалої конкуренції

Конкуренція поділяється на внутрішньогалузеву та міжгалузеву.

Внутрішньогалузева конкуренція виникає між виробниками однотипної продукції, які змагаються за ринок збуту, доступ до ресурсів та максимізацію прибутку. Виграють ті, хто ефективніше впроваджує науково-технічні інновації, підвищує якість продукції та оптимізує витрати виробництва.

Міжгалузева конкуренція відбувається між підприємствами з різних галузей, що шукають найбільш вигідні сфери для інвестування. Переміщення капіталу між галузями сприяє вирівнюванню прибутковості: якщо у певному секторі прибутки зростають, нові інвестиції збільшують пропозицію, що знижує

ціну й рентабельність; навпаки, скорочення капіталу у певній галузі веде до дефіциту товарів, зростання цін і прибутковості.

Конкуренція також розрізняється *за методами ведення*:

цінова конкуренція заснована на зниженні виробничих витрат і підвищенні ефективності для зменшення ринкової ціни товару;

нецінова конкуренція фокусується на унікальних характеристиках продукції, її якості, брендуванні, сервісі, рекламі та інших додаткових перевагах;

добросовісна конкуренція передбачає чесні методи ринкової боротьби;

недобросовісна конкуренція включає такі прийоми, як маніпуляція інформацією, копіювання брендів, дискредитація конкурентів, тиск на постачальників та переманювання ключових спеціалістів.Різноманітність конкурентних моделей залежить від кількості учасників ринку (продавців і покупців), що визначає специфіку ринкової структури та особливості конкурентної боротьби.Деякі з них представлені в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Види ринків в умовах досконалої і недосконалої конкуренції

Покупці	**Продавці**		
	багато	**декілька**	**один**
багато	Поліполія валютний ринок сільсько-господарської продукції	Олігополія пропозиції Бензин та дизпаливо	Монополія пропозиції «Укренерго» - послуги передачі електроенергії
декілька	Олігополія попиту молокозавод	Білатеральна олігополія спеціальні машини	Обмежена монополія пропозиції власник патенту, наприклад, на ліки
один	Монопсонія попиту монополія держави закупівля державою медичних товарів	Обмежена монопсонія попиту Вагонобудіні заводи. Покупець - Укрзалізниця	Білатеральна монопсонія «Укроборонпром» покупець - міністерство оборони

Залежно від характеру та інтенсивності конкурентної боротьби на ринках виокремлюють досконалу й недосконалу конкуренцію. Досконала конкуренція характеризується наявністю великої кількості продавців і покупців, вільним входом суб'єктів господарювання на ринок і відсутністю бар'єрів виходу з нього, за яких жоден окремий продавець чи споживач не має можливості суттєво впливати на рівень ринкової ціни. Саме за таких умов конкуренції ринковий механізм функціонує найбільш ефективно та забезпечує оптимальний розподіл ресурсів.

Недосконала конкуренція проявляється у формах монополістичної та олігополістичної конкуренції. Монополістична конкуренція формується внаслідок широкої диференціації продукції, що може бути зумовлена відмінностями в якості, торговельній марці, дизайні та упаковці товару, особливостями розташування продавців або наданням додаткових послуг, які супроводжують процес реалізації продукції.

Продавець, використовуючи диференціацію продукту, може знизити цінову еластичність попиту, що надає йому певну монополістичну владу. Це означає, що він здатен підвищувати ціну товару в розумних межах, не побоюючись значного скорочення обсягів продажу.

Олігополістична конкуренція виникає, коли на ринку присутні декілька (два-три) продавці, що пропонують однорідні товари або близькі замінники. Кожен із них формує власну ринкову стратегію (визначає ціну, обсяги виробництва тощо), але змушений враховувати реакцію конкурентів на свої дії.

Якщо ж певний товар виробляє і реалізує лише одна компанія, конкуренція повністю відсутня, що свідчить про наявність монополії.

Таблиця 5.2

Типи ринкових структур

	Досконала (чиста) конкуренція	Монополістична конкуренція	Олігополія	Чиста монополія
Кількість фірм	Дуже багато	Багато	Декілька	Одна
Тип продукту	Однорідний	Диференційований	Однорідний або стандартизований	Унікальний, немає близьких замінників
Контроль за ціною	Відсутній	Деякий	Обмежений взаємозалежністю, значний при таємній змові	Значний
Умови входу в галузь	Дуже легкі, обмежень не існує	Досить легкі	Істотні	Заблоковано
Нецінова конкуренція	Відсутня	Реклама, торгові марки і знаки	Досить типова, особливо при диференціації продукту	Переважно у вигляді реклами
Доступність інформації	Однаковий доступ до інформації	Деякі обмеження	Деякі обмеження	Деякі обмеження
Типові приклади галузей	Сільське господарство	Роздрібна торгівля, виробництво одягу, взуття	Виробництво капіталомістких продуктів (сталь, автомобілі, верстати)	Місцеві підприємства суспільного користування

5.3. Модифікація ринково-конкурентного механізму в сучасних умовах

Сучасне конкурентне середовище є багатовимірним економічним явищем, що формується в результаті взаємодії суб'єктів господарювання, держави, інститутів колективного захисту та сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників впливу на економічний простір, які зумовлюють рівень розвитку конкуренції та ступінь впливу окремих економічних агентів на загальну ринкову кон'юнктуру. У межах такого середовища конкурентні відносини перебувають під регулятивним впливом антимонопольних та інших органів управління як державного, так і недержавного характеру, наділених відповідними повноваженнями. Залежно від масштабу, на якому розгортається

конкурентна боротьба, розрізняють мікрорівень, що відповідає рівню окремого підприємства, мезорівень, який охоплює галузі та господарські комплекси, макрорівень, пов'язаний із функціонуванням національної економіки, а також мегарівень, що відображає конкуренцію в межах груп країн і світової економіки загалом. Окрім економічних суб'єктів, важливими складовими конкурентного середовища виступають ринкові інститути, зокрема відносини власності, підприємницька діяльність, ринки товарів і послуг, ринки факторів виробництва та елементи ринкової інфраструктури.

У сучасних умовах економічні процеси прискорюються, якісних змін зазнає структура конкурентного середовища (воно набуває глобального виміру) та характер конкурентних відносин (на зміну старим формам і видам конкуренції приходять нові форми і види конкуренції, з'являються такі конкурентні суб'єкти, як ТНК). Конкуренція зміщується в інформаційно-технологічний сектор, змінюється пріоритетність конкурентних переваг. Сьогодні досягнення високого рівня національної конкурентоспроможності можливе лише за наявності конкурентних переваг інноваційного та інформаційного характеру.

Домінуючою формою економічної організації є олігополістична структура, яка характеризує більшість галузей як у розвинених, так і в нових індустріальних країнах. Проте все ще існують галузі з атомістичною структурою, а також ті, що характеризуються абсолютною монополією на виробництво та збут. У міру концентрації капіталу зростає однорідність різних елементів господарського комплексу і формуються олігополістичні структури не тільки у сфері промислового капіталу, а й у сфері торгового капіталу. Отже, посилюється міжгалузева конкуренція й обмежується ринкова влада промислових монополій.

У сучасних умовах зберігається роль цін як важливого економічного регулятора суспільного виробництва. Однак цінова і нецінова конкуренція тісно переплітаються. Сучасна економіка характеризується відносною оптимальністю співвідношення концентрації та спеціалізації виробництва, що проявляється в оптимальному співвідношенні фірм за розміром (у кількісному

вираженні). Це пояснюється посиленням тенденції до диференціації продукції, зниженням капіталомісткості сучасного виробництва, зближенням технологічних рівнів на підприємствах усіх розмірів, набуттям малим і середнім бізнесом конкурентних переваг в освоєнні інновацій. Динамічний характер розвитку, властивий більшості сучасних галузей, у поєднанні з прискоренням загальноекономічних процесів постійно трансформує ринкову структуру, рівень концентрації та склад учасників, поступово знижуючи бар'єри входу на ринки, що в підсумку зумовлює тенденцію до посилення конкуренції. Значне зростання масштабів діяльності великих підприємств призводить до того, що конкурентна боротьба між ними поширюється одночасно на широкий спектр товарів і ринків, істотно ускладнюючи можливість узгоджених дій у межах окремих сегментів. Диверсифіковані компанії сучасного типу завдяки високій фінансовій стійкості та мобільності капіталу здатні ефективно долати бар'єри входу на нові ринки. Посилення глобалізаційних процесів, концентрація капіталу в транснаціональних корпораціях і інтеграція національних ринків у наднаціональні економічні простори, зокрема в межах Європейського Союзу, з одного боку, розширюють масштаби ринку, а з іншого – загострюють конкурентну боротьбу, оскільки вихід іноземних компаній руйнує усталені структури внутрішніх ринків і спричиняє зростання конкуренції як між національними та іноземними суб'єктами, так і всередині корпоративних груп. Водночас важливою особливістю впливу глобалізації на конкурентні процеси є послаблення або підрив ринкової влади національних олігополій. Сукупна дія різноспрямованих чинників розвитку сучасної економіки зумовлює формування специфічних рис функціонування ринково-конкурентного механізму:

Поєднання процесів монополізації та загострення конкуренції. Швидкий розвиток виробничих потужностей сприяє розширенню масштабів виробництва та концентрації власності, що веде до монополізації нових секторів економіки. Ці процеси супроводжуються перерозподілом економічного та політичного

впливу, посиленням конкуренції як між компаніями, так і всередині корпорацій.

Різноманітність ринкових структур. Кожна галузь має свою унікальну конкурентну модель, що впливає на механізми ціноутворення, обсяги виробництва та взаємодію між постачальниками, споживачами та конкурентами.

Спільні ринкові стратегії. Підприємства часто укладають угоди щодо цінової політики, квот на виробництво та реалізацію продукції. Це зменшує рівень традиційної конкуренції, але водночас породжує нові форми ринкової боротьби та викликає необхідність державного регулювання.

Довгострокове стратегічне планування. Компанії прагнуть мінімізувати ризики, розробляючи плани розвитку, що враховують дії конкурентів та прогнозують наслідки ухвалених рішень.

Фокус на нецінovій конкуренції. Диференціація продукції дозволяє виробникам просувати товари, акцентуючи увагу на їхніх унікальних характеристиках, сервісі, маркетингових стратегіях та брендингу.

Глобалізація монополій. Вихід монополістичних структур за межі національних ринків сприяє створенню транснаціональних компаній, які формують новий рівень конкурентних відносин у світовій економіці.

Протистояння великого та малого бізнесу. Дрібні підприємства стикаються з викликами з боку великих корпорацій, що посилює необхідність адаптації їхніх стратегій у конкурентному середовищі.

Міжгалузева конкуренція та формування концернів. Об'єднання підприємств споріднених галузей дозволяє знизити витрати виробництва та мінімізувати ризики, пов'язані з конкуренцією за ресурси.

Монополізація та її вплив на ціноутворення. Встановлення монопольних цін сприяє перерозподілу доходів на користь великих компаній, послаблюючи позиції менших гравців ринку.

Конкуренція як рушій науково-технічного прогресу. Стимулювання інновацій, розвиток нових технологій та продуктів формують основу для подальшої трансформації конкурентного середовища.

Формування позаринкових зв'язків. Великі корпорації створюють внутрішньо-фірмові відносини між своїми підрозділами, які діють як постачальники та споживачі ресурсів.

Державне регулювання конкурентного середовища. Антимонопольна політика та механізми державного контролю сприяють збереженню балансу між ринковою свободою й необхідністю запобігання монопольним зловживанням.

5.4. Роль держави в регулюванні конкурентних відносин у контексті партнерства для досягнення ЦСР

У першій половині XIX століття, особливо під час Великої депресії, вчені вже усвідомили, що «невидима рука» ринку не здатна регулювати економічні відносини. Диференціація основних виробників у цей період призвела до помітної диференціації суспільства. Замість сотень тисяч дрібних виробників з'явилися десятки і сотні великих виробників. Це послабило конкуренцію. Конкуренція чимраз більше витіснялася монополіями. В економіці з'явилися деформації (економічна криза, інфляція, безробіття), почали погіршуватися економічні відносини між працею і капіталом. Ці та багато інших проблем у поєднанні спричинили «провали ринку», тобто появу ринків, які не змогли впоратися з економічними проблемами.

В економічній літературі виділяють низку причин «провалів (фіаско) ринку». Ринки:

- не сприяють збереженню невідновлюваних ресурсів;
- не створюють суспільні блага, коли вони не прибуткові;
- не вирішують проблеми так званих «зовнішніх ефектів», таких як забруднення навколишнього середовища, техногенні катастрофи та епідемії;
- не гарантують працевлаштування та отримання доходу;
- не гарантують права на працю та дохід;
- не гарантують розвитку фундаментальних досліджень;
- концентрують виробництво на потребах тих, хто має гроші, а не на пропозиції суспільно необхідних товарів;
- характеризуються нестабільністю економічних та соціальних процесів;

- не створюють умови для розвитку бізнесу в малоприбуткових галузях та ін.

Тому виникає об'єктивна потреба у втручанні держави в економічний процес для того, щоб взяти на себе функції, які не може виконати ринок.

Державне регулювання економіки є системою форм, методів і інструментів впливу держави на умови функціонування суб'єктів господарювання та ринків, спрямованою на забезпечення стабільного й ефективного розвитку ринкових процесів, а також на розв'язання ключових соціально-економічних проблем. ДРЕ охоплює господарський оборот (стимулювання попиту на товари та послуги, інвестицій та зайнятості), галузеву та регіональну структуру економіки, науково-технічний прогрес та інновації, умови нагромадження капіталу та інвестиційної діяльності, зайнятість, платіжний баланс, фінансовий оборот, конкуренцію, соціальні відносини та екологію.

Цілями державного регулювання є:

1) збільшення реального обсягу валового внутрішнього продукту – *економічне зростання*;

2) досягнення максимально можливого обсягу виробництва, без циклічного безробіття та з повним використанням наявних ресурсів – *повна зайнятість ресурсів*;

3) стабільність – досягнення соціальної держави без серйозних економічних криз, вимушеного безробіття, інфляції, підвищення добробуту населення та уникнення політичних суперечностей;

4) соціальна справедливість, тобто чесність і рівність у ставленні до людей.

Це забезпечує оптимальний баланс між експортом та імпортом товарів, послуг, капіталу та фінансових ресурсів. Оскільки всі ці цілі важливі, важко визначити важливість кожної з них. Крім того, досягнення окремих цілей нерідко вступає у суперечність із реалізацією інших, оскільки, наприклад, забезпечення соціальної справедливості може передбачати надання певного рівня соціального захисту всім членам суспільства, але водночас супроводжуватися послабленням економічних стимулів і зниженням передумов для економічного зростання. У зв'язку з цим держава на кожному етапі соціально-економічного розвитку

змушена визначати та ієрархізувати пріоритети реалізації відповідних цілей.

Отже, у сучасній економіці держава має виконувати низку функцій:

1. Держава *підтримує економіку шляхом забезпечення правового поля, захисту конкурентного середовища та антимонопольної політики*. Це проявляється в регулюванні зайнятості, обігу коштів, раціональної структури економіки та забезпеченні національної конкурентоспроможності.

2. Держава є лише однією з форм політичної організації суспільства і є владним органом для суб'єктів суспільних відносин для прийняття індивідуальних і колективних рішень та здійснення певної діяльності. Ніколи не було гарантії, що державна політика, схвалена обраною більшістю представників суспільства, обов'язково сприятиме економічному прогресу та соціальному добробуту. По-перше, тому що органи державної влади не завжди приймають рішення в «інтересах більшості», навіть у країнах зі стабільною демократією та ринковою економікою, а по-друге, тому що держава не завжди може суттєво покращити економічне становище суспільства та вдосконалити виробничі відносини без залучення ринкових економічних механізмів. Американський економіст Д. Б'юкенен, лауреат Нобелівської премії з економіки, виділив дві основні функції держави: захист і виробництво. Іншими словами, держава як політичний орган суспільства може сприяти спільній діяльності всіх учасників суспільних відносин та підвищенню рівня економічного добробуту країни, якщо вона захищає життя, свободу та власність людей; якщо їхня власність набута законним шляхом без застосування сили, шахрайства чи крадіжки; якщо вона надає суспільні блага особливого характеру, які не можуть бути отримані через ринок, якщо забезпечує такий рівень захисту життя, свобод і власності людей, який не може бути забезпечений за допомогою ринкових механізмів.

3. Держава *гарантує внутрішню і зовнішню безпеку та правопорядок*, що включає в себе управління дотриманням правових норм. Держава має монополію на право застосування сили для захисту своїх громадян від внутрішніх і зовнішніх загроз. Іншими словами, держава стежить за дотриманням

законів, щоб запобігти шкоді, яку учасники суспільних відносин можуть завдати один одному, і дати можливість громадянам мирно співіснувати та ефективно взаємодіяти.

4. Держава виступає *виробником так званих суспільних благ.* Суспільні блага за своєю природою практично унеможливлюють встановлення прямого зв'язку між сплатою ціни та їх наданням. Тому споживачі не мають стимулу купувати суспільні блага і платити за них. Прикладом суспільного блага є, наприклад, будівництво дамби для запобігання повеней. Суспільство виграє, коли процес планування та виробництва суспільних благ регулюється державою.

Рис. 5.1 ілюструє шляхи, методи та інструменти СЕО. Шляхи впливу держави на економіку можна поділити на законодавчі, виконавчі та судові. Важливе значення в діяльності держави відіграє її структурна політика як форма довгострокового регулювання. Держава має примусові повноваження, але вона також може здійснювати економічний вплив (створюючи стимули для розвитку). Існує два типи способів впливу на економіку: прямі (пряме законодавство) та непрямі (опосередкований вплив через певні види економічної політики).

Прямі методи пов'язані з функціонуванням державних підприємств та обмеженням і регулюванням діяльності приватних підприємств. Це здійснюється за допомогою нормативних актів, ліцензій на певні види діяльності, антимонопольної політики та контролю за цінами. Для державних підприємств встановлюються стандарти продукції, стандарти витрат і виробничі плани.

Непрямі інструменти стосуються впливу на економіку через механізми, які створюють стимули або, навпаки, обмежують економічну активність. До них належать грошово-кредитна, податкова, бюджетна політика, а також довгострокові плани (рекомендаційного характеру), які: а) стимулюють розвиток нових галузей і секторів з метою створення виробничої інфраструктури, що відповідає вимогам НТП; б) сприяють подоланню економічної відсталості окремих регіонів і галузей; в) сприяють підвищенню підприємницької ефективності та конкурентоспроможності національної економіки.

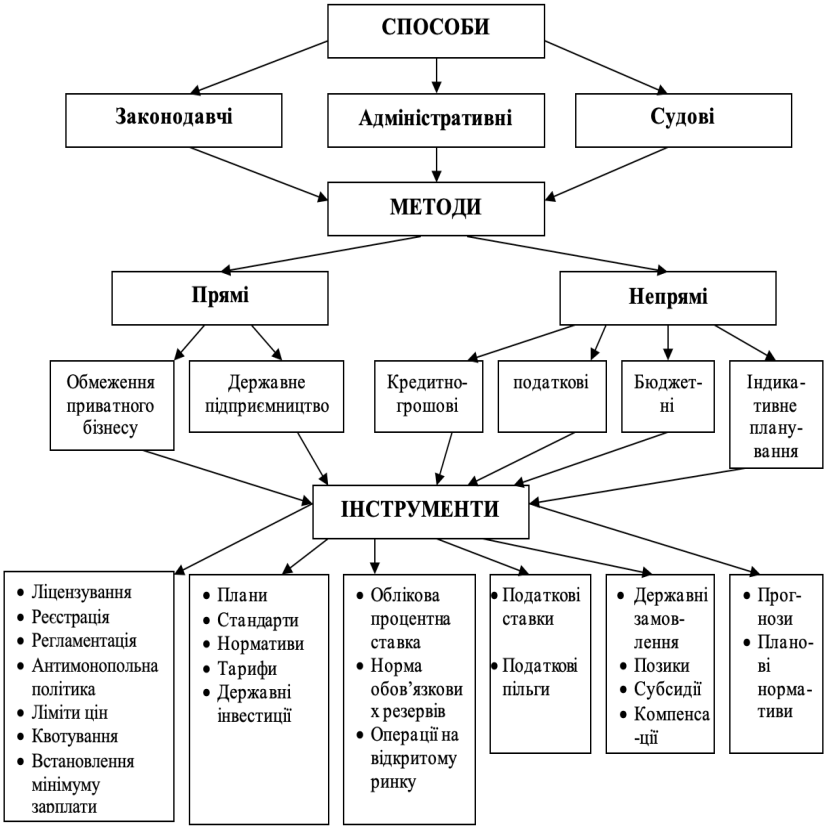

Рис. 5.1. Способи, методи та інструменти ДРЕ

Структурна трансформація економіки реалізується державою через проведення інноваційної та інвестиційної політики, спрямованої на впровадження досягнень науки і техніки у виробничу діяльність. Визначальне значення в цьому процесі має активна науково-технічна політика, яка охоплює не лише державну підтримку наукових досліджень і їх практичну реалізацію у сфері виробництва, а й систему підготовки висококваліфікованих кадрів, здатних відповідати вимогам сучасної економіки. Водночас різноманітні механізми централізованого та підприємницького структурного регулювання

узгоджуються й інтегруються в межах програм розвитку ринкової економіки.

Держава розробляє довгострокові програми розвитку окремих галузей промисловості, науково-технічних сфер і соціальних сфер, які передбачають державні інвестиції та залучення приватного капіталу через систему пільг. Ці програми мають конкретні цілі, етапи та терміни виконання. Після прийняття одних програм розробляються та впроваджуються інші. *Індикативне планування* - це інструмент державного впливу на економічні процеси, що полягає у визначенні системи орієнтовних цільових параметрів виробництва та розвитку і застосуванні фінансових та інших стимулів з боку держави щодо суб'єктів господарювання, діяльність яких узгоджується з рекомендованими напрямами економічної політики. Іншими словами, індикативне планування не є ні директивним, ні обов'язковим. Воно ґрунтується на довгострокових прогнозах економічного, соціального та науково-технічного розвитку, підготовлених відповідними державними органами. Планування (в рамках структурного регулювання) є стратегічним і базується на державних інвестиціях, бюджетних субсидіях приватному сектору та певних фіскальних і кредитних пільгах. Отже, державні програми мають значний регуляторний вплив на економічні процеси.

При виконанні своїх функцій держава використовує різні форми і методи адміністративного та економічного втручання в економічні процеси. *Адміністративні методи* передбачають використання прямого впливу (заборона, примус, дозвіл) на основі державної влади. Адміністративне регулювання ринкової економіки здійснюється за кількома базовими напрямами. По-перше, воно передбачає державний нагляд за монопольними ринками, що реалізується через застосування антимонопольного законодавства, установлення обмежень на процеси корпоративної інтеграції, визначення допустимих рівнів рентабельності та регулювання цін. По-друге, держава втручається з метою нейтралізації негативних наслідків вільного підприємництва, оскільки ринкові механізми самі по собі не забезпечують належного захисту довкілля та збереження невідновлюваних

ресурсів, у зв'язку з чим запроваджуються відповідні норми, правила і стандарти екологічної поведінки. По-третє, важливим напрямом є гарантування мінімально прийнятного рівня національного добробуту та системи соціального захисту населення шляхом установлення мінімальної заробітної плати, пенсійного забезпечення, норм тривалості робочого часу, допомоги з безробіття, а також підтримки соціально вразливих груп населення. По-четверте, адміністративні заходи застосовуються для захисту внутрішнього ринку, що передбачає регулювання зовнішньоторговельних операцій за допомогою тарифних і нетарифних інструментів, зокрема мит, квот, ліцензій та інших обмежень імпорту й експорту. По-п'яте, реалізація цільових програм економічного, науково-технічного та соціального розвитку включає використання адміністративних механізмів управління підприємствами державного сектору. По-шосте, держава забезпечує обов'язкове дотримання національних стандартів усіма учасниками виробничого процесу незалежно від форми власності. По-сьоме, все, що стосується «екологічної чистоти» та якості продукції, гігієнічних норм виробництва та споживання, заборони продажу шкідливих для організму людини речовин тощо.

Однак ринок за своєю суттю є саморегульованою системою і на нього можна впливати переважно *непрямими та опосередкованими економічними методами*. З огляду на цілі державного впливу економічні методи регулювання можуть бути орієнтовані на впорядкування економічного обігу, активізацію інвестиційних процесів, досягнення збалансованості між заощадженнями та інвестиціями, забезпечення повної зайнятості населення, регулювання грошового обігу, стимулювання розвитку науки, техніки та науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, підтримання сталих темпів економічного зростання, коригування галузевої й регіональної структури економіки, регулювання соціальних відносин і системи соціального забезпечення, а також здійснення перерозподілу доходів. Водночас у науковій літературі наголошується на необхідності визначення меж державного втручання в економіку, зокрема держава не повинна підміняти ринкові механізми та нав'язувати суб'єктам господарювання

власні інтереси, а застосовувані регуляторні заходи не мають підривати ринкові стимули. За таких умов пріоритет надається використанню економічних методів впливу з урахуванням специфіки національного економічного розвитку та соціально-політичного середовища, а також обов'язковому аналізу й оцінюванню наслідків урядових рішень.

Американські вчені В. Біч та Дж. П. О'Дрісколл запропонували Індекс економічної свободи (ІЕС), який показує, наскільки економіка незалежна від державного примусу. ІЕС має 10 узагальнених категорій індикаторів з 50 незалежними змінними. Індикатори оцінюються за шкалою від 1 до 5 (1 – найнижчий рівень втручання). До них належать:

1. Політика у сфері зовнішньої торгівлі (тарифні та нетарифні обмеження, корупція у митних органах).
2. Фіскальне (податкове) навантаження з боку держави (найвищі ставки подоходного та корпоративного податків, середні податкові ставки, державні видатки)
3. Державне втручання в економіку (частка державних витрат на споживання, частка державної власності, надходження в бюджет від державної власності, частка ВВП, створена на державних підприємствах).
4. Монетарна політика (темпи інфляції).
5. Потоки капіталу та іноземні інвестиції (обмеження іноземних інвестицій, обмеження на вивіз доходів, обмеження для галузей, відкритих для іноземних інвестицій).
6. Банківська сфера і фінанси (державна власність у банківській сфері, обмеження для іноземних банків, державне регулювання банківської системи).
7. Зарплата і ціни (встановлення мінімуму зарплати, свобода ринкового ціноутворення, державний контроль за цінами).
8. Права власності (відсутність впливу держави на судову систему, механізм вирішення спорів, ступінь захисту приватної власності).
9. Засоби державного регулювання економіки (регулювання норм трудової діяльності, охорона праці, вимоги до ліцензування при створенні фірм).

Діяльність на чорних ринках (контрабанда, піратство у сфері інтелектуальної власності, обсяги поставок продукції на чорних ринках).

Державне регулювання конкурентних відносин у поєднанні з партнерством між державою, бізнесом та суспільством є важливим механізмом для досягнення Цілей сталого розвитку. Це створює сприятливі умови для чесної конкуренції, інновацій, екологічної відповідальності та стійкого економічного розвитку:

1. *Державне антимонопольне регулювання для сприяння чесній конкуренції*. Держава відіграє ключову роль у формуванні конкурентного середовища через антимонопольну політику, спрямовану на обмеження монопольної влади, запобігання картельним змовам і створення умов для добросовісної конкуренції. Це сприяє досягненню ЦСР №8 («Гідна праця та економічне зростання») та №9 («Інновації та інфраструктура»), забезпечуючи рівні можливості для бізнесу та стимулюючи інноваційний розвиток.

2. *Підтримка державно-приватного партнерства (ДПП)* у стратегічних секторах. Держава виступає ініціатором і координатором державно-приватних партнерств (ДПП), спрямованих на розвиток інфраструктури, екологічних проєктів, охорони здоров'я та освіти. Це відповідає ЦСР №11 («Сталий розвиток міст») і №17 («Партнерство для досягнення цілей»), залучаючи приватний капітал і технології для вирішення соціально-економічних проблем.

3. *Регулювання екологічних стандартів і зелених ініціатив* З метою досягнення ЦСР №12 («Відповідальне споживання та виробництво») та №13 («Боротьба зі зміною клімату»), державне регулювання конкуренції включає стимулювання підприємств до екологічної відповідальності через податкові стимули, субсидії на «зелені» технології та екостандарти у виробництві. Це сприяє створенню ринку екологічно чистої продукції та сталих бізнес-моделей.

4. *Інвестування в інновації та цифрову економіку* Для забезпечення довгострокового економічного розвитку та ЦСР №4 («Якісна освіта»), №9 («Інновації та інфраструктура»), держава підтримує інноваційні стартапи, фінансує наукові

дослідження та розвиває цифрову економіку. Це сприяє підвищенню конкурентоспроможності країни, створенню нових робочих місць і технологічній трансформації ринку.

Підсумки

1. Конкуренція виступає дієвим механізмом ринкової економіки, що сприяє ефективному розподілу усіх видів ресурсів, стимулює інновації, поліпшує якість товарів і послуг, а також формує справедливу ринкову ціну. Вона буває різних типів – від досконалої конкуренції до монополії, кожна з яких має свої особливості та наслідки для економіки. У сучасному світі конкуренція трансформується під впливом глобалізації, технологічного прогресу, цифровізації та посилення ролі великих корпорацій. Монополізація ринків та олігопольні структури створюють ризики обмеження конкуренції, що вимагає ефективного державного регулювання та міжнародного співробітництва.

2. У XXI столітті ринковий механізм зазнав суттєвих змін під впливом цифровізації, глобалізації, технологічного прогресу та посилення ролі державного регулювання. Розвиток цифрових технологій, електронної комерції, штучного інтелекту та автоматизації трансформував традиційні ринкові відносини, створюючи нові форми конкуренції та монополізації. Великі технологічні компанії, такі як Google, Amazon, Apple і Meta, отримали значний вплив завдяки контролю над даними та алгоритмічними механізмами ціноутворення, що змінює класичні уявлення про ринкову рівновагу.

3. Глобалізація призвела до зростання взаємозалежності економік, що, з одного боку, відкриває нові можливості для міжнародної торгівлі та інвестицій, а з іншого – створює ризики фінансових криз, торговельних конфліктів та впливу геополітичних чинників. У багатьох галузях відбувається концентрація капіталу, що спричиняє домінування олігополій та посилення впливу транснаціональних корпорацій на світову економіку. Це обмежує конкурентне середовище, змушуючи уряди запроваджувати механізми регулювання для забезпечення рівноправного доступу до ринків.

4. Сучасний ринковий механізм стає дедалі динамічнішим, технологічно розвиненим і взаємопов'язаним. Його головними викликами залишаються баланс між конкуренцією та монополізацією, регулювання цифрової економіки, забезпечення сталого розвитку та адаптація бізнесу до нових реалій. В умовах XXI століття ефективність ринкової економіки значною мірою залежить від гармонійного поєднання вільного ринку, інноваційної діяльності, міжнародного партнерства та державної політики.

5. Держава відіграє ключову роль у забезпеченні чесної конкуренції через антимонопольну політику, регулювання ринків та сприяння рівним умовам для бізнесу. Вона також виступає як партнер у стратегічних секторах, розвиваючи державно-приватне партнерство для забезпечення сталого економічного розвитку. У сучасних умовах конкуренція не може існувати ізольовано від глобальних викликів, зокрема екологічних, соціальних та економічних проблем. Партнерство між державою, бізнесом та громадянським суспільством сприяє досягненню Цілей сталого розвитку (ЦСР), таких як відповідальне виробництво, захист довкілля, інклюзивний економічний ріст та боротьба з нерівністю

6. Поєднання конкурентних механізмів з партнерськими ініціативами дозволяє досягти оптимального балансу між економічним зростанням, соціальною відповідальністю та екологічною стійкістю. Це вимагає нових підходів до корпоративного управління, інноваційного розвитку та адаптації до глобальних змін. Конкуренція та партнерство не є взаємовиключними поняттями – навпаки, вони доповнюють одне одного, створюючи умови для стійкого розвитку економіки та суспільства. Ефективна конкуренція забезпечує економічне зростання, тоді як партнерство допомагає реалізувати довгострокові стратегічні цілі сталого розвитку, що в кінцевому підсумку веде до підвищення добробуту всього суспільства.

Практикум

1. Дайте визначення таких понять і категорій: *конкуренція; внутрішньогалузева і міжгалузева конкуренція; держава як регулятор конкурентних відносин; досконала та*

недосконала конкуренція; олігополія; монополістична конкуренція; ринково-конкурентний механізм; причини «фіаско ринку»; способи, методі, інструменти державного регулювання економіки; функції конкуренції; цінова і нецінова конкуренція; ЦСР №4 («Якісна освіта»), №9 («Інновації та інфраструктура»), ЦСР №12 («Відповідальне споживання та виробництво») та №13 («Боротьба зі зміною клімату»)**;** *чиста монополія;*

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. В умовах монополістичної конкуренції фірми мають можливість встановлювати ціни незалежно від дій конкурентів.

2. Загальною рисою олігополії та монополістичної конкуренції є взаємозалежність фірм на ринку.

3. Ключова ознака олігополії – взаємозалежність підприємств у прийнятті рішень щодо цін та обсягів виробництва.

4. Конкуренція є основним механізмом, що сприяє ефективному розподілу ресурсів у ринковій економіці.

5. Картельні угоди, як правило, виникають на ринках досконалої конкуренції.

6. Лібералізація економіки призводить до збільшення кількості монопольних ринків.

7. Монополістична конкуренція поєднує незначну монопольну владу зі значним розвитком конкуренції.

8. Монополія існує лише тоді, коли на ринку є лише один продавець певного товару чи послуги.

9. На ринку досконалої конкуренції всі продавці пропонують ідентичну продукцію, а покупці мають повну інформацію про ціни.

10. На ринку досконалої конкуренції жодна компанія не має ринкової влади, тому ціни формуються виключно попитом і пропозицією.

11. На ринку монополістичної конкуренції ціни більш стабільні, ніж у чистій конкуренції, через можливість фірм впливати на попит.

12. У реальній ринковій економіці найбільш поширеним типом ринкової структури виступає ринок монополістичної конкуренції.

13. Нецінова конкуренція виникає на ринку досконалої конкуренції.

14. Олігополісти часто використовують методи нецінової конкуренції, такі як реклама та поліпшення якості продукції.

15. Природні монополії існують у тих галузях, де конкуренція недоцільна через високі витрати на інфраструктуру.

16. Рішення окремого олігополістичного виробника щодо рівня цін і обсягів випуску не справляють істотного впливу на фінансові результати інших учасників ринку.

17. Спільною рисою ринків чистої монополії та досконалої конкуренції є їх належність до ідеалізованих ринкових моделей, які майже не представлені в реальній господарській практиці.

18. Необхідна передумова ефективного функціонування конкурентного ринку – вільний доступ нових суб'єктів господарювання без наявності бар'єрів для входу.

19. Підприємство, що займає монопольне становище, встановлює таку ціну на свою продукцію, яка дає змогу реалізувати максимально можливий обсяг продажу.

20. Фірми-олігополісти можуть вступати у змови, щоб підтримувати високі ціни та зменшувати конкуренцію.

3. Подайте приклади українських і зарубіжних підприємств, діяльність яких можна віднести до галузей із відповідними типами ринкових структур. Впишіть їх у таблицю:

Чиста монополія	Олігополія	Монополістична конкуренція	Досконала (чиста) конкуренція

4. Здійсніть аналіз конкурентних стратегій компаній, що функціонують на українському ринку, та визначте їхні соціально-економічні наслідки для самих підприємств, споживачів продукції і держави загалом.

5. Проаналізуйте інструменти економічної політики уряду України, спрямовані на зростання добробуту населення, і оцініть їхній вплив на соціально-економічний розвиток країни.

Тема 6. ДОМОГОСПОДАРСТВО ЯК СУБ'ЄКТ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

1. *Домогосподарство як економічний суб'єкт. Соціально-економічні функції домогосподарства.*
2. *Потреби домогосподарств та умови їх задоволення.*
3. *Види доходів домогосподарств та механізм їх формування.*
4. *Поведінка домашніх господарств як споживачів та як власників економічних ресурсів. Відповідальне споживання та виробництво (ЦСР).*

Ключові слова: функції домогосподарства як споживача та як власника економічних ресурсів; заробітна плата, відсотки, рента, підприємницький прибуток; класифікація домогосподарств; класифікація потреб; корисність споживчих благ; поведінка домогосподарств на ринках економічних ресурсів; соціально-економічні функції домогосподарств; ресурси домогосподарств; споживчі блага; потреби членів домогосподарств; споживча поведінка; факторні доходи домогосподарств.

Актуальність теми. Домогосподарство є ключовим економічним суб'єктом, який визначає споживчий попит, формує ринок праці, заощадження та інвестиції. У сучасних умовах розвитку України роль домогосподарств набуває особливої актуальності через вплив економічних реформ, соціальних змін, глобалізаційних процесів та наслідків війни.

По-перше, домогосподарства є основними споживачами товарів і послуг, тому їхні витрати безпосередньо впливають на динаміку економічного зростання. Рівень доходів населення, доступ до робочих місць та фінансових ресурсів визначає купівельну спроможність громадян, що, своєю чергою, формує попит на продукцію підприємств.

По-друге, в умовах економічної нестабільності та воєнного стану структура витрат і доходів домогосподарств зазнає змін. Зростання рівня безробіття, міграційні процеси, скорочення виробничих потужностей та зміни в соціальній політиці держави змушують домогосподарства адаптуватися до нових економічних реалій. Це проявляється у зміні споживчих пріоритетів, зростанні

ролі самозайнятості та підприємництва, а також пошуку альтернативних джерел доходу.

По-третє, фінансова поведінка домогосподарств визначає рівень заощаджень та інвестицій в економіку. В умовах інфляції, коливань валютного курсу та нестабільності фінансового ринку громадяни змушені переглядати свої фінансові стратегії, що впливає на банківську систему, кредитування та рівень інвестиційної активності в країні.

По-четверте, домогосподарства є важливим елементом ринку праці. Їхня роль як постачальника робочої сили змінюється у відповідь на виклики цифровізації, військових дій та економічних реформ. Тенденції до зростання віддаленої роботи, розвитку IT-сектора та нових форм зайнятості створюють нові можливості, але й вимагають адаптації з боку домогосподарств.

По-п'яте, державна політика має забезпечувати соціальний захист домогосподарств, особливо в умовах зростання цін на енергоресурси, зміни рівня доходів та впливу зовнішньо-економічних чинників. Розвиток програм підтримки населення, ефективне управління податковою політикою та соціальними виплатами є важливими складовими для стабільності домогосподарств та їхньої адаптації до сучасних умов.

Домогосподарства – основний елементом економічної системи, що забезпечує стійкий попит, формує ринок праці, впливає на рівень заощаджень та інвестицій. У сучасних умовах України їхня роль стає ще більш значущою через виклики війни, економічних реформ та глобальних тенденцій. Дослідження економічної поведінки домогосподарств дозволяє краще розуміти механізми їхньої адаптації до змін, а також сприяти розробці ефективної державної політики для підтримки економічного розвитку країни.

6.1. Домогосподарство як економічний суб'єкт. Соціально-економічні функції домогосподарств

Домогосподарства є одним із ключових учасників ринкової економіки, оскільки саме їм належить право власності на основні виробничі ресурси, зокрема працю, підприємницькі здібності, капітал і природні ресурси. Виступаючи постачальниками цих

ресурсів на відповідних ринках, домогосподарства отримують факторні доходи у формі заробітної плати, ренти, відсотків і прибутку, які згодом спрямовують на придбання необхідних товарів і послуг на ринку продуктів. Модель, подана на рис. 6.1, ілюструє місце домогосподарств у системі економічних суб'єктів, відображає характер взаємозв'язків між ними в умовах ринкової економіки, розкриває взаємозалежність товарних і грошових потоків та окреслює механізм задоволення потреб учасників ринкових відносин.

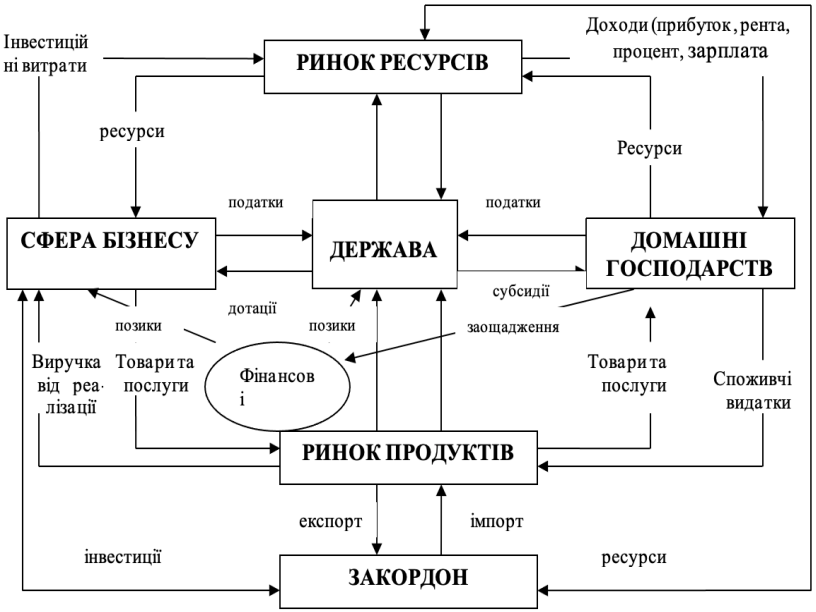

Рис. 6.1. Модель кругообороту ресурсів товарів і доходів у ринковій економіці

Домогосподарства буруть участь у функціонуванні багатьох сфер економічних відносин, що стосуються: розподіл доходу на споживання та заощадження, реалізація прав власності; здійснення виробничої діяльності та використання ресурсно-майнового потенціалу; нагромадження людського капіталу; розподілу відповідальності та обов'язків між членами

домогосподарства; соціалізації членів домогосподарства; забезпечення їх різноманітних потреб.

Їх класифікують за різними критеріями:

За організаційною структурою:

Індивідуальні – складаються з однієї або кількох осіб, які проживають разом, спільно використовують доходи та ведуть господарство.

Приватні – мають спільне житло, зазвичай пов'язані родинними зв'язками та мають спільний бюджет.

Колективні – спільно проживають і харчуються, проте не ведуть індивідуальних бюджетів і не мають єдиних витрат на споживання.

За родинним складом:

Сімейні – побудовані на основі сім'ї, можуть включати одну або кілька сімей.

Несімейні – складаються з осіб, які живуть самостійно або з родичами без утворення сім'ї.

Повні – містять хоча б одну шлюбну пару.

Неповні – складаються з одного з батьків та дітей.

За складністю сімейної структури:

Прості (нуклеарні) – включають лише батьків та їхніх дітей.

Складні (кілька сімейні) – охоплюють кілька споріднених сімей.

Розширені – складаються з подружньої пари та інших родичів.

За розмірами:

Малі – включають одну особу або подружню пару.

Середні – складаються зі шлюбної пари з дітьми.

Великі – охоплюють три покоління.

За місцем проживання: м*іські; сільські*.

За видом діяльності:

Домогосподарства, члени яких працюють на підприємствах, в організаціях.

Домогосподарства, що займаються торгівлею, домашнім бізнесом, комп'ютерними послугами тощо.

За рівнем споживання:

Забезпечені – мають доходи, що перевищують прожитковий мінімум.

Малозабезпечені (бідні) – з доходами нижче прожиткового мінімуму.

Незабезпечені (злиденні) – можуть забезпечити лише фізіологічний мінімум.

Основними характеристиками домогосподарств є родинні зв'язки, спільне управління ресурсами, самостійне прийняття економічних рішень і прагнення до стабільного добробуту. Вони виконують важливі функції в ринковій економіці, такі як надання економічних ресурсів (праця, земля, капітал), отримання доходів, сплата податків, заощадження та створення попиту на товари та послуги.

6.2. Потреби домогосподарств та умови їх задоволення

Потреби домогосподарств – це сукупність потреб їхніх членів, які відображають різноманітні аспекти людського існування. Оскільки кожна особистість має багатогранну природу, її потреби можуть бути дуже різними.

З одного боку, людина як біологічна істота потребує базових умов для життя – їжі, одягу, житла, що відносять до фізіологічних потреб. З іншого боку, як соціальна істота, вона прагне до спілкування, участі в управлінні, освіти, культурного розвитку, самореалізації та визнання. Члени домогосподарства також можуть мати потребу у лідерстві, ухваленні спільних рішень тощо. Головна характристика потреб – це їх *безмежність.*

Потреби людей змінюються як кількісно, так і якісно, залежно від умов життя, рівня розвитку технологій, соціального статусу, модних тенденцій, доходів та інших чинників. Наприклад, базова потреба в харчуванні залишається незмінною в сенсі кількості, але змінюється якісно – змінюється раціон, включаються корисніші та дорожчі продукти. Інші потреби, такі як житло, одяг, побутова техніка, оновлюються відповідно до технічного прогресу.

Оскільки людські потреби безмежні та розвиваються швидше, ніж можливості їх задоволення, існує *економічний закон зростання потреб:* розвиток виробництва стимулює появу нових запитів, що сприяє економічному та культурному прогресу.

Потреби можна класифікувати за різними критеріями:

За роллю у відтворенні людини: фізіологічні (харчування, відпочинок); ***д***уховні (самореалізація, творчість); соціальні (спілкування, любов, приналежність до групи); престижні (статус, повага, визнання); екзистенційні (безпека, стабільність, інформованість).

За рівнем розвитку: базові, що визначають біологічну сутність людини; вищі, які формуються під впливом суспільних відносин; потреби, зумовлені розвитком цивілізації.

За суб'єктами реалізації: особисті; колективні; суспільні (які можуть бути споживчими або виробничими).

За можливістю задоволення: реальні (які можуть бути задоволені в поточний період); перспективні (які можуть бути реалізовані в майбутньому).

Сучасна наука розглядає потреби людини як складну систему, що включає як біологічні, так і соціальні аспекти. Одним із найвідоміших підходів до аналізу потреб є «піраміда Маслоу», що ранжує їх за пріоритетністю та значущістю для людини (рис. 6.2):

Рис. 6.2. Ієрархія потреб за Маслоу

Економічні потреби формуються в процесі історичного розвитку. Їхній обсяг і способи задоволення є результатом суспільного прогресу та залежать від рівня культури країни, соціальної структури суспільства, традицій та способу життя окремих груп і людей. Крім того, на потреби впливають такі чинники, як вік, стать, соціальний статус, середовище спілкування та рівень добробуту сім'ї.

На сучасному етапі розвитку потреб спостерігається ряд тенденцій щодо розвитку потреб:

Гуманізація виробництва, що сприяє переходу від переважання матеріальних потреб до зростання значущості духовних – творчості, пізнання, саморозвитку.

Індивідуалізація споживання – замість масового виробництва та уніфікованого споживання набирає обертів персоналізований підхід до задоволення потреб.

Раціоналізація споживання – зменшення акценту на постійне збільшення обсягів споживання на користь усвідомленого вибору та поміркованості.

Зростання ролі послуг – у структурі споживання зменшується частка матеріальних товарів і збільшується значення нематеріальних благ.

Споживчі блага (товари та послуги) є основним засобом задоволення потреб домогосподарств. Їхня здатність відповідати запитам споживачів визначається поняттям корисності. Оскільки корисність має суб'єктивний характер, її складно виміряти кількісно. Для умовного виміру використовується одиниця «ютіл» (від англ. utility – корисність). Корисність визначається індивідуальними преференціями: наприклад, окуляри не мають корисності для людей із відмінним зором, так само як цигарки не становлять цінності для тих, хто не курить.

Представники маржиналізму – В. Джевонс, К. Менгер та Л. Вальрас – вважали, що корисність можна кількісно виміряти та пов'язували її з обсягом спожитих благ. Вони розрізняли загальну та граничну корисність, що дало змогу пояснити принципи споживчого вибору та оптимального розподілу ресурсів.

$$U = f(x, y), \tag{6.1}$$

де U – корисність; x, y – споживчі блага.

Гранична корисність (MU) – це зміна загальної корисності набору споживчих при зміні певного блага на одиницю:

$$MU = \frac{\Delta f(x, y)}{\Delta x}. \tag{6.2}$$

Загальна корисність (TU) – це сукупна корисність, яку отримує споживач від усіх спожитих благ. Її розраховують як суму граничної корисності, отриманої споживачем від усіх

споживих благ. Загальна корисність зменшується, кщо споживання додаткового блага завдає споживачеві шкоду.

У 1854 р. Г. Госсен сформулював закон спадної граничної корисності: *зі збільшенням споживання певного блага приріст корисності від кожної наступної одиниці зменшується*. Це перший закон Госсена. З часом бажання споживача поступово насичуються, і потреба в подальшому споживанні скорочується – кожна додаткова одиниця приносить менше задоволення.

Враховуючи, що споживач має обмежений бюджет і стикається з необхідністю вибору між різними товарами, Госсен також сформулював правило оптимального розподілу ресурсів, відоме як другий закон Госсена. Воно визначає, як домогосподарство може максимально ефективно розподілити свої витрати серед різних видів споживання. Наприклад, якщо витрачена додаткова грошова одиниця на хліб приносить більше корисності, ніж витрачена на м'ясо, доцільніше купувати хліб. Однак, коли гранична корисність останньої витраченої грошової одиниці на всі товари стає однаковою, досягається максимальна сукупна корисність для споживача. Таким чином, економічно раціональна поведінка споживача полягає в тому, щоб розподіляти свої витрати так, щоб гранична корисність кожної одиниці витрат була однаковою для всіх благ.

Математично це виглядає так:

$$\frac{MU_{товару\ A}}{P_{товару\ A}} = \frac{MU_{товару\ B}}{P_{товару\ B}} = \frac{MU_{товару\ C}}{P_{товару\ C}} = \frac{MU_{товару\ E}}{P_{товару\ E}} = \dots , \quad (6.3)$$

де ***MU*** *– гранична корисність товарів A, B, C, E...;*
P *– ціна товарів A, B, C, E... .*

Аналіз поведінки споживачів під час вибору споживчих благ ключовий для розуміння процесів розподілу доходів, прогнозування попиту та динаміки цін. Чим більше споживається певне благо, тим менше задоволення приносить кожна його наступна одиниця. Це відображає принцип спадної граничної корисності, згідно з яким вартість запасу однорідного товару визначається цінністю його останньої, найменш значущої одиниці. Другий закон Госсена стверджує, що споживач досягає максимальної корисності, коли розподіляє свої кошти між

різними товарами так, що гранична корисність останньої витраченої грошової одиниці однакова для всіх благ.

Основні принципи раціональної поведінки споживача:

Формування мотивації вибору – індивід визначає свої потреби, пріоритети та ранжує їх відповідно до власних уподобань.

Вибір оптимального варіанту – з доступних альтернатив обирається та, яка найбільш відповідає очікуванням та перевагам.

Зв'язок між обмеженнями та дією – люди ухвалюють рішення на основі наявних ресурсів, внутрішніх і зовнішніх факторів, що впливають на вибір.

Сучасні тенденції в споживанні домогосподарств:

Наслідування західної моделі споживання.

Орієнтація на гедонізм, коли споживання спрямоване на отримання максимального задоволення, незалежно від ціни чи необхідності товару.

Вплив консюмеристської культури, що є доступною переважно жителям великих міст із високими доходами та розвиненою інфраструктурою.

Наявність нераціональної споживчої поведінки.

Збільшення обережності у витратах через економічну нестабільність.

Підвищена *увага до традиційних цінностей,* таких як сім'я, релігія, соціальні норми.

Наукове обґрунтування економічних потреб домогосподарств відіграє важливу роль у формуванні соціальних нормативів, визначенні рівня доходів, умов праці та освіти. Особливе значення має розрахунок оптимального споживчого бюджету, який використовується державою при розробці соціальної політики. Аналіз споживчих потреб також допомагає зрозуміти економічні мотиви поведінки людей, що важливо для управління, маркетингу та соціальної психології.

Наприклад, теорія мотивації Фредеріка Герцберга пропонує ієрархію потреб, яка змінюється зі зростанням соціального статусу людини. Вона включає такі рівні:

12. Досягнення
11. Можливості зростання
10. Відповідальність

9. Кар’єра
8. Визнання
7. Статус
6. Стосунки з керівництвом
5. Стосунки з колегами
4. Стосунки з підлеглими
3. Надійна робота
2. Умови праці
1. Оплата праці

Конкретна потреба людини може трансформуватися у ***інтерес, мотивацію та дію.*** Наприклад, потреба в нових знаннях може стимулювати інтерес до читання та освіти, що в результаті призводить до конкретних дій. Отже, формування та реалізація потреб є рушійною силою економічного розвитку, визначаючи споживчий попит та загальні тенденції у суспільстві.

6.3. Види доходів домогосподарств і механізм їх формування

Оскільки домогосподарства є власниками основних економічних ресурсів, зокрема праці, землі, капіталу та підприємницьких здібностей, їхні доходи в ринковій економіці формуються переважно у вигляді факторних доходів. Розподіл доходів у ринковій системі ґрунтується на низці базових принципів.

По-перше, величина доходів визначається внеском праці, природних ресурсів, капіталу й підприємницьких здібностей у процес створення товарів і послуг, що зумовлює факторний, або функціонально-виробничий, характер розподілу, в межах якого основними формами доходів виступають заробітна плата, рента, відсоток і прибуток.

По-друге, доходи від використання факторів виробництва перебувають у прямій залежності від кількості та якості залучених ресурсів, що становить підґрунтя принципу соціальної справедливості в розподілі, відповідно до якого кожен учасник економічних відносин має можливість збільшувати власне багатство шляхом підвищення ефективності свого внеску у виробництво. Цей принцип акцентує увагу не на джерелах походження доходів, а на мірі рівності або нерівності їх розподілу, що безпосередньо пов’язано з функціонально-

виробничим підходом, оскільки масштаби рівності чи нерівності залежать від умов і способів привласнення доходів.

По-третє, нерівномірний розподіл економічних ресурсів зумовлює значну диференціацію доходів, яка за високого рівня може породжувати соціально-економічні проблеми, послаблювати стимули до праці, загострювати соціальну несправедливість і обмежувати можливості суспільного розвитку.

По-четверте, для забезпечення стабільного функціонування економічної системи необхідна активна державна політика перерозподілу доходів, що реалізується через бюджетні механізми.

По-п'яте, в умовах недосконалої конкуренції сучасної ринкової економіки розмір отримуваного доходу не завжди відповідає реальному внеску факторів виробництва у створення кінцевого продукту, що може бути зумовлено монопольним становищем окремих підприємств, отриманням спадщини, виграшами у лотереях або іншими позаекономічними чинниками.

Усі економічні ресурси залучаються до виробництва одночасно, у зв'язку з чим попит на кожний окремий фактор визначається не лише рівнем його власної ціни, а й співвідношенням цін на інші ресурси. З огляду на це доцільно розглянути сутність і механізм формування факторних доходів домогосподарств.

У ринковій економіці ***заробітна плата*** розглядається як ціна, що сплачується за використання найманої праці, а для роботодавця вона виступає витратами на залучення відповідного ресурсу. Як правило, заробітна плата складається з основної, або тарифної, та додаткової частин. Тарифна складова визначається відповідно до тарифно-кваліфікаційної сітки й виплачується працівникові за умови відпрацювання встановленої норми робочого часу, при цьому вона має бути гарантованою та становити не менше 60 відсотків загального рівня оплати праці. Додаткова заробітна плата залежить від результатів трудової діяльності та нараховується за роботу понад установлені норми, виробничі досягнення, ініціативність, особливі або шкідливі умови праці та інші фактори.

Заробітна плата реалізується у двох основних формах – відрядній і погодинній, кожна з яких передбачає використання різних систем оплати. ***Відрядна форма оплати праці*** передбачає нарахування заробітку за кожну одиницю виготовленої продукції й може здійснюватися у вигляді простої відрядної, відрядно-прогресивної або відрядно-преміальної систем. У межах цієї форми застосовуються також доплати за економію сировини, палива та енергії, ефективне використання обладнання, раціональну організацію праці та відповідальне ставлення до виробничого процесу. ***Погодинна форма заробітної плати*** використовується переважно в тих видах виробництва, де обсяг випуску визначається технологічними вимогами, зокрема за конвеєрної організації праці. Вона реалізується через погодинно-нормативну систему, яка передбачає оплату за відпрацьований час за умови дотримання встановлених норм, і погодинно-преміальну систему, що додатково включає премії за зниження витрат, удосконалення організації праці, підвищення якості продукції тощо. Упродовж останніх десятиліть у розвинених країнах поширення набула ***система участі*** працівників у розподілі доходів підприємства, яка стимулює зацікавленість персоналу в кінцевих результатах діяльності фірми шляхом надання частки прибутку або дивідендів за акціями.

Мінімальна заробітна плата являє собою законодавчо встановлений мінімальний рівень оплати простої некваліфікованої праці й визначається з урахуванням вартості мінімального споживчого кошика, середнього рівня заробітної плати, продуктивності праці та стану зайнятості населення, при цьому вона не може бути нижчою за межу малозабезпеченості. ***Мінімальний споживчий кошик***, або прожитковий мінімум, розраховується як вартість набору товарів і послуг, необхідних для задоволення базових потреб у харчуванні відповідно до фізіологічно мінімальних норм, а також мінімальних потреб в одязі, взутті, предметах домашнього вжитку, медикаментах, житлово-комунальних, побутових, транспортних і культурних послугах. Для ефективної реалізації соціальних стандартів важливо не лише встановлювати їх у кількісному та грошовому вимірі, а й регулярно переглядати з урахуванням змін соціально-психологічних чинників і економічних умов розвитку

суспільства. Практика соціальної політики останніх років в Україні свідчить про розширення переліку соціальних гарантій за одночасного зниження рівня їх фактичного забезпечення.

Рента розглядається як форма реалізації права власності домогосподарств на обмежені та виняткові ресурси. У сучасній економічній теорії рента трактується як дохід, що виникає від використання фактора виробництва з нееластичною пропозицією, тобто такого, кількість якого є фіксованою і не може бути оперативно збільшена. За цих умов отримання ренти зумовлюється тим, що альтернативна вартість спрямування капіталу в інші сфери діяльності є нижчою. Рентні відносини можуть формуватися в різних секторах економіки, де ресурси мають обмежений характер, що зумовлює існування кількох різновидів ренти. Так, ***гірська рента*** виникає у процесі використання родовищ корисних копалин, ***екологічна рента*** пов'язана з якістю навколишнього середовища, зокрема на ринках житла або рекреаційних територій, а ***рента рідкісності*** стосується використання унікальних талантів чи виняткових здібностей окремих осіб.

Рентний дохід може формуватися і внаслідок штучного обмеження доступу до ресурсів, що досягається шляхом зміни прав власності, запровадження тарифів за користування певними благами, систем квотування або ліцензування. Ренту, яка виникає під впливом політичних чинників, прийнято називати ***фальшивою,*** оскільки вона формується не завдяки економічним перевагам ресурсу, а внаслідок адміністративного впливу, зокрема у вигляді хабарів або витрат на політичні кампанії з метою отримання державних субсидій чи доступу до обмежених ресурсів.

Найбільш поширеними є рентні відносини в сільському господарстві, де вони пов'язані з отриманням доходів від права власності на землю. Класики політичної економії та К. Маркс обґрунтовували існування в аграрній сфері диференціальної ренти першого і другого типів, абсолютної та монопольної земельної ренти. ***Диференціальна рента*** пояснювалася відмінностями у родючості та місцезнаходженні земельних ділянок, а її економічною передумовою вважалася приватна власність на землю. Оскільки ціни на сільськогосподарську

продукцію формувалися за витратами виробництва на найгірших землях, власники середніх і кращих ділянок отримували додатковий дохід, який і набував форми диференціальної ренти першого типу. Диференціальна рента другого типу виникала на тих земельних ділянках, де здійснювалися додаткові капіталовкладення, що забезпечували зростання урожайності та, відповідно, додатковий дохід, у зв'язку з чим її розглядали як економічну ренту.

Абсолютна земельна рента трактувалася як надлишковий дохід, який отримували підприємці, що інвестували капітал у сільське господарство, порівняно з вкладеннями в інші галузі економіки. Причиною її виникнення вважалася монополія приватної власності на землю та відносно вищий рівень прибутковості аграрного виробництва, який не підлягав повному міжгалузевому перерозподілу. Така підвищена прибутковість пояснювалася більшою часткою живої праці в сільському господарстві, оскільки прибуток розглядався як частина вартості, створеної працею і привласненої капіталістом. Монопольна земельна рента пов'язується з володінням винятковими ресурсами однією фірмою та її здатністю диктувати умови на ринку.

Представники неокласичної школи, зокрема А. Маршалл, вважали, що повна земельна рента формується під впливом ***трьох чинників***: природної родючості ґрунту, поліпшення землі внаслідок капіталовкладень і факторів, пов'язаних із місцезнаходженням земельної ділянки, таких як транспортна доступність. На думку Маршалла, інвестування капіталу в природні ресурси триватиме доти, поки додаткові вкладення забезпечують додатковий дохід, причому витрати на ці інвестиції включаються в ціну продукції та відшкодовуються підприємцеві, що характерне для тривалого періоду. У короткостроковому періоді, за Маршаллом, виникає квазірента, яку він визначав як додатковий дохід підприємця від використання агротехнічних заходів та інтенсивного землекористування, тобто як дохід від поточних інвестицій.

Ціна землі формується під впливом поточної величини її граничного продукту, а також очікуваної вартості цього продукту в майбутньому, що дає підстави розглядати ціну землі як

дисконтовану поточну вартість рентного доходу. Інакше кажучи, ціна землі перебуває у прямій залежності від розміру ренти та в оберненій залежності від рівня банківської процентної ставки. За таких умов власник земельної ділянки погодиться на її продаж за суму, розміщення якої у банку під відсотки забезпечить дохід не нижчий, ніж отримувана рента. Визначення ціни землі здійснюється за відповідною формулою

$$V = R/S \times 100\% \qquad (6.4)$$

де ***R*** *– рента (щорічний доход);* ***S*** *– позичковий відсоток;* ***V*** *– поточна ціна ділянки.*

Ціна землі змінюється під впливом кількох факторів, зокрема розміру ренти, рівня позичкового відсотка, витрат на освоєння та покращення земельних ділянок, співвідношення попиту та пропозиції на аграрну продукцію, а також державної політики в аграрному секторі. Крім того, вона залежить від привабливості інших варіантів капіталовкладень, таких як інвестиції в золото, нерухомість або інші активи, що можуть розглядатися як альтернативні фінансові вкладення.

Позичковий відсоток – це вартість користування капіталом (грошима, взятими в борг для ведення бізнесу).

Для кредитора це компенсація за ризик неповернення коштів. Для позичальника – ціна за можливість використання грошових ресурсів у поточний період.

У сучасній економічній теорії відсоток розглядається як ціна використання капіталу незалежно від того, чи отримує його власник позичкового, чи реального (фізичного) капіталу. Це пояснюється тим, що в умовах домінування акціонерної форми власності дохід від акцій також розглядається як відсоток на вкладений капітал.

Номінальна ставка – це ціна кредиту в поточних грошових одиницях, без урахування зміни купівельної спроможності грошей. Реальна ставка – це номінальна ставка, скоригована на рівень інфляції.

Величина відсоткової ставки формується під впливом низки чинників, зокрема обсягу наявного грошового капіталу, загального стану економіки та інтенсивності економічної

активності, співвідношення попиту і пропозиції на ринку капіталу, сезонних коливань у виробництві, середнього рівня прибутковості підприємницької діяльності, темпів інфляції, а також структури й стану державного боргу, зокрема співвідношення між внутрішніми та зовнішніми зобов'язаннями.

Розмір позичкового відсотка формується під впливом як макроекономічних факторів, так і індивідуальних ризиків позичальника, а його коливання суттєво впливає на інвестиційну активність і загальну економічну стабільність.

Формула розрахунку відсоткової ставки:

$$Позичковий\ відсоток = \frac{Сума\ сплати\ за\ позику}{сума\ позиченого\ капіталу} \times 100\% \quad (6.5)$$

Підприємницький дохід або прибуток – це винагорода, яку отримує підприємець за свою управлінську та організаційну діяльність, за новаторство, прийняття ризиків та ефективне використання ресурсів.

Розрізняють такі підходи до визначення прибутку в економічній теорії:

Класична та марксистська теорія: прибуток є частиною новоствореної вартості, яку привласнює капіталіст через експлуатацію праці.

Неокласична концепція: прибуток розглядається як результат використання продуктивного капіталу.

Теорія втримання: прибуток – це винагорода підприємцю за відмову від негайного споживання та відтермінування вигод.

Сучасна економічна теорія: прибуток – це компенсація за підприємницькі здібності, ризик, управлінський талант, який забезпечує ефективність бізнесу.

Величина прибутку визначається граничним продуктом підприємницького ресурсу, а його джерелом є діяльність в умовах ризику та невизначеності, що характерно для ринку недосконалої конкуренції.

Види прибутку:

Нормальний прибуток – рівень доходу, який забезпечує підприємцеві достатній стимул залишатися в певній галузі.

Економічний (чистий) прибуток – додатковий дохід, який отримується завдяки інноваціям, підвищенню ефективності виробництва та поліпшенню організаційних процесів.

Монопольний прибуток – виникає через домінуюче становище компаній, що дозволяє їм встановлювати монопольні ціни як на ресурси, так і на готову продукцію.

Важливо розуміти *різницю між бухгалтерським та економічним прибутком*. Бухгалтерський прибуток – це загальна виручка мінус явні (бухгалтерські) витрати (зарплати, оренда, сировина тощо). Економічний прибуток – це загальна виручка мінус явні та неявні витрати (альтернативні витрати, тобто можливості, втрачені через обраний варіант використання ресурсів). Оскільки економічний прибуток враховує неявні витрати, він зазвичай менший за бухгалтерський прибуток.

Прибуток є основним мотивом підприємницької діяльності та виконує такі функції:

1. Стимулює ефективний розподіл ресурсів, оскільки капітал переміщується в найбільш прибуткові галузі.
2. Заохочує до впровадження інновацій та нових технологій, підвищуючи конкурентоспроможність підприємств.
3. Слугує джерелом інвестицій, сприяючи розвитку виробництва та створенню нових робочих місць.

Отже, прибуток є ключовим фактором ринкової економіки, який визначає напрямки розвитку бізнесу, впливає на економічне зростання та сприяє раціональному використанню ресурсів.

6.4. Поведінка домашніх господарств як споживачів та як власників економічних ресурсів. Відповідальне споживання та виробництво (ЦСР)

Економічна поведінка домогосподарств визначається комплексом **економічних, політичних, соціальних, психологічних, культурних та ціннісних факторів**. Вона є **впорядкованою системою соціально-економічних дій**, спрямованих на **оптимальне використання обмежених матеріальних, фінансових і людських ресурсів** з метою отримання **максимальної економічної вигоди, підвищення добробуту та забезпечення сталого розвитку**.

Ця поведінка охоплює **різні види економічної активності** домогосподарств, пов'язані з прийняттям **оптимізаційних рішень щодо розподілу ресурсів** для отримання доходів, придбання товарів та послуг, забезпечення життєвих умов, освіти, професійного розвитку, соціального статусу тощо.

Споживча поведінка домогосподарств. Поведінка домогосподарств як споживачів благ і послуг залежить від багатьох чинників. **Рівень добробуту** відіграє ключову роль у формуванні споживчих рішень:

- **Низькі доходи, безробіття, відсутність заощаджень, погане здоров'я** змушують орієнтувати споживання на **задоволення базових потреб і виживання** в умовах економічної нестабільності.
- **Вищий рівень доходів** сприяє **диверсифікації споживання**, що дозволяє включати у споживчу структуру **нові, якісніші, технологічно досконаліші товари**, збільшувати витрати на **освіту, саморозвиток, відпочинок, соціальне забезпечення**.
- **Фінансова стабільність** дає змогу формувати **заощадження, страхувати майно та життя, вкладати кошти у власний бізнес**, що забезпечує **економічну самостійність та підтримку добробуту**.

Важливою передумовою економічної поведінки є **економічна культура** – система **соціальних цінностей і норм**, які регулюють економічну діяльність. Вона виконує функцію **соціальної пам'яті економічного розвитку** та впливає на **передачу, відбір та оновлення економічних моделей поведінки**.

Економічна культура сприяє **адаптації домогосподарств до ринкових умов**, формує **економічну активність**, визначає **рівень фінансової грамотності** та готовність до **довгострокового планування**. Вона впливає на здатність домогосподарств ефективно використовувати ресурси, приймати економічно обґрунтовані рішення та забезпечувати **сталий розвиток у мінливому економічному середовищі**.

Згідно з неокласичною теорією, основний принцип економічної поведінки домогосподарств ґрунтується на **раціональному підході**. Це означає, що домогосподарства

прагнуть **максимізувати вигоду**, використовуючи доступні **матеріальні, фінансові та людські ресурси**. Результативність їхньої діяльності прямо впливає на рівень доходів.

Доходи домогосподарств залежать від кількох джерел:

1. **Факторні доходи** – зароблені відповідно до вкладу праці та інших ресурсів у виробництво товарів і послуг.

2. **Тіньові доходи** – прибутки, отримані поза офіційним обліком.

3. **Трансфертні платежі** – пенсії, субсидії, допомоги, що надаються державою або іншими установами.

Споживчі рішення проходять кілька етапів: усвідомлення потреби (проблеми); пошук інформації; оцінка та вибір альтернатив; здійснення покупки; оцінка після покупки. Цей процес називають **"чорною скринькою"** свідомості покупця, оскільки на рішення впливають як **економічні чинники**, так і **суб'єктивні уподобання**.

Фактори, що впливають на споживчу поведінку такі:

1. **Політико-економічні** – визначаються станом економіки, державною політикою, міжнародними процесами.

2. **Особистісний потенціал** – включає психологічні характеристики споживача.

3. **Знання про товари** – обізнаність щодо асортименту, якості, термінів придатності, гарантійного обслуговування.

4. **Маркетинговий вплив** – реклама, брендинг, зовнішній вигляд магазинів, вплив моди та доступ до інтернету.

5. **Матеріальні можливості та споживчий вибір** – рівень доходу, доступність товарів і послуг.

Зміни споживчої поведінки протягом життєвого циклу домогосподарства відбуваються під впливом таких чинників: *зростання доходів* – підвищення кваліфікації та кар'єрне зростання збільшують заробітну плату; *ріст потреб* – витрати на дітей, освіту, житло зростають зі збільшенням сім'ї; *зміна пріоритетів* – після народження дітей фінансові ресурси можуть більше спрямовуватися на їхні потреби; *перерозподіл ролей у прийнятті рішень* – подружжя приймає ключові фінансові рішення, проте з віком діти можуть впливати на вибір товарів.

Роль домогосподарств як власників ресурсів у ринковій економіці визначається такими чинниками:

- **величина грошових ресурсів** (заощадження, кредити, доходи), м**атеріальних ресурсів** (нерухомість, власність), якість л**юдського капіталу** (знання, навички, трудовий потенціал).

***Основні види економічної поведінки*:**

1. ***Фінансова поведінка*** – розподіл та використання доходів, кредитна та заощаджувальна діяльність.

2. ***Поведінка на ринку праці*** – вибір професії, кар'єрний розвиток, міграція робочої сили.

3. ***Підприємницька поведінка*** – ведення бізнесу, інвестування, інноваційна діяльність.

4. *Фінансова поведінка* (к**редитна поведінка** – залучення позикових коштів (кредити, позики, розстрочки); **заощаджувальна поведінка** – формування фінансових резервів для майбутніх потреб).

Людські ресурси – ключовий фактор, що визначає рівень добробуту домогосподарств. Формування людського капіталу відбувається через: інвестування у **освіту** та професійний розвиток; поліпшення умов **праці** та відпочинку; **соціалізацію дітей** та розвиток їхніх здібностей.

Мотивацією до економічної активності можуть бути: підвищення заробітної плати; можливість кар'єрного зростання; розвиток власної справи; соціальний статус та престиж роботи.

Економічна активність сприяє також **розвитку самозайнятості**, що залежить від:

- **внутрішніх факторів** (особистісні характеристики: освіта, здоров'я, досвід).
- **зовнішніх факторів** (економічні умови, рівень безробіття, доступність фінансування).

Жорстке регулювання ринку праці може обмежувати можливості працевлаштування, зменшуючи стандартну зайнятість та сприяючи зростанню частки нестандартно зайнятих працівників (фріланс, тимчасова робота тощо).

У сучасній економіці домогосподарства можуть виконувати функції **малих виробничих одиниць**. Вони створюють так званий **«сімейний капітал»**, що включає: самостійне ведення бізнесу; використання власних ресурсів для виробництва товарів чи послуг; застосування соціальних зв'язків для реалізації економічної діяльності.

Відповідальне споживання та виробництво є однією з Цілей сталого розвитку (ЦСР 12), спрямованою на зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, ефективне використання ресурсів та формування екологічно свідомої економіки. Домогосподарства, будучи як споживачами, так і власниками ресурсів, відіграють ключову роль у реалізації цієї концепції. Споживча поведінка домогосподарств безпосередньо впливає на реалізацію принципів відповідального споживання. Це передбачає такі аспекти відповідального споживання: раціональний вибір товарів і послуг; відмову від надмірного споживання та купівлі непотрібних речей; орієнтацію на довговічні, якісні та екологічно безпечні товари; збільшення використання перероблених та екологічних продуктів; екологічну відповідальність; зменшення відходів шляхом сортування та повторного використання; відмову від одноразових товарів на користь багаторазових альтернатив; оптимізацію споживання ресурсів (води, електроенергії, палива); підтримку соціально відповідальних виробників; вибір продукції компаній, що дотримуються екологічних стандартів; відмову від товарів, що виготовлені з порушенням трудових прав або шкідливими методами; пріоритетність якісних товарів, що мають довгий термін служби тощо.

Виробнича діяльність домогосподарств, зокрема підприємництво, управління фінансами, використання праці та ресурсів, впливає на формування відповідального виробництва.

Основні принципи відповідального виробництва: ефективне використання ресурсів; оптимізація використання енергії, сировини та води; використання відновлюваних та екологічних матеріалів; впровадження технологій, що зменшують відходи; соціальна відповідальність у підприємницькій діяльності; дотримання прав працівників та забезпечення гідних умов праці; підтримка сталого розвитку громад через справедливі зарплати, соціальні ініціативи та благодійність; забезпечення етичної ділової поведінки; зменшення екологічного впливу виробництва; використання екологічно чистих технологій; формування культури відповідального бізнесу; популяризація екологічно чистих продуктів та послуг; використання соціальних та екологічних сертифікацій для продукції.

Домогосподарства, які практикують відповідальне споживання, впливають на виробництво, формуючи попит на екологічні, соціально відповідальні та якісні товари та послуги. У свою чергу, виробники, орієнтуючись на цей попит, впроваджують екологічні стандарти та відповідальні бізнес-моделі. Ключові взаємозв'язки такі:

Споживачі обирають екологічні товари → Виробники адаптуються, пропонуючи сталі продукти.

Зростає попит на етичне виробництво → Бізнеси впроваджують відповідальні підходи.

Домогосподарства економлять ресурси (воду, енергію) → Зменшується навантаження на екосистему.

Підтримка місцевих виробників → Сприяє регіональному економічному розвитку.

Відповідальне споживання та виробництво – це взаємопов'язані процеси, що визначають сталий розвиток суспільства. Домогосподарства відіграють у цьому ключову роль, формуючи попит на екологічні та соціально відповідальні товари та послуги, а також, будучи виробниками, впроваджуючи принципи ефективного використання ресурсів та зменшення впливу на довкілля. Запорука успішної реалізації ЦСР 12 – це формування свідомого ставлення до ресурсів, активне впровадження екологічних стандартів у виробництві та підтримка соціально відповідальних бізнес-моделей.

Підсумки

1. Домогосподарства відіграють ключову роль в економіці як основні споживачі товарів і послуг, постачальники робочої сили та заощаджувачі капіталу. Вони формують попит на продукцію підприємств, забезпечуючи рух грошей в економіці через витрати на споживання. Крім того, домогосподарства надають робочу силу, що є основним ресурсом для виробництва. Через заощадження та інвестиції вони впливають на фінансовий ринок, сприяючи розвитку бізнесу та економічного зростання. Таким чином, домогосподарства є важливою ланкою економічної системи, яка забезпечує стабільний розвиток та функціонування ринків.

2. Домогосподарство – це один з головних суб'єктів ринкової економіки, що поєднує функції споживача, власника ресурсів та виробника. Його економічна поведінка впливає на розвиток ринків праці, товарів, послуг, фінансів та підприємництва. Раціональне управління доходами, відповідальне споживання, заощадження та інвестиції забезпечують фінансову стійкість домогосподарств та сприяють економічному зростанню країни.

3. Домогосподарства відіграють важливу роль у забезпеченні сталого економічного розвитку, підтримуючи екологічні ініціативи, соціальну відповідальність та ефективне використання ресурсів.

4. Економічна поведінка домогосподарств визначається взаємодією ***доходів, витрат, ресурсів та інституційних факторів***. Вона проходить через різні ***життєві цикли***, що змінюють ***структуру споживання, пріоритети та фінансові рішення***. У сучасних умовах ***самозайнятість та підприємництво*** стають важливими чинниками економічного добробуту, забезпечуючи ***стабільність та фінансову незалежність домогосподарств***.

5. В умовах, коли ЦСР стають дуже актуальними, на часі стають виклики відповідального споживання та виробництва висока вартість екологічних товарів, що може бути бар'єром для масового переходу; низька обізнаність населення щодо впливу споживання на навколишнє середовище; недостатній рівень державного стимулювання екологічних ініціатив. Ця проблема вимагає зміни поведінки споживачів, а також зміни підходів щодо відповідального виробництва. Шляхами розв'язання цих проблем можуть бути: освіта та інформування споживачів щодо екологічного способу життя; стимулювання екологічного виробництва через податкові пільги та грантові програми; розвиток циркулярної економіки (системи переробки, повторного використання матеріалів); підвищення фінансової грамотності домогосподарств для раціонального управління ресурсами та ін.

Практикум

Дайте визначення таких понять і категорій: вторинні потреби; відповідальне споживання та виробництво, домашнє господарство як споживач та як власник економічних ресурсів; закон зростання потреб; заробітна плата, відсотки, рента, підприємницький прибуток; ієрархія потреб за А. Маслоу; класифікація домогосподарств; класифікація потреб; корисність споживчих благ; первинні потреби; поведінка домогосподарств на ринках економічних ресурсів; потреби членів домогосподарств; ресурси домогосподарств; соціально-економічні функції домогосподарств; споживча поведінка; споживчі блага; факторні доходи домогосподарств.

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Блага, які споживаються шляхом простого привласнення, називаються економічними благами.
2. Відповідальне споживання є важливим аспектом діяльності домогосподарств у сучасному світі.
3. Головним джерелом доходів домогосподарств є державні субсидії та соціальна допомога.
4. Домашнє господарство – це лише підсобне господарство певної сім'ї в сільські місцевості.
5. Домогосподарства здійснюють економічну діяльність лише у неформальному секторі економіки.
6. Домогосподарства можуть бути як споживачами, так і виробниками економічних ресурсів.
7. Домогосподарства не відіграють значної ролі у формуванні попиту та пропозиції на ринку праці.
8. Домогосподарства не можуть інвестувати кошти у фінансові інструменти (депозити, акції, облігації).
9. Закон спадної граничної корисності стосується усіх без винятку товарів.
10. Заощадження домогосподарств не впливають на розвиток фінансового ринку.
11. Корисність – означає досягнутий споживачем добробут від рівня споживанні певних благ.

12. Крива сукупної корисності має позитивний нахил, а крива граничної корисності – негативний.
13. Поняття «благо» вужче, ніж поняття «товари і послуги».
14. Поняття «корисність» та «користь» є тотожними.
15. При зменшенні граничної корисності загальна корисність також зменшується.
16. При зростанні рівня споживання загальна корисність зменшується.
17. Якщо продукт доступний за ціною для споживача, він має корисність.

3. На основі моделі кругообігу ресурсів, товарів і доходів у ринковій економіці визначте економічні інтереси, мотиви та стимули домогосподарств в Україні. Оцініть їхнє економічне становище в сучасній Україні.

4. Ф. Герцберг, досліджуючи потреби, що впливають на ефективне управління персоналом, визначає їхню ієрархію, яка змінюється відповідно до соціального статусу працівника в колективі. Як, на вашу думку, повинна виглядати послідовність досягнення цих потреб? Розташуйте запропоновані потреби від нижчого рівня до вищого та обґрунтуйте свій вибір.

1. Визнання.
2. Умови праці.
3. Стосунки з підлеглими.
4. Можливості зростання.
5. Стосунки з керівництвом.
6. Кар'єра.
7. Надійна робота.
8. Статус.
9. Досягнення.
10. Оплата праці.
11. Стосунки з колегами.
12. Відповідальність.

Тема 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО. ФІРМА В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

1. *Суть і умови підприємницької діяльності. Фірма (підприємство) як основна структурна одиниця бізнесової діяльності.*
2. *Організаційно-економічні форми підприємницької діяльності.*
3. *Економічні витрати та прибутки. Фактори ефективності підприємницької діяльності.*
4. *Менеджмент як система управління підприємством.*

Ключові слова: *підприємництво; ресурсна, творча та організаційна функції підприємця; види підприємництва*; *організаційно-правові форми підприємницької діяльності; суб'єкти підприємницької діяльності; підприємство (фірма); класифікація підприємств функції підприємства; види витрат підприємства; менеджмент; маркетинг.*

Актуальність теми. Необхідність розуміння підприємництва та ролі фірми в системі ринкових відносин зумовлюється фундаментальним значенням бізнесової діяльності для функціонування та розвитку сучасної економіки. Саме підприємництво виступає рушійною силою економічного зростання, інновацій, зайнятості населення та формування конкурентного середовища. В умовах трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні під впливом воєнних викликів, євроінтеграції та цифровізації, значення ефективної організації підприємницької діяльності суттєво зростає, оскільки саме бізнес забезпечує адаптивність економіки, її стійкість та відновлення.

Сучасна фірма як основна структурна одиниця ринкової економіки функціонує в умовах високої невизначеності, конкуренції та обмеженості ресурсів, що потребує глибокого розуміння сутності підприємницької діяльності, її умов та принципів реалізації. Вивчення організаційно-економічних форм підприємництва є важливим з огляду на необхідність обґрунтованого вибору правової форми бізнесу, структури управління та механізмів взаємодії із зовнішнім середовищем, що безпосередньо впливає на ефективність функціонування підприємства.

Особливої актуальності набувають питання економічних витрат і прибутку, оскільки в умовах нестабільності ринків, інфляційних процесів і змін у податковому регулюванні підприємства змушені оптимізувати витрати, підвищувати продуктивність і забезпечувати фінансову стійкість. Розуміння факторів ефективності підприємницької діяльності дозволяє формувати конкурентні переваги, впроваджувати інновації та забезпечувати довгостроковий розвиток бізнесу.

Не менш важливим є вивчення менеджменту як системи управління підприємством, оскільки сучасні організації потребують професійного управління, здатного інтегрувати стратегічні, операційні та цифрові інструменти. Ефективний менеджмент забезпечує раціональне використання ресурсів, координацію діяльності персоналу, адаптацію до змін зовнішнього середовища та досягнення стратегічних цілей підприємства.

7.1. Суть і умови підприємницької діяльності. Фірма (підприємство) як основна структурна одиниця бізнесової діяльності

Поняття «підприємець» вперше введене в науковий обіг банкіром-економістом Р. Кантільйоном на початку XVII століття. Він відносив до підприємців осіб із нефіксованими доходами (ремісників, селян), які здійснювали економічну діяльність в умовах нестабільності та ризику. Головною характеристикою підприємця Кантільйон вважав готовність до ризику.

У XVIII-XIX століттях значний внесок у дослідження підприємництва зробили А. Сміт, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, М. Вебер, В. Зомбарт, Й. Шумпетер, А. Маршалл, Ф. Хайєк.

Ж.-Б. Сей запропонував теорію трьох факторів виробництва (земля, праця, капітал) та наголошував на інноваційному характері підприємництва, що полягає у створенні нових комбінацій виробничих ресурсів. А. Сміт трактував підприємця як власника, чия діяльність мотивується прагненням отримати прибуток. Він зазначав, що, керуючись власними інтересами, підприємець часто сприяє суспільному добробуту ефективніше, ніж при свідомих спробах діяти в інтересах суспільства.

Наприкінці XIX століття А. Маршалл у праці «Принципи політичної економії» (1890) визначив дві основні функції підприємця: розробка загального плану виробництва; контроль за його реалізацією. На початку XX ст. Й. Шумпетер розглядав підприємця як новатора, який є рушієм економічного розвитку через нововведення та інновації. Він виокремлював кілька ключових аспектів підприємницької діяльності:

1. Виробництво нових товарів або поліпшення якості існуючих.
2. Запровадження інноваційних методів виробництва.
3. Освоєння нових ринків збуту.
4. Використання нових джерел сировини
5. Реорганізація галузей і створення нових промислових структур.

Ф. Хайєк акцентував увагу на тому, що підприємці функціонують у середовищі жорсткої ринкової конкуренції, де виживає той, хто вміє пристосовуватися до змін. Він підкреслював, що розвиток підприємництва потребує зміни суспільного менталітету та формування відповідної підприємницької інфраструктури.

Підприємництво не обмежується виключно прагненням до прибутку. Справжній підприємець шукає ефективні шляхи використання ресурсів, впроваджує новаторські ідеї, приймає ризики та діє в умовах невизначеності. Його мотивація включає не лише матеріальні стимули, а й прагнення до самореалізації, впливу на суспільство та створення інновацій.

Основні функції підприємництва:

Творча функція – генерування та впровадження інновацій, розробка нових технологій та ідей.

Ресурсна функція – оптимальне використання матеріальних, трудових, фінансових та інформаційних ресурсів.

Організаційна функція – ефективне поєднання виробничих ресурсів, контроль і стратегічне управління бізнесом.

Економічна свобода, можливість вибору виду діяльності та особиста відповідальність за результати – ключові умови розвитку підприємництва в сучасному світі.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється

суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Характерні риси підприємництва:

- ***самостійність,*** яка полягає у можливості без обмежень самостійно здійснювати підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом;
- ***ініціативність,*** яка означає заповзятливість, активне ведення господарської діяльності, заснованої на використанні передових технологій та ефективних форм організації виробництва;
- ***систематичність,*** що означає ведення справи на постійній основі.
- ***ризиковість***, тобто ймовірність одержання негативних результатів, самостійне несення майнової відповідальності за результати своєї господарської діяльності, заподіяння збитків.

Принципи підприємницької діяльності такі: вільний вибір видів діяльності; самостійне формування програми діяльності; вільне наймання працівників; комерційний ризик і комерційний розрахунок; вільне розпорядження прибутком, що залишився після сплати податків та обов'язкових платежів. *Свобода підприємництва* полягає в тому, що підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути: громадяни України, інших держав, юридичні особи усіх форм власності.

Залежно від напряму діяльності, капіталовкладень і отримуваних результатів виділяють такі види підприємництва:

Виробниче підприємництво – охоплює виробництво товарів, надання послуг та виконання робіт для їх подальшої реалізації. Включає промислову, будівельну, сільськогосподарську діяльність.

Комерційне підприємництво – діяльність у сфері торгівлі, що супроводжується високими ризиками, особливо при реалізації товарів довготривалого користування.

Фінансове підприємництво – пов'язане з кредитною діяльністю, управлінням грошовими коштами та операціями з

цінними паперами. До його інфраструктури входять банки, фондові біржі, фінансові компанії та страхові організації.

Посередницьке підприємництво – включає діяльність оптових постачальників, брокерів, дилерів і дистриб'юторів, які можуть працювати самостійно або від імені виробників та споживачів.

В Україні підприємництво відіграє важливу роль у створенні робочих місць, зниженні соціальної напруги та стимулюванні інноваційного розвитку. Проте частка малого та середнього бізнесу у ВВП залишається низькою (менше 10%), що зумовлено надмірним оподаткуванням, дисбалансом регулювання та недостатньою державною підтримкою.

Суб'єктами підприємницької діяльності виступають підприємства (фірми). Термін "фірма" часто вживається як узагальнене поняття, яке може охоплювати кілька підприємств. Фірма є суб'єктом права. Вона володіє капіталом, кладає контракти, має свої підрозділи і філії. Підприємство – це виробнича одиниця. Це суб'єкт господарювання, що поєднує фактори виробництва, виробляє та реалізує певний вид товарів чи послуг з метою задоволення своїх соціально-економічних інтересів. Підприємство є одночасно економічною, технологічною, організаційною та соціальною ланкою. Від його ефективності залежать виробництво матеріальних благ, рівень життя населення та впровадження інновацій.

Підприємство – це самостійний господарський суб'єкт із правами юридичної особи, який займається виробничою, науково-дослідною та комерційною діяльністю для отримання прибутку. Воно має право розпоряджатися власним майном, отримувати кредити, укладати договори та вести фінансові операції через банківський рахунок.

Основні принципи діяльності підприємства включають:

Самоокупність – відшкодування витрат за рахунок власних доходів, характерна лише для рентабельних підприємств.

Самофінансування – забезпечення розвитку підприємства за рахунок власних коштів, кредитів і валютної виручки.

Матеріальна зацікавленість – стимулювання ініціативності та результативної праці, подолання зрівнялівки в оплаті.

Економічна та майнова відповідальність – підприємство повністю відповідає за результати своєї діяльності.

Функціонування підприємства забезпечує трудовий колектив, який є не лише сукупністю працівників, а й суб'єктом економічних відносин. Ефективна організація діяльності підприємства сприяє інтенсивному розвитку та задоволенню суспільних потреб.

Підприємства виконують ряд ключових функцій, що забезпечують їх ефективну діяльність:

Виробнича – максимізація випуску продукції за рахунок раціонального використання ресурсів. Вона описується рівнянням:

$$Q = f(K,L)Q = f(K, L)Q = f(K,L) \quad (7.1)$$

де Q – обсяг виробленої продукції, K – використаний капітал, L – затрачена праця.

Економічна – задоволення споживчих потреб, підвищення продуктивності праці, розвиток інфраструктури, самофінансування та отримання прибутку.

Технологічна – впровадження інновацій, що підвищують конкурентоспроможність підприємства.

Організаційна – формування ефективної управлінської структури та розподіл функцій між працівниками.

Соціальна – розвиток трудового колективу, підвищення кваліфікації працівників, покращення соціальних умов.

Екологічна – впровадження рішень для збереження довкілля та раціонального природокористування.

Зовнішньоекономічна – інтеграція у світову економіку через міжнародну торгівлю, кооперацію та спільні проєкти.

Усі ці функції тісно пов'язані між собою, а їх ігнорування може негативно позначитися на результатах діяльності підприємства.

Форма власності значною мірою визначає особливості підприємницької діяльності, зокрема систему управління, розподіл прибутку та соціальний захист працівників. Виділяють державні, колективні, приватні та спільні підприємства.

За характером діяльності підприємства поділяються на виробничі, торговельні, фінансово-кредитні, посередницькі, науково-дослідні тощо. Крім того, вони можуть бути малими, середніми чи великими, що забезпечує гнучку реакцію на ринковий попит та впровадження технологічних інновацій.

7.2. Організаційно-правові форми підприємницької діяльності

У міжнародній практиці підприємства класифікують за кількістю власників, їхніми правами, обов'язками та фінансовими можливостями. Виділяють три основні форми: одноосібне володіння, партнерство та корпорація.

Одноосібне володіння – підприємство, яке належить одній особі або сім'ї, що самостійно керує бізнесом, несе всі ризики та отримує весь дохід. Ця форма поширена у сфері роздрібної торгівлі, готельного бізнесу, громадського харчування, консалтингу тощо.

Одноосібні підприємства мають свої переваги та недоліки:

Переваги: швидке прийняття рішень, гнучкість у зміні діяльності, незалежність у веденні бізнесу.

Недоліки: обмежені фінансові ресурси, високий ризик банкрутства, особиста відповідальність за борги, що може призвести до втрати особистого майна. Для наочності ці характеристики можна представити у порівняльній таблиці.

Таблиця 7.1

Переваги та недоліки одноосібних володінь

Переваги	Недоліки
1. Повна самостійність і оперативність дій	1.Труднощі залучення великих капіталів
2. Максимум спонукальних мотивів	2.Невизначеність строків діяльності
3. Конфіденційність діяльності	3. Необмежена відповідальність
	4. Нестача спланованого менеджменту

Партнерство (товариство) – це форма підприємства, створена на основі пайових внесків кількох учасників. Його діяльність регулюється спеціальною угодою між партнерами, яка визначає назву, види та термін діяльності, кількість учасників, їхні внески до статутного фонду, права та обов'язки, а також механізм розподілу доходів.

Пай є вираженням частки власника у статутному капіталі товариства, проте це не цінний папір, і ним не можна торгувати на біржі, як акціями.

Партнерства мають свої переваги та недоліки:

Переваги: об'єднання капіталу кількох осіб, розподіл відповідальності, можливість залучення партнерів із різними компетенціями.

Недоліки: ризик конфліктів між учасниками, складність у прийнятті рішень, відповідальність за борги товариства.

Переваги і недоліки партнерств такі:

Таблиця 7.2

Переваги та недоліки партнерс

Переваги	Недоліки
1. Свобода й оперативність дій	1. Необмежена відповідальність партнерів
2. Об'єднання інвестиційних капіталів	2. Вірогідність недовіри партнерів один до одного
3. Можливість спеціалізації партнерів	3. Нестача досвіду
4. Додаткові можливості у менеджменті	4. Нестабільність діяльності

Партнерства поділяються на товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), із додатковою відповідальністю (ТДВ), повні та командитні товариства.

ТОВ – підприємство зі статутним фондом, поділеним на частки, де учасники відповідають лише вкладеним майном.

ТДВ – схоже на ТОВ, але в разі нестачі статутного майна учасники несуть додаткову відповідальність у визначеному розмірі.

Повне товариство – всі учасники ведуть підприємницьку діяльність від імені товариства та відповідають за зобов'язаннями всім своїм майном.

Командитне товариство – включає повних учасників, які відповідають усім своїм майном, та вкладників, які ризикують лише своїми вкладами.

Поширеною формою підприємництва є корпорації (акціонерні товариства – АТ). Вони мають статутний капітал, поділений на акції рівної номінальної вартості.

Таблиця 7.3

Переваги та недоліки корпорацій

Переваги	Недоліки
Обмежена відповідальність акціонерів	Відносно великі затрати і труднощі у процесі організації та припинення діяльності корпорацій.
Можливості для залучення додаткових коштів через випуск нових акцій	Значна кількість урядових обмежень
Можливості для впровадження досягнень НТР	Можливості для різних зловживань і недостатні можливості для контролю над корпорацією з боку акціонерів
Ефективна система менеджменту	Подвійна система оподаткування доходів
	можлива втрата акцій дрібними акціонерами під час економічної кризи
	зростання маси фіктивного капіталу і можливість фінансових махінацій

Акціонери відповідають за зобов'язання товариства тільки в межах своїх акцій.

Акція – це частка в капіталі компанії, документ про членство або цінний папір, що дає право на дивіденди.

Види АТ:

Закриті (ЗАТ) – акції розподіляються між засновниками та не продаються на біржі.

Відкриті (ВАТ) – акції вільно обертаються на фондовому ринку.

Найвищим органом управління акціонерного товариства є загальні збори акціонерів, де приймаються рішення щодо діяльності компанії, розподілу прибутку та виборів керівних органів.

Акціонерна форма підприємництва сприяє мобілізації ресурсів, зниженню ризиків та ефективному використанню капіталу через механізм випуску акцій.

Акціонерні товариства поділяються на:

Відкриті (ВАТ) – акції можуть вільно продаватися на біржах через відкриту підписку.

Закриті (ЗАТ) – акції розподіляються лише між засновниками та не продаються на біржі.

Закрите товариство може бути реорганізоване у відкрите шляхом реєстрації акцій відповідно до законодавства.

Класифікація підприємств в Україні:

За формою власності:

Приватні – належать громадянам або юридичним особам.

Колективні – належать групі власників.

Комунальні – у власності територіальних громад.

Державні – у власності держави.

Змішані – поєднують різні форми власності.

Казенні – державні підприємства, які працюють у стратегічних галузях без конкуренції.

За рівнем іноземних інвестицій:

Підприємства з іноземними інвестиціями – іноземний капітал ≥10% статутного фонду.

Іноземні підприємства – іноземний капітал = 100%.

За способом утворення:

Унітарні – створені одним засновником, без поділу капіталу на частки.

Корпоративні – засновані кількома власниками на основі спільного управління.

За розмірами:

Малі – до 50 працівників, річний дохід ≤500 тис. євро.

Середні – понад 50, але менше 1000 працівників.

Великі – понад 1000 працівників, річний дохід ≥5 млн євро.

За можливістю об'єднання:

Асоціації – координація діяльності без втручання у бізнес учасників.

Корпорації – інтеграція виробничих, наукових і комерційних процесів.

Консорціуми – тимчасові об'єднання для досягнення спільної мети.

Концерни – фінансово залежні об'єднання підприємств.

Найзручніша форма бізнесу для малого підприємництва, яка дозволяє швидко почати діяльність та користуватися спрощеною системою оподаткування – це ***ФОП.*** Проте вона має певні обмеження у відповідальності, розмірах бізнесу та можливостях залучення капіталу. Якщо підприємець планує масштабування, варто розглянути реєстрацію юридичної особи.

Фізична особа-підприємець (ФОП) – це громадянин, який веде підприємницьку діяльність без створення юридичної особи. ФОП має право самостійно займатися господарською діяльністю, укладати договори, наймати працівників і несе відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном, окрім передбачених законодавством винятків. Їх почали створювати з початку 1990-х років, а їхня система реєстрації неодноразово змінювалася та вдосконалювалася.

Основні особливості ФОП:

1) *простота реєстрації* – мінімальні витрати часу та документів;
2) *спрощена система оподаткування* – можливість вибору оптимальної податкової групи;
3) *менше регуляторних обмежень* – спрощене ведення бухгалтерії, відсутність вимог до статутного капіталу;
4) *особиста відповідальність* – ФОП відповідає перед кредиторами всім своїм майном;
5) *обмеження діяльності* – не всі види бізнесу доступні для ФОП (наприклад, банківська діяльність).

Класифікація ФОП за системою оподаткування.

ФОП може працювати на загальній або спрощеній системі оподаткування.

Загальна система оподаткування ФОП:

1. Сплачує податки з чистого доходу (після вирахування витрат).

2. Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) – 18%, військовий збір – від 1% від доходу до 5%.

3. Обов'язкові внески до ЄСВ (єдиного соціального внеску).

Спрощена система оподаткування (Єдиний податок) має особливості – розділяється на три групи, які визначаються за обсягом доходу та кількістю найманих працівників (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Оподаткування ФОП

Група	Максимальний дохід на рік	Кількість найманих працівників	Ставка податку
I група	до 1,1 млн грн	без найманих працівників	до 10% прожиткового мінімуму (≈ 346 грн/міс)
II група	до 5,5 млн грн	до 10 осіб	до 20% мінімальної зарплати (≈ 1340 грн/міс)
III група	до 7,8 млн грн	без обмежень	5% (без ПДВ) або 3% (з ПДВ) від доходу

Спрощена система дозволяє зменшити податкове навантаження, однак має певні обмеження щодо видів діяльності та категорій клієнтів.

ФОП у правовій класифікації розрізняються:

За розмірами бізнесу:

Мікропідприємці – до 10 працівників, річний дохід ≤2 млн євро.

Малі підприємці – до 50 працівників, річний дохід ≤10 млн євро.

За видами діяльності:

Торговельні (роздрібна, оптова торгівля).

Виробничі (харчова промисловість, ремісництво).

Ті, що зайняті у сфері послуг (IT, медицина, освіта, транспорт, консалтинг).

За статусом ФОП

ФОП без найманих працівників.

ФОП із найманими працівниками.

ФОП-єдиноподатник або на загальній системі.

7.3. Економічні витрати та прибутки. Фактори ефективності підприємницької діяльності

Кожне підприємство у своїй діяльності орієнтується на досягнення прибутковості, яка визначається як перевищення доходу від реалізації продукції над витратами, понесеними у процесі її виробництва, у зв'язку з чим ключового значення набуває механізм формування виробничих витрат. У науковій та практичній площині виокремлюють бухгалтерський і економічний підходи до трактування витрат підприємства.

З позицій бухгалтерського підходу витрати розглядаються як фактичні грошові видатки на залучення факторів виробництва з метою виготовлення певного обсягу продукції за цінами їх придбання, а у фінансовій та статистичній звітності вони відображаються у формі собівартості продукції. Бухгалтерські витрати охоплюють ***прямі витрати***, зокрема витрати на сировину, матеріали, напівфабрикати, паливо, енергоресурси та оплату праці виробничого персоналу, а також ***непрямі витрати,*** до яких належать накладні витрати, амортизаційні відрахування, заробітна плата управлінського персоналу й проценти за використання позикового капіталу.

Економічне трактування витрат виробництва ґрунтується на обмеженості ресурсів і можливості їх альтернативного застосування, що зумовлює необхідність урахування втрачених вигод. Економічні витрати будь-якого ресурсу, залученого до виробництва певного товару, визначаються його вартістю у найефективнішому з альтернативних варіантів використання та можуть набувати форми зовнішніх, або явних, і внутрішніх, або неявних, імпліцитних витрат. ***Явні, або зовнішні, витрати*** являють собою альтернативні витрати, що проявляються у формі прямих грошових платежів постачальникам факторів виробництва, зокрема у вигляді виплат заробітної плати працівникам, орендної плати за використання приміщень, витрат на придбання матеріалів, комплектуючих виробів та інших ресурсів.

Неявні, або внутрішні, витрати становлять альтернативні витрати використання ресурсів, що перебувають у власності підприємства або його власника як економічного суб'єкта. На відміну від явних витрат, вони не фіксуються у договірних

зобов'язаннях і не супроводжуються обов'язковими грошовими платежами, унаслідок чого набувають форми недоотриманих доходів. Інвестуючи капітал у власне підприємство, підприємець зіставляє фактичний дохід із потенційними доходами, які могли б бути отримані за умов альтернативного вкладення коштів, і в разі вищої прибутковості альтернативних варіантів до складу внутрішніх витрат включається величина втраченого прибутку. До неявних витрат також зараховують витрати, пов'язані з використанням власних приміщень, транспортних засобів, праці власника та членів його сім'ї, а також нормальний прибуток. Хоча такі витрати не відображаються у бухгалтерській звітності, це не означає їхнього виключення з процесу господарського аналізу, оскільки вони, як правило, враховуються під час обґрунтування та прийняття економічних рішень.

Сукупність явних і неявних витрат формує економічні витрати фірми, що зумовлює розмежування бухгалтерського та економічного прибутку. ***Бухгалтерський прибуток*** визначається як різниця між загальною виручкою та явними витратами, тоді як ***економічний прибуток*** розраховується шляхом віднімання від загальної виручки як явних, так і неявних витрат, унаслідок чого бухгалтерський прибуток зазвичай перевищує економічний.

З іншого боку, витрати доцільно аналізувати з урахуванням часових інтервалів, протягом яких підприємство відшкодовує витрати на будівлі, споруди, обладнання, технології, сировину та матеріали. Як правило, виробнича технологія певного продукту розрахована на визначений максимальний обсяг випуску та встановлений строк експлуатації, що відповідає періоду амортизації, і в межах цього строку підприємство несе переважно поточні витрати, пов'язані з оплатою праці, закупівлею сировини, матеріалів, запасних частин і напівфабрикатів.

Проміжок часу, у межах якого виробничі потужності підприємства залишаються фіксованими, тоді як обсяг випуску може варіюватися за рахунок збільшення або зменшення використання живої праці, сировини, палива та енергії, визначається як ***короткостроковий період функціонування фірми***, у межах якого частина ресурсів має змінний характер, а

інша частина залишається незмінною. Натомість ***довгостроковим періодом*** вважається часовий інтервал, протягом якого підприємство спроможне змінювати обсяги залучення всіх ресурсів, включно з виробничими потужностями.

Постійні витрати (FC) охоплюють такі витрати, величина яких не залежить від рівня випуску продукції, зокрема витрати на утримання виробничих будівель, машин і обладнання, страхові платежі, рентні відрахування та оплату праці управлінського персоналу.

Змінні витрати (VC), навпаки, безпосередньо залежать від обсягу виробництва і включають витрати на сировину, допоміжні матеріали, комплектуючі вироби, паливо, електроенергію, транспортні послуги, а також оплату праці більшості виробничих працівників, причому зі зростанням обсягів випуску їх загальна величина зростає.

Сукупність постійних і змінних витрат формує ***валові, або загальні, витрати виробництва (TC),*** які відображають сумарні грошові витрати на виготовлення певного обсягу продукції. Разом із тим абсолютний розмір сукупних витрат сам по собі не дає уявлення про ефективність діяльності підприємства, оскільки принципово важливим є співвідношення витрат із кількістю виробленої продукції та її ринковою ціною, що зумовлює необхідність визначення середніх витрат.

Середні витрати (AC) характеризують витрати у розрахунку на одиницю випуску продукції, а у практиці господарювання розрізняють ***середні валові витрати (ATC), середні постійні витрати (AFC) та середні змінні витрати,*** які обчислюються як відношення відповідної суми витрат до обсягу виробленої продукції.

$$ATC = \frac{TC}{Q}. \quad (7.2) \quad AVC = \frac{TVC}{Q}. \quad (7.3) \quad AFC = \frac{TFC}{Q}. \qquad (7.4)$$

Для визначення стратегії фірми дуже важливе значення має ще один вид витрат – граничні витрати.

Граничні витрати (MC) показують приріст загальних витрат при збільшенні виробництва кожної додаткової одиниці

продукції:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}. \qquad (7.5)$$

де: ΔТС – приріст загальних витрат; ΔQ – приріст одиниці продукції, МС – граничні витрати.

Оскільки постійні витрати не змінюються зі зміною обсягу випуску продукції, то граничні витрати визначаються зростанням лише змінних витрат на випуск додаткової одиниці продукції, тобто:

$$MC = \frac{\Delta VC}{\Delta Q}. \qquad (7.6)$$

Зміни у витратах підприємства, зумовлені певним рівнем випуску продукції, відображає ***дія закону спадної віддачі***, який пояснює взаємозв'язок між залученням змінних ресурсів і результатами виробництва. Згідно з цим законом, починаючи з певного етапу нарощування змінних витрат, кожна додаткова одиниця залученого ресурсу забезпечує дедалі менший приріст доданої вартості, тобто граничного продукту. Це означає, що у разі послідовного збільшення чисельності працівників, задіяних на незмінному виробничому обладнанні, настає момент, після якого обсяг виробництва зростає все повільніше з кожним новим працівником. Саме співвідношення понесених витрат і досягнутих результатів виступає узагальненим показником ефективності функціонування фірми. Грошові надходження від реалізації товарів і послуг формують дохід підприємства, у межах якого виокремлюють три основні види: валовий, або загальний, дохід (TR), середній дохід (AR) та граничний дохід (MR). ***Валовий дохід (TR)*** визначається як добуток ціни реалізації та кількості проданого продукту.

$$TR = P \times Q \qquad (7.7)$$

Валовий дохід не надходить у повне розпорядження підприємця, оскільки з нього здійснюється обов'язкова сплата податків, у результаті чого після виконання податкових

зобов'язань формується чистий дохід, що визначається як різниця між валовим доходом і сумою податкових платежів.

Середній дохід (AR) розраховується як відношення валового доходу (TR) до кількості реалізованої продукції і відображає грошову суму, яку продавець отримує за продаж однієї одиниці товару.

Граничний дохід (MR) характеризує зміну загальної виручки підприємства, зумовлену реалізацією додаткової одиниці продукції, і відображає додаткову виручку, яку виробник одержує внаслідок зниження ціни та збільшення обсягу продажу. Для кількісного визначення граничного доходу застосовується відповідна формула**:**

$$MR = \Delta TR / \Delta Q, \qquad (7.8)$$

де: ΔTR – зміна загальної виручки;

ΔQ – зміна кількості проданої продукції.

Підприємницький дохід виступає одним із узагальнювальних показників результативності функціонування підприємства, максимізація якого є ключовою метою діяльності кожного підприємця, і його величина формується під впливом сукупності внутрішніх та зовнішніх чинників. До зовнішніх факторів, що сприяють зростанню прибутку, а відповідно й підприємницького доходу, належать рівень споживчого попиту на продукцію, сприятлива податкова політика держави, дотримання договірних зобов'язань між контрагентами та доступність вигідних умов банківського кредитування. Водночас слід враховувати, що фінансовий результат діяльності фірми може набувати і від'ємного значення у випадках, коли виручка від реалізації продукції не покриває сукупних витрат на її виробництво, що, як правило, зумовлює необхідність перегляду стратегії розвитку підприємства, зокрема шляхом скорочення обсягів випуску відповідного товару або суттєвого підвищення його якості.

7.4. Менеджмент як наука. Функції менеджменту та їх взаємозв'язок

Практичний досвід свідчить, що деякі організації досягають значного успіху, тоді як інші стикаються зі стагнацією, кризою і навіть банкрутством. Щоб визначити чинники, які сприяють

ефективному функціонуванню компаній, необхідно глибоко розуміти природу систем управління, а також принципи організації та координації роботи підприємств, спрямованої на досягнення їхніх стратегічних цілей.

У класичному трактуванні, менеджмент визначається як ***здатність досягати поставлених завдань, ефективно використовуючи трудові, інтелектуальні та мотиваційні ресурси.*** Він одночасно виступає як функція управління і як окремий вид професійної діяльності, що реалізується у різних організаціях. Менеджмент також розглядається як наукова дисципліна, яка включає теоретичні дослідження, експериментальне тестування та практичне застосування методів і принципів, спрямованих на забезпечення стабільного, ефективного та конкурентоспроможного функціонування підприємств.

Головна мета менеджменту як прикладної управлінської практики – це забезпечення довготривалої прибутковості бізнесу шляхом раціональної організації виробничих і управлінських процесів, оптимізації ресурсів, а також постійного вдосконалення техніко-технологічної бази. Менеджмент охоплює всі аспекти діяльності організації, зосереджуючи увагу на фінансовій стабільності, ефективному функціонуванні підприємства та забезпеченні задоволення ринкового попиту.

Серед ***основних завдань*** менеджменту можна виділити такі:

Організація виробництва – забезпечення створення товарів і послуг відповідно до потреб споживачів.

Стимулювання персоналу – формування ефективних систем мотивації, сприятливих умов праці та професійного розвитку.

Ресурсне планування – оцінка потреб підприємства у фінансових, матеріальних і людських ресурсах, а також їх ефективне використання.

Формування стратегій – визначення довгострокових та короткострокових цілей організації, розробка та реалізація стратегічних планів.

Дослідження ринків – аналіз конкурентного середовища, пошук нових можливостей розвитку та адаптація до змін у зовнішньому середовищі.

Моніторинг ефективності – оцінка результатів діяльності підприємства та коригування управлінських підходів.

Менеджмент є багатовимірною наукою, що поєднує економічні, соціальні, психологічні, технологічні та організаційні аспекти. Важливою складовою його розвитку стало формування класу професійних управлінців – менеджерів, які відповідають за організацію та координацію роботи колективів, а також впровадження науково обґрунтованих методів управління.

Виникнення соціального інституту менеджменту було зумовлене історичним процесом відокремлення капіталу-функції від капіталу-власності. Це призвело до необхідності створення ефективних управлінських систем та механізмів мотивації, які дозволяють узгоджувати інтереси менеджерів та власників компаній.

Сучасні менеджери виконують функції не лише керівників, а й стратегів, аналітиків, комунікаторів, дипломатів і лідерів. Вони повинні мати високу професійну підготовку, розуміти складнощі управлінських процесів, володіти навичками психолога, консультанта та кризового менеджера. Важливим аспектом їхньої роботи є встановлення та розвиток ділових відносин, ведення переговорів, управління конфліктами та формування ефективних комунікацій як всередині організації, так і у зовнішньому середовищі.

Етапи розвитку менеджменту

Як управлінська наука, менеджмент почав формуватися наприкінці XIX століття та зазнав значного розвитку у XX столітті. Основою сучасної управлінської теорії стали класичні концепції, запропоновані провідними вченими:

Фредерік Тейлор – засновник школи наукового управління, який наголошував на раціональній організації праці, аналізі трудових процесів та оптимізації робочого місця з метою підвищення продуктивності праці.

Макс Вебер – розробив концепцію «ідеальної бюрократії», яка передбачає чіткий поділ праці, ієрархічну структуру управління, систему формальних правил і стандартів для підвищення ефективності організацій.

Анрі Файоль – сформулював адміністративну школу менеджменту та визначив основні управлінські функції, зокрема планування, організацію, керівництво, координацію та контроль.

Одним із ключових внесків Файоля є розвиток принципів лінійно-функціональної структури управління, яка базується на «шахтному» принципі, де управлінські процеси розподіляються між окремими функціональними підрозділами організації (наприклад, маркетинг, фінанси, виробництво, кадровий менеджмент). Такі підходи заклали основу сучасних корпоративних структур, що використовуються у більшості компаній по всьому світу.

У 1930-х роках американський психолог і соціолог Е. Мейо запропонував нову концепцію управління, яка суттєво відрізнялася від теорії Ф. Тейлора. Його дослідження довели, що на продуктивність праці впливає не лише фізичне середовище та умови праці, а й ставлення до працівників. Це привело до розробки теорії «людських відносин», що інтегрувала елементи психології, соціології та антропології в управлінську практику. Вона стала ключовим напрямом розвитку управлінської думки, заклавши основи сучасних підходів до мотивації персоналу.

На основі цих досліджень сформульовані практичні рекомендації щодо покращення взаємин між працівниками та керівництвом, мобілізації «людського фактора» та розвитку автономії в межах організації.

Розвиток управлінських підходів у другій половині XX століття

Після Другої світової війни менеджмент зазнав значних змін під впливом розвитку теорії систем, кібернетики та економіко-математичних методів. Комп'ютеризація управлінських процесів відкрила нові можливості для аналізу та прийняття рішень, що сприяло активному впровадженню системного підходу в менеджменті.

Паралельно розвивався напрям поведінкових відносин, зокрема дослідження Ф. Герцберга, який розширив уявлення про мотивацію працівників і роль людського фактора в управлінні. Це поглибило розуміння організацій як соціальних систем та сприяло пошуку нових підходів до побудови ефективних структур.

У 1950–1960-х роках активно розвивалися концепції «організаційного гуманізму» та «відкритих систем», які наголошували на важливості адаптації організації до зовнішнього

середовища. Відповідно до цих ідей, організації повинні гнучко реагувати на зміни, трансформуючи свої внутрішні структури відповідно до викликів бізнес-середовища.

Ситуаційний підхід та подальший розвиток менеджменту

У 1970-х роках значного поширення набула концепція «ситуаційного підходу», яка доводила, що ефективність управлінської системи залежить від конкретних умов та особливостей організації. Це дозволило інтегрувати жорстко регламентовані моделі управління з підходами, що ґрунтувалися на внутрішній свободі та саморегуляції.

Протягом 1980-х років зросла роль організаційної культури у забезпеченні довгострокового успіху компаній. Менеджери почали приділяти більше уваги корпоративним цінностям, внутрішнім комунікаціям та адаптації управлінських моделей до специфіки компанії.

Сучасний менеджмент базується на інтеграції різних наукових шкіл та концепцій, які доповнюють одна одну, створюючи комплексну систему управління.

Менеджмент XXI століття зазнав значних змін у зв'язку з цифровою трансформацією, глобалізацією та змінами в соціально-економічному середовищі. Сучасні організації стикаються з високою невизначеністю, швидкоплинністю змін і зростаючою конкуренцією, що вимагає нових підходів до управління. ***Основні особливості сучасного менеджменту*** включають адаптивність, цифровізацію, гнучкість, соціальну відповідальність і орієнтацію на людський капітал.

1. Гнучкість і адаптивність до змін. Сучасні організації функціонують у світі VUCA (волатильність, невизначеність, складність і неоднозначність). Це означає, що традиційні ієрархічні моделі управління більше не забезпечують необхідної ефективності, а натомість компанії впроваджують гнучкі методи управління (Agile, Lean, Scrum).

Гнучкість бізнес-процесів проявляється в тому, що компанії відмовляються від жорстких ієрархій та бюрократії, надаючи перевагу децентралізованим моделям управління. Відбувається швидка адаптація до змін: керівники та команди працюють у режимі експериментування, постійно тестуючи нові ідеї. Стають характерними короткі цикли планування: стратегічні плани

переглядаються регулярно, а рішення приймаються на основі актуальних даних.

2. Цифровізація та використання штучного інтелекту. Цифрові технології стали невід'ємною частиною менеджменту XXI століття. Впровадження штучного інтелекту (AI), Big Data, хмарних технологій та автоматизації змінює способи прийняття рішень, організації роботи та взаємодії з клієнтами.

Використання великих масивів даних (Big Data) для прогнозування трендів, поведінки споживачів та ефективності бізнесу дозволяє ефективніше усвідомлювати тенденції розвитку економіки. Штучний інтелект у менеджменті сприяє автоматизації рутинних процесів, прогнозуванню ринкових змін та аналізу ефективності роботи персоналу. Автоматизація бізнес-процесів веде до зменшення людського фактора у виконанні рутинних завдань і перехід до роботизованої автоматизації процесів (RPA). Віртуальні команди та віддалена робота на основі розвитку онлайн-платформ, таких як Zoom, Microsoft Teams, Slack дозволяють ефективно управляти розподіленими командами.

3. У сучасному менеджменті зростає роль людського капіталу, командної роботи та персонального розвитку співробітників, що проявляється у таких тенденціях:

Лідерство нового типу: керівники відходять від авторитарного стилю управління та стають наставниками, які допомагають розкрити потенціал своїх команд.

Емоційний інтелект: важливість розвитку комунікаційних навичок, емпатії та навичок управління конфліктами.

Впровадження культури навчання: розвиток систем безперервного навчання (Lifelong Learning), зокрема онлайн-курсів, корпоративних університетів, менторства.

Нові моделі зайнятості: зростає кількість фрілансерів, гіг-економіка (Gig Economy), гнучкі робочі графіки та можливість працювати віддалено.

4. Соціальна відповідальність та сталий розвиток. Бізнес у XXI столітті більше не може ігнорувати екологічні, соціальні та етичні аспекти. Компанії зобов'язані враховувати інтереси суспільства, громади та довкілля. ESG-менеджмент (Environmental, Social, Governance) впроваджують стратегії сталого розвитку (зменшення вуглецевого сліду, етичні стандарти та прозорість у

корпоративному управлінні). Розширюється соціальна відповідальність компаній (CSR), що проявляється в активному залученню бізнесу у соціальні ініціативи, благодійності, підтримці освіти та рівності можливостей. Зростає роль етичного ведення бізнесу, захисту персональних даних клієнтів та боротьба з корупцією.

5. Інновації та підприємницьке мислення. Конкурентоспроможність компаній XXI століття визначається їхньою здатністю до інновацій, що виявляється у таких тенденціях:

Дизайн-мислення (Design Thinking): застосування креативного підходу до вирішення бізнес-проблем та створення унікального клієнтського досвіду.

Lean Startup: запуск нових продуктів і послуг за допомогою швидкого прототипування, MVP (Minimum Viable Product) та тестування гіпотез.

Корпоративне підприємництво (Intrapreneurship): підтримка підприємницьких ініціатив усередині компаній, створення внутрішніх інкубаторів та стартапів.

Інтеграція інновацій у культуру організації: заохочення працівників до генерації нових ідей, спрощення бюрократичних процесів, інвестування у R&D (Research & Development).

6. Орієнтація на клієнта та персоналізація. Сучасні компанії активно використовують клієнтоорієнтований підхід (Customer-Centric Management): глибокий аналіз споживчих потреб: використання AI та Data Science для передбачення очікувань клієнтів; персоналізація продуктів та послуг; омніканальність (Omnichannel): забезпечення єдиного клієнтського досвіду через онлайн, мобільні додатки, соцмережі, офлайн-магазини та call-центри.

У сучасній практиці виділяють ***кілька основних напрямів*** менеджменту:

Стратегічний менеджмент – діяльність, спрямована на визначення довгострокових цілей розвитку організації та встановлення відносин між компанією та її оточенням для досягнення стабільного зростання.

Виробничий менеджмент – управління виробничими процесами, включаючи розробку продуктів, вибір технологій, управління персоналом і матеріально-технічними ресурсами.

Інноваційний менеджмент – організація науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, впровадження нових технологій і продуктів у виробництво.

Маркетинговий менеджмент – формування стратегії взаємодії з клієнтами, розробка ринкових стратегій, реклама, ціноутворення та управління збутом.

Фінансовий менеджмент – управління фінансовими потоками компанії, планування бюджету, оцінка фінансової стійкості та інвестиційної привабливості.

Управління людськими ресурсами – підбір, розвиток і мотивація персоналу, створення сприятливого робочого середовища та управління трудовими відносинами.

Ключові функції менеджменту:

Планування – визначення цілей, розробка стратегій та методів їх реалізації. Організація безперервного процесу аналізу та коригування планів відповідно до змін у зовнішньому середовищі.

Організація – формування структури управління, розподіл повноважень і обов'язків між підрозділами.

Мотивація – створення системи стимулів, що спонукають персонал до досягнення організаційних цілей.

Контроль – оцінка відповідності досягнутих результатів поставленим завданням та коригування управлінських рішень у разі необхідності.

Структура управління та її значення

Організаційна структура управління – це впорядкована сукупність взаємопов'язаних елементів, які забезпечують ефективне функціонування компанії. Структура має відображати стратегічні цілі організації та забезпечувати оптимальний розподіл ресурсів.

Важливими факторами у формуванні структури є: відповідність управлінської моделі специфіці бізнесу; ефективний розподіл відповідальності між рівнями управління; адаптивність до змін зовнішнього середовища.

Залежно від потреб компанії, можуть використовуватися *різні типи організаційних структур*: лінійна – з жорсткою ієрархією та централізованим прийняттям рішень; функціональна – з поділом управління за напрямами діяльності; матрична –

з паралельним розподілом відповідальності між різними підрозділами. Структура управління має бути адекватною соціально-культурному середовищу та формуватися з урахуванням конкретних умов, у яких вона здійснює свою діяльність, оскільки механічне перенесення управлінських моделей, що довели ефективність в інших організаціях, за відмінних обставин, як правило, не забезпечує очікуваних результатів. У цьому контексті особливої ваги набуває дотримання принципу узгодженості між покладеними на персонал функціями та наданими йому повноваженнями, з одного боку, і рівнем професійної підготовки та організаційної культури працівників – з іншого.

Підсумки

1. Підприємництво є ключовим фактором економічного розвитку, створюючи нові робочі місця, стимулюючи інновації та забезпечуючи конкурентоспроможність національних економік. У сучасних умовах воно проходить через глибоку трансформацію, в якій визначальну роль відіграють цифрові технології, глобалізація, зміна споживчих уподобань та нові моделі управління бізнесом.

2. Глобалізація та цифровізація суттєво змінюють правила гри: технології автоматизації, штучного інтелекту, аналітика великих даних і цифровий маркетинг стають невід'ємною частиною успішного підприємництва. Бізнеси, які не адаптуються до цих змін, ризикують втратити конкурентні позиції. Віртуальні команди, дистанційна робота та розвиток онлайн-бізнесу відкривають нові можливості для підприємців, що дозволяє значно розширити ринки та ефективніше керувати ресурсами.

3. Сучасне підприємництво функціонує в умовах нестабільності, тому гнучкість і швидкість прийняття рішень є визначальними факторами успіху. Традиційні бізнес-моделі, побудовані на довгостроковому плануванні, більше не гарантують стабільності. Тепер важливою стає здатність бізнесу швидко адаптуватися до змін, запроваджувати нові підходи до управління та використовувати короткі цикли стратегічного планування. Саме тому в сучасному менеджменті широко

застосовуються Agile-методики, Lean-підходи та експериментальне тестування бізнес-ідей.

4. Бізнес-моделі також еволюціонують, і сьогодні підприємці дедалі частіше використовують такі формати, як платформи, підписні сервіси, економіку спільного споживання та соціальне підприємництво. Стратегічне планування має бути гнучким і базуватися на реальних даних, зокрема на прогнозуванні трендів за допомогою штучного інтелекту та аналізу поведінки споживачів. Зростає значення екологічної та соціальної відповідальності, адже сталий розвиток та етичне ведення бізнесу стають критично важливими для залучення інвесторів і збереження довгострокової конкурентоспроможності.

5. Окрему увагу варто приділити ефективному управлінню ресурсами. Підприємства мають шукати нові способи оптимізації витрат, розширювати джерела фінансування та впроваджувати цифрові фінансові інструменти. Водночас стратегічне управління персоналом стає все більш важливим, адже сучасні компанії повинні не тільки наймати професіоналів, а й створювати умови для розвитку талановитих фахівців, впроваджувати гнучкі графіки роботи та формувати сильну корпоративну культуру.

6. Лідерство в підприємництві набуває нових рис. Сучасний успішний підприємець – це не просто людина з капіталом, а візіонер, стратег і мотиватор. Важливість м’яких навичок, таких як комунікація, емоційний інтелект, креативність та адаптивність, стає визначальною. Бізнес потребує нового типу лідерства, яке базується на натхненні команди, здатності швидко реагувати на виклики та ефективному управлінні змінами.

7. Таким чином, підприємництво сьогодні є не лише способом отримання прибутку, а й важливим соціально-економічним інструментом, що формує майбутнє. Бізнес, який впроваджує інновації, орієнтується на цифрові технології, враховує екологічну та соціальну відповідальність і водночас розвиває підприємницьке мислення, матиме значні переваги в конкурентній боротьбі. Стратегічне мислення, готовність до змін, активне використання новітніх технологій, орієнтація на потреби клієнтів і побудова сильної корпоративної культури є основними принципами, які допоможуть підприємцям досягти успіху в умовах сучасного світу.

Практикум

1. ***Дайте визначення таких понять і категорій:*** *альтернативна вартість; бухгалтерський прибуток; види витрат підприємства; види підприємництва; витрати (економічний підхід); класифікація підприємств: витрати (бухгалтерський підхід;) витрати виробництва; довгостроковий період; граничні витрати; економічний прибуток; постійні витрати, змінні витрати, сукупні витрати, середні витрати; консорціуми, концерни, картелі, синдикати, трести; короткостроковий період; малі підприємства, великі підприємства, асоціації, корпорації, менеджмент; маркетинг, неявні (внутрішні) витрати; організаційно-правові форми підприємницької діяльності; підприємництво; підприємство (фірма); повне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, командитне товариство; акціонерне товариство; суб'єкти підприємницької діяльності; творча, ресурсна та організаційна функції підприємця; функції підприємства; явні (зовнішні) витрати.*

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Підприємницька діяльність завжди передбачає ризик.
2. Державні підприємства також є суб'єктами підприємницької діяльності.
3. Основною метою підприємництва є створення робочих місць.
4. Конкуренція є важливим чинником підприємницької діяльності.
5. Підприємництво можливе лише в умовах ринкової економіки.
6. Фірма – це організація, що виробляє товари або надає послуги для отримання прибутку
7. Основне завдання підприємства – максимізація доходів працівників.
8. Фірма може функціонувати без реєстрації в державних органах.
9. Фірма є незалежним господарським суб'єктом.
10. Зміна власника підприємства автоматично припиняє його діяльність.

11. Організаційно-економічні форми підприємницької діяльності

12. Існують різні організаційно-правові форми підприємництва, такі як ТОВ, ВАТ та інші.

13. Індивідуальне підприємництво не потребує державної реєстрації.

14. Франчайзинг є однією з форм організації бізнесу.

15. Партнерство передбачає рівний розподіл прибутку між співвласниками.

16. Акціонерні товариства мають обмежену відповідальність.

17. Бухгалтерський прибуток завжди перевищує економічний.

18. Фірма максимізує прибуток, якщо її граничний дохід дорівнює граничним витратам.

19. Фіксовані витрати залежать від обсягу виробництва.

20. Продуктивність праці впливає на собівартість продукції.

21. Зниження змінних витрат завжди призводить до зростання прибутку.

22. Менеджмент передбачає лише контроль за працівниками.

23. Ефективний менеджмент сприяє зростанню прибутковості підприємства.

24. Планування є однією з функцій менеджменту.

25. Менеджери можуть бути як власниками підприємства, так і найманими працівниками.

26. Командний стиль управління є єдиним ефективним підходом до менеджменту.

3. Постійні витрати виробництва становлять 60 грн., заповніть таблицю:

Сукупний обсяг виробництва Q	Постійні витрати FC	Змінні витрати VC	Сукупні витрати TC	Середні постійні витрати AFC	Середні змінні витрати AVC	Середні сукупні витрати ATC	Граничні витрати MC
0		0					

1		45					
2		85					
3		120					
4		150					
5		185					
6		225					
7		270					
8		325					
9		390					
10		465					

4. Проаналізуйте організаційно-правові форми та види та підприємств в Україні відповідно до положень Цивільного кодексу України. Наведіть приклади реальних існуючих підприємств, що відповідають кожній з форм.

5. Використовуючи дані Державної служби статистики України (http://www.ukrstat.gov.ua), охарактеризуйте кількісні показники підприємств за організаційно-правовими формами господарювання та порівняйте їхні економічні показники.

Тема 8. ВИДИ РИНКІВ ТА ЇХНЯ ІНФРАСТРУКТУРА

1. *Об'єкти ринкових відносин і структура ринку. Суть та функції ринкової інфраструктури.*
2. *Ринок товарів і послуг, його інфраструктура. Товарна біржа та її функції.*
3. *Ринок природних ресурсів. Земля як об'єкт купівлі-продажу. Ціна землі.*
4. *Кредит як форма ринку капіталу. Види кредиту. Інфраструктура ринку капіталу.*
5. *Ринок цінних паперів. Види цінних паперів. Фондова біржа та її функції.*
6. *Особливості ринку праці. Служба зайнятості й ринок праці в Україні.*

Ключові слова: банки; види кредиту; кон'юнктура ринку; кредит; небанківські кредитно-фінансові установи; об'єкти ринку; ринок землі; ринок капіталу; ринок праці; ринок природних ресурсів; ринок товарів і послуг; ринок цінних паперів; служба зайнятості; товарна біржа; фондова біржа; ціна землі.

Актуальність теми: Аналіз видів ринків та їхньої інфраструктури є необхідним для розуміння економічних процесів, ухвалення обґрунтованих управлінських рішень та формування стратегії розвитку країни. Це дозволяє оцінити ефективність функціонування ринкової економіки, визначити перспективи залучення інвестицій та розробити механізми підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Ринкові механізми відіграють ключову роль у формуванні конкурентного середовища, забезпеченні економічної стабільності та інтеграції України у світову економіку. Ринкова інфраструктура, що включає банки, біржі, логістичні центри та фінансові установи, є важливим елементом підтримки ефективності економічних процесів.

Значний вплив на розвиток української економіки має ринок товарів і послуг, який зазнає трансформацій під впливом цифрових технологій та глобальних тенденцій. Важливу роль відіграють товарні біржі, які забезпечують справедливе

ціноутворення та підтримку аграрного сектору. Варто відзначити й відкриття ринку землі, що створює нові можливості для залучення інвестицій у сільське господарство та розвиток регіонів, проте потребує ефективного державного регулювання.

Ринок капіталу та кредитування критично важливі для підтримки бізнесу, особливо в умовах післякризового відновлення економіки. Фінансова інфраструктура сприяє розвитку підприємництва, а впровадження нових інструментів, таких як військові облігації, допомагає державі фінансувати свої потреби. Водночас ринок цінних паперів в Україні потребує подальшого розвитку, оскільки його низька ліквідність обмежує можливості залучення капіталу компаніями.

Не менш актуальне питання ринку праці, який зазнав суттєвих змін через міграційні процеси та економічну нестабільність. Дефіцит робочої сили у певних галузях, необхідність підвищення кваліфікації працівників та адаптація до нових умов праці вимагають розробки ефективної політики зайнятості.

8.1. Об'єкти ринкових відносин і структура ринку. Суть та функції ринкової інфраструктури. Ринкова кон'юнктура

Ринок є складною багаторівневою системою, яку можна розглядати з різних точок зору, залежно від мети аналізу. Найчастіше його характеризують через те, які саме товари чи послуги на ньому продаються та купуються, тобто за об'єктами ринкових відносин.

Об'єкти ринку – це конкретні групи товарів і послуг, які мають стабільний попит, регулярно надходять у продаж і відрізняються за своїми характеристиками, способом реалізації та цільовим призначенням.

Суб'єкти ринку – це учасники ринкових процесів, які можуть бути фізичними особами (окремими людьми) або юридичними (підприємствами, організаціями, установами). Вони взаємодіють на ринку як продавці або покупці. Серед фізичних осіб розрізняють різні соціальні групи, а серед підприємств – приватні, державні, корпоративні структури, а також неприбуткові організації.

Взаємодія суб'єктів та об'єктів ринку визначається ***низкою факторів:***

Форма та масштаби власності. Чим більші масштаби власності та обсяги продукції, що надходять на ринок, тим більший вплив мають виробники на ціноутворення та загальні умови конкуренції. Кількість продавців і покупців визначає тип ринкової структури та поведінкові моделі підприємств.

Структура товаровиробників. Види підприємств (державні, приватні, кооперативні, орендні) впливають на особливості реалізації продукції, умови постачання, фінансові гарантії та можливість продажу товарів у кредит.

Характеристики сфери обігу, які визначають особливості інфраструктури конкретного ринку, а також кількість ринкових посередників.

Форми торгівлі, що залежать від властивостей товару, його призначення, терміну використання тощо. На різних ринках можуть діяти як оптові, так і роздрібні продавці, причому їхня чисельність впливає на умови торгівлі, рівень цін, а також на можливе виникнення дефіциту.

Особливості споживачів, які відрізняються за обсягами покупок, місцем у структурі попиту, рівнем доходів, уподобаннями та іншими характеристиками.

Критерії визначення структури ринку

За економічним призначенням об'єктів ринкових відносин виділяють такі види ринків: ринок споживчих товарів і послуг; ринок житла, споруд і будівель невиробничого призначення; ринок засобів виробництва та невиробничих видів діяльності; ринок капіталу та цінних паперів; ринок праці; валютний ринок; ринок інформації, інтелектуальної власності, науково-технічних розробок, ноу-хау тощо.

За типом конкурентного середовища розрізняють:

Вільний ринок – функціонує на основі вільної конкуренції між незалежними виробниками.

Монопольний ринок – домінує один виробник, який визначає умови виробництва та реалізації.

Ринок монополістичної конкуренції – характеризується наявністю багатьох продавців із диференційованими товарами.

Олігопольний ринок – ринок, на якому домінує кілька великих виробників.

За просторовими межами ринки поділяються на:

Місцевий ринок – обмежений територією окремого населеного пункту або регіону.

Регіональний ринок – охоплює певну область чи економічний регіон.

Національний ринок – діє в межах окремої країни.

Міжнародний ринок – виходить за межі однієї держави та включає зовнішньоекономічну діяльність.

За суб'єктами ринкових відносин виділяють ринки гуртової та роздрібної торгівлі, ринок державних закупівель тощо.

За рівнем законності діяльності розрізняють:

Легальні (офіційні) ринки – функціонують відповідно до чинного законодавства.

Нелегальні (тіньові) ринки – діють поза правовим полем.

За ступенем насиченості ринок може бути:

Рівноважним – коли попит і пропозиція збалансовані.

Дефіцитним – коли попит перевищує пропозицію.

Надмірним – коли пропозиція значно перевищує попит.

Ринкова інфраструктура та її значення

Сучасний ринок не може існувати без підтримуючих організацій, установ і фірм, які забезпечують ефективне функціонування ринкових процесів. Сукупність цих елементів формує ***ринкову інфраструктуру*** – економічний простір, що поєднує виробників і споживачів, сприяючи переміщенню товарів, послуг та ресурсів.

Функції ринкової інфраструктури

- юридичне та економічне консультування підприємств;
- захист інтересів бізнесу у державних та інших структурах;
- страхування підприємницької діяльності;
- фінансова підтримка та кредитування учасників ринку;
- підвищення ефективності ринкових відносин та оперативності взаємодії між суб'єктами;
- сприяння діловим контактам та налагодженню бізнес-процесів;

- матеріально-технічне забезпечення та допомога в реалізації товарів і послуг;
- регулювання зайнятості та руху робочої сили;
- маркетингове, інформаційне та рекламне обслуговування.

Ринкова інфраструктура поділяється на кілька підсистем, кожна з яких включає специфічні елементи, що забезпечують ефективне функціонування ринкової економіки (рис.8.1).

РИНКОВА ІНФРАСТРУКТУРА			
	Підсистеми		
Організаційно-технічна: - товарні біржі; - оптові ринки; - аукціони; - торговельно-промислові палати; - сервісні центри; - ярмарки; - транспортні комунікації; - ріелтерські фірми; - земельні аукціони.	***Фінансово-кредитна:*** - банки; - фондові біржі; - валютні біржі; - фінансові небанківські інститути; - страхові компанії; - інвестиційні, пенсійні та інші фонди; - ощадні каси; - ломбарди і т. ін.	***Державно-регулятивна*** - законодавче регулювання ринкових відносин; - біржі праці (служби зайнятості); - ліцензування; - оподаткування; - митна система; - державні фонди сприяння діловій активності тощо.	***Науково-дослідне та інформаційне забезпечення:*** - консалтингові компанії; - інформаційні агентства; - рекламні агентства; - спеціальні навчальні заклади; - юридичні контори.

Рис. 8.1. Елементи ринкової інфраструктури

Кожен тип ринку має власну унікальну інфраструктуру, яка забезпечує його функціонування. Всі елементи ринкової інфраструктури взаємопов'язані та можуть доповнювати одне одного, створюючи єдину систему. Наприклад, ринок капіталу надає фінансові ресурси, необхідні для покращення послуг та розвитку інших ринків.

Рівень ефективності ринкової інфраструктури значною мірою визначає результативність роботи ринку в цілому та сприяє активному розвитку підприємницької діяльності.

8.2. Ринок товарів і послуг та його інфраструктура. Суть і функції товарної біржі

Ринок товарів є найпоширенішим видом ринку, на якому здійснюється купівля-продаж різних продуктів виробництва – предметів споживання та засобів виробництва. Він поділяється на:

Споживчий ринок, де реалізуються товари для особистого користування (продукти харчування, одяг, взуття, автомобілі, побутові товари тощо). У зв'язку з приватизацією житла виник окремий сегмент – ринок житла.

Ринок засобів виробництва, на якому продаються товари, що використовуються у виробничому процесі (верстати, інструменти, сировина, будівлі заводів тощо). Основними покупцями є підприємства, які застосовують ці ресурси для виготовлення продукції або надання послуг.

Ринок товарів класифікується за:

товарними групами: ринок товарів виробничого призначення, продовольчих товарів, сировини;

видами продукції: ринок золота, нафти, пшениці тощо.

Ринок послуг охоплює реалізацію як виробничих, так і особистих послуг. *Матеріальні* послуги стосуються сфери виробництва, наприклад, ремонтні роботи. *Нематеріальні* послуги включають освітні, медичні, культурні та інші види діяльності.

Послуги поділяються на:

Особисті – задовольняють потреби окремої людини (освіта, медицина, культурно-побутове обслуговування).

Суспільні – забезпечують функціонування держави та суспільства (охорона громадського порядку, оборона, державне управління).

Сфера послуг постійно розширюється. До традиційних (транспортні, страхові, культурні) додаються нові: маркетингові, консультаційні, рекламні, дизайнерські. У розвинених країнах понад 70% населення зайнято в цьому секторі, і його частка продовжує зростати. Витрати споживачів на послуги також збільшуються, особливо в країнах, які перейшли від планової до ринкової економіки.

Ринок товарів і послуг складається з окремих ***сегментів*** – частин ринку, що мають спільні ознаки. Сегментація здійснюється ***за такими критеріями*:**

Географічний (регіон, клімат, щільність населення).

Демографічний (вік, стать, рівень доходів, професія, національність).

Психографічний (соціальний статус, стиль життя, особистісні характеристики).

Поведінковий (особливості споживчої поведінки: постійні або випадкові покупці).

Основний механізм товарного ринку – ***торгівля,*** яка буває:

Гуртова торгівля – реалізація великих партій товарів через товарні біржі та постачальницько-збутові організації. Вона виступає посередником між виробниками та роздрібними продавцями.

Роздрібна торгівля – продаж товарів безпосередньо споживачам через магазини, кіоски, ринки, заклади громадського харчування.

Ціни на ринку поділяються на:

Гуртові – встановлюються на великі партії товарів.

Роздрібні – кінцеві ціни для споживача, які зазвичай вищі через витрати на транспортування, зберігання, рекламу, націнку посередників.

Отже, ринок товарів і послуг є складною системою, що взаємопов'язана з виробництвом, споживанням та торгівлею, а його ефективне функціонування визначає розвиток економіки загалом.

Серед сучасних товарних ринків особливу роль відіграють ***ринок інформації та ринок інтелектуальної власності,*** значення яких суттєво зросло останнім часом.

Інформація є стратегічним ресурсом, що має велике значення для бізнесу, науки та державного управління. Вона вимагає постійних інвестицій у її отримання, обробку та розповсюдження. Відомий економіст Ф. Хайєк наголошував, що розв'язання економічних проблем значною мірою залежить від ефективного накопичення та розповсюдження інформації. Якщо інформація доступна та поширюється безперешкодно, ринок стає

більш конкурентним, а ціни – більш збалансованими, що сприяє оптимальному функціонуванню економіки.

Існує безліч видів інформації, важливих для бізнесу, зокрема: статистична, технологічна, фінансова, банківська, комерційна, бухгалтерська, юридична, ринкова, патентна.

Доступ до якісної та актуальної інформації дозволяє підприємствам оперативно адаптуватися до змін у технологіях, рівні виробництва та ціновій політиці, що сприяє підвищенню прибутковості. Недарма існує вислів: «Хто володіє інформацією, той володіє світом».

Основними постачальниками інформації є:

- наукові установи та дослідницькі центри;
- статистичні агентства;
- засоби масової інформації (ЗМІ);
- інформаційні агентства;
- маркетингові компанії;
- аналітичні центри;
- шпигунські та розвідувальні служби.

Між виробниками та кінцевими споживачами інформації діють посередники, що займаються збором, аналізом, систематизацією та продажем інформаційних даних.

Ринок інформації тісно пов'язаний із ***ринком інтелектуальної власності***, що охоплює реалізацію нематеріальних активів.

Термін «інтелектуальна власність» набув офіційного закріплення у 1967 році в межах конвенції, якою засновано Всесвітню організацію інтелектуальної власності. До об'єктів інтелектуальної власності відносять результати інтелектуальної та творчої діяльності, зокрема відкриття і винаходи, раціоналізаторські пропозиції, промислові зразки, комп'ютерні програми, об'єкти авторського права, патенти й ноу-хау, а також товарні знаки та фірмові найменування.

Передача інтелектуального продукту відбувається через контракти, що можуть включати постачання технічної документації (креслення, проєкти, схеми, технологічні карти, економічні обґрунтування), усні консультації або демонстрацію процесів.

Отже, ринок інформації та інтелектуальної власності є важливими складовими сучасної економіки, що визначають темпи науково-технічного розвитку, конкурентоспроможність підприємств та ефективність використання ресурсів.

Інфраструктура ринку товарів і послуг являє собою сукупність елементів, що забезпечують його стабільне та ефективне функціонування, до яких належать підприємства гуртової й роздрібної торгівлі, суб'єкти сфери послуг, товарні біржі, аукціони, ярмарки, торгово-промислові палати та інші спеціалізовані інституції. Ключовою ланкою ринкової інфраструктури виступає товарна біржа, яка є організаційною формою гуртової торгівлі стандартизованими товарами. Витоки становлення товарних бірж простежуються ще з періоду Стародавнього Риму, однак їх провідна роль у розвитку ринкових відносин чітко окреслилася у XVI–XVII століттях унаслідок активізації міжнародної торгівлі. Першу європейську товарну біржу було засновано у 1531 році в Антверпені, тоді як у XVIII столітті найбільший вплив на біржову торгівлю мала королівська біржа в Лондоні.

У сучасному світі провідними центрами біржової торгівлі є США, Великобританія та Японія, на які припадає приблизно 90% міжнародного біржового обороту.

На території України в минулому значну роль у міжнародній торгівлі відігравала Одеська товарна біржа (торгівля зерном, цукром). У Чернівцях діяла біржа великої рогатої худоби, що мала загальноєвропейське значення.

Функції товарних бірж:

- надання місця для торгівлі,
- організація біржових операцій,
- встановлення стандартів якості товарів,
- котирування цін,
- врегулювання спірних питань,
- інформаційне забезпечення учасників ринку,
- гарантування безпечності укладених угод.

Класифікація товарних бірж

Універсальні – охоплюють широкий асортимент продукції. Наприклад, Чиказька товарна біржа торгує пшеницею, кукурудзою, золотом, сріблом, нафтою тощо.

Спеціалізовані – працюють із конкретними групами товарів. Наприклад, Нью-Йоркська біржа спеціалізується на торгівлі кавою, какао та цукром. Існують також біржі вовни, нафти, вугілля, металу тощо.

Види біржових угод

На біржах здійснюється два основні типи товарного обігу:

Реальний товарний обіг – угоди на швидку поставку (до 10% усіх угод).

Ф'ючерсний товарний обіг – угоди на поставку в майбутньому, які поділяються на:

Ф'ючерсні контракти – купівля-продаж товару за зафіксованою ціною на майбутній період (наприклад, на врожай зерна).

Опціонні угоди – надання права купівлі товару в майбутньому з можливістю відмови за певну плату.

Хеджування – страхування угод від цінових ризиків.

Угоди з фіксованою ціною – встановлення ціни між моментом укладення контракту та поставкою товару.

Основні учасники біржових торгів

Брокери – діють від імені клієнтів, отримуючи комісійну винагороду.

Дилери – купують товари за власні кошти, заробляючи на різниці між ціною купівлі та продажу.

Біржові спекулянти: «Бики» – прагнуть підвищення цін; «Ведмеді» – намагаються знизити ціни. Цікаво, що символом Лондонської товарної біржі є зображення бика і ведмедя, що уособлюють ключові ринкові стратегії.

Ярмарки та аукціони – інші важливі елементи ринкової інфраструктури. Ярмарок – це періодичний ринок, що проводиться в певному місці та має сезонний характер. Перші ярмарки виникли в Європі ще в ранньому Середньовіччі.

На початку XX століття набули поширення міжнародні ярмарки, що проводяться на національному та міжнародному рівнях.

Виділяють: галузеві технічні ярмарки, ярмарки товарів широкого споживання, ярмарки з науковими конференціями, симпозіумами та конгресами.

Аукціон – це публічний продаж товарів у визначеному місці та часі, де товар отримує той, хто запропонував найвищу ціну. Основні аукціонні центри: Нью-Йорк, Монреаль, Копенгаген, Москва тощо. Аукціони можуть бути національними та міжнародними. На аукціонах продаються товари з обмеженою пропозицією, зокрема: хутро, шерсть, тютюн, чай, риба, дерево, предмети мистецтва, антикваріат, ювелірні вироби.

Розвинена ринкова інфраструктура є важливим фактором ефективного функціонування ринку товарів і послуг. Товарні біржі, аукціони та ярмарки забезпечують стабільність, прозорість та конкурентоспроможність економіки, створюючи сприятливі умови для підприємницької діяльності та міжнародної торгівлі.

8.3. Ринок природних ресурсів. Земля як об'єкт купівлі-продажу. Ціна землі

Ринок природних ресурсів – це сегмент ринку, на якому здійснюється купівля-продаж земельних угідь, будівельних ділянок, корисних копалин, родовищ, водойм, лісових масивів та інших природних об'єктів. Основною характеристикою цього ринку є обмеженість природних ресурсів, що робить їхню пропозицію нееластичною. Це означає, що навіть за суттєвого зростання цін кількість цих ресурсів залишатиметься незмінною.

Через цю обмеженість підприємці прагнуть підвищувати ефективність використання ресурсів, впроваджуючи інноваційні технології, що допомагають: оптимізувати витрати на видобуток і використання природних ресурсів, збільшувати їхню граничну дохідність; замінювати природні ресурси штучними аналогами, якщо це можливо.

Попит на природні ресурси еластичний і має тенденцію до зростання, особливо у сфері земельних ділянок під забудову. Оскільки попит на ресурси похідний, його зміни залежать від попиту на кінцеву продукцію.

Фактори, що впливають на зміну попиту:

1) рівень доходів компаній, які використовують ці ресурси;
2) можливість взаємозаміни ресурсів;

3) ціни на альтернативні ресурси;
4) технологічний прогрес у сфері видобутку та переробки ресурсів;
5) вплив власності на ринок природних ресурсів.

Значний вплив на цей ринок має право власності на природні ресурси. Вони можуть перебувати у державній або приватній власності. Монополізація прав власності може стати причиною формування монопольної земельної ренти, що впливає на ціноутворення та доступність ресурсів.

Вартість природного ресурсу визначається:

1) річним доходом, який земельна ділянка або ресурс приносить власнику у вигляді ренти;
2) банківською процентною ставкою;
3) наявністю інших альтернативних можливостей капіталовкладень;
4) оренда земельних ресурсів.

Якщо земля використовується не власником, а орендарем, то останній зобов'язаний сплачувати орендну плату, яка включає: емельну ренту, амортизацію будівель та споруд, що розміщені на земельній ділянці, відсотки на вкладений капітал, податки, умови платежу, термін оренди та особливості експлуатації.

Рентні доходи розподіляються між: державою, приватними власниками землі та природних ресурсів, підприємствами та організаціями, що орендують ці ресурси.

Рентні відносини мають значення не лише у сільському господарстві, а й у таких сферах, як: добувна промисловість, будівництво, рекреаційний бізнес (курортні та туристичні зони).

Ринок природних ресурсів стратегічно важливий для економіки, оскільки визначає можливості розвитку інфраструктури, промисловості та сільського господарства. Його ефективне функціонування залежить від збалансованого управління власністю, оптимального ціноутворення та впровадження новітніх технологій у використанні природних багатств.

8.4. Кредит як форма ринку капіталу. Види кредиту. Інфраструктура ринку капіталу

В економічній літературі ринок капіталу розглядається як сукупність ринків, що включають ринки засобів виробництва,

цінних паперів, грошовий ринок. Однак ключовою формою функціонування ринку капіталу є ***кредит***, що надається в позику для ведення бізнесу. Його існування зумовлене тим, що в процесі відтворення виробництва деякі підприємства тимчасово накопичують вільні кошти, тоді як інші відчувають їх дефіцит. Ці кошти акумулюються у банках та фінансових установах, які спрямовують їх на кредитування.

Кредитна система – це мережа фінансових установ, які створюють, накопичують та надають кошти на певних умовах. До неї належать: комерційні банки та небанківські фінансові установи (страхові компанії, інвестиційні фонди, кредитні спілки, довірчі товариства тощо)

Джерелами кредитування є:

1) вільні капітали підприємств та їх амортизаційні фонди;
2) заощадження населення;
3) бюджетні залишки;
4) цільові фонди.

Кредит відіграє важливу роль у неперервності виробничого процесу, прискорює оборот капіталу, регулює структуру виробництва та сприяє зростанню прибутків.

Види кредитів розрізняють:

За терміном повернення

Короткострокові кредити (до 1 року)

Середньострокові кредити (до 5 років)

Довгострокові кредити (понад 5 років)

За способом надання

Комерційний кредит – надається одним підприємством іншому у формі відстрочення платежу за товари чи послуги. Оформлюється векселем – борговим зобов'язанням, що може використовуватися в обігу як форма розрахунку.

Банківський кредит – грошові позики, що видаються банками на різні потреби. Відрізняється гнучкістю умов та великим обсягом.

Споживчий кредит – надається фізичним особам для купівлі товарів та послуг, може бути у формі розстрочки або банківської позики.

Іпотечний кредит – довгостроковий кредит під заставу нерухомості (землі, будівель, творів мистецтва).

Міжгосподарський кредит – фінансування між підприємствами через випуск облігацій та інших цінних паперів.

Державний кредит – держава може виступати позичальником (випуск облігацій) або кредитором.

Сільськогосподарський кредит – надається аграрним підприємствам. Має високі ризики, залежить від сезонності сільськогосподарського виробництва.

Міжнародний кредит – надається міжнародними фінансовими установами або урядами інших країн для підтримки економіки держави.

Принципи кредитування:

Забезпеченість – гарантія повернення коштів (застава нерухомості, майна, порука).

Поворотність – обов'язкове повернення позики у встановлений строк.

Платність – сплата відсотків за користування кредитом.

Таким чином, ціною капіталу виступає позичковий відсоток.

Позичковий відсоток і ставка відсотка

Рівень позичкового відсотка визначає вартість кредиту і виражається через ставку відсотка за рік:

$$Позичковий\ відсоток = \frac{дохід\ кредитора}{позичковий капітал} \times 100\% \qquad (8.1)$$

Ставка позичкового відсотка визначається попитом і пропозицією на ринку капіталу: Якщо ставка низька, попит на кредити зростає. Якщо ставка висока, зростає пропозиція заощаджень. Рівноважна ставка відсотка встановлюється у точці перетину попиту та пропозиції на ринку позикового капіталу.

Рівень позичкового відсотка відіграє ключову роль у прийнятті інвестиційних рішень. Підприємці оцінюють: очікуваний дохід від інвестицій, поточну ставку відсотка. Інвестиції здійснюються лише в тому випадку, якщо очікуваний прибуток перевищує або дорівнює відсотковій ставці.

Отже, норма відсотка є індикатором прибутковості інвестиційних проектів.

Важливо розуміти роль банків у функціонуванні ринку капіталу. Комерційні банки – ключовий елемент інфраструктури ринку капіталу.

Функції банків:

1) акумулюють вільні кошти підприємств і населення;
2) надають кредити бізнесу та фізичним особам;
3) забезпечують платіжний обіг;
4) регулюють грошовий ринок.

Банки працюють за принципами поворотності, гарантованості, строковості та платності кредитів. Кредитна система, комерційні банки та механізм позичкового відсотка є основними регуляторами ринку капіталу, що визначають його динаміку та ефективність.

Важливими складовими інфраструктури цього ринку є ***небанківські кредитно-фінансові установи.*** Вони здійснюють акумуляцію вільних фінансових ресурсів різних суб'єктів господарювання і спрямовують їх у кредитні операції. До таких установ належать інвестиційні фонди та компанії, страхові компанії, довірчі товариства, кредитні спілки.

Страхові компанії є фінансово-кредитними установами, що здійснюють страхову діяльність з метою отримання прибутку. Вони забезпечують повне або часткове покриття збитків застрахованих осіб у разі непередбачених обставин, таких як стихійні лиха, аварії чи банкрутство контрагентів. Отже, страхові компанії сприяють зменшенню економічного ризику для фізичних та юридичних осіб, компенсуючи несподівані втрати.

Інвестиційні фонди та компанії займаються випуском власних цінних паперів, реалізують їх фізичним та юридичним особам, а отримані кошти вкладають у цінні папери більш успішних акціонерних товариств. Їхній прибуток формується за рахунок різниці у доходах від дивідендів і відсотків.

Аудиторські фірми виконують функцію фінансового контролю та аналізу діяльності підприємств різних форм власності. Вони перевіряють річні бухгалтерські звіти та баланси, зменшуючи ризики під час укладання фінансових угод і виявляючи можливі ознаки банкрутства або незаконних операцій.

Холдингові компанії – це акціонерні підприємства, що зосереджують свій капітал на придбанні контрольних пакетів акцій інших компаній. Вони здійснюють управління їхньою діяльністю з метою отримання доходу. Основною сферою діяльності холдингів є фінансові операції через контрольні пакети акцій дочірніх компаній.

Кредитні спілки – це об'єднання осіб зі спільними інтересами, які продають своїм членам акції, залучають депозити та надають кредити.

Позичково-ощадні асоціації є фінансовими установами, що накопичують заощадження громадян і спрямовують їх у житлове будівництво або купівлю нерухомості. Вперше вони з'явилися у США в 1831 році за аналогією з англійськими будівельними товариствами й нині поширені в усьому світі.

8.5. Ринок цінних паперів. Види цінних паперів. Фондова біржа та її функції

Ринок цінних паперів – це фінансовий сектор, де здійснюється купівля та продаж фондових активів, таких як казначейські зобов'язання, акції, ощадні та опціонні сертифікати, облігації, векселі тощо. В умовах розвиненої акціонерної економіки цей ринок виконує *важливі функції:* забезпечує компаніям доступ до акціонерного капіталу; сприяє перерозподілу капіталу між галузями; виступає механізмом розміщення державних цінних паперів; виконує роль фінансового стабілізатора, сприяючи стійкому економічному розвитку.

Ринок поділяється на первинний і вторинний.

Первинний ринок – це сегмент, де реалізуються вперше випущені цінні папери. Продаж здійснюється через інвестиційні фонди, брокерські компанії та підписні синдикати. Перед випуском обов'язково публікується проспект емісії, що містить детальну інформацію про емітента, фінансовий стан, керівництво, види цінних паперів та їх кількість.

Вторинний ринок – місце перепродажу раніше випущених паперів, здебільшого через фондові біржі.

Цінні папери можна класифікувати за різними критеріями:

За характером доходу:

Боргові (облігації, векселі, заставні) – гарантують власникам фіксований прибуток і повернення вкладених коштів у визначений термін.

Інвестиційні (пайові) (акції) – підтверджують право власності на частку підприємства та дають можливість отримувати дивіденди.

За емітентом (хто випускає папери):

Казначейські – випущені державою;

Муніципальні – випущені місцевими органами влади;

Корпоративні – емітовані компаніями;

Фінансові інститути – цінні папери банків та інвестиційних фондів.

За строком існування:

Короткострокові;

Середньострокові;

Довгострокові;

Безстрокові.

Акція – це документ, що підтверджує участь власника у капіталі акціонерного товариства, дає право на отримання частини прибутку у вигляді дивідендів та участь в управлінні компанією. Вони можуть бути:

Привілейовані – дають власнику гарантований фіксований прибуток, але без права голосу.

Прості – надають право участі в управлінні компанією, однак дохід залежить від її фінансових результатів. Акції також бувають іменними (із зазначенням власника) і на пред'явника (власника не зазначено, вони можуть вільно перепродаватися).

Облігація – це зобов'язання емітента повернути вкладені кошти у встановлений термін із виплатою фіксованого відсотка. Власники облігацій мають гарантії повернення коштів, що робить їх менш ризикованими, ніж акції. *Види облігацій*:

Іменні та на пред'явника;

Процентні та безпроцентні;

Серійні та ординарні.

Ощадні сертифікати – банківські документи, що підтверджують депонування коштів на визначений термін із правом отримання відсотків. Вони бувають:

Процентні (купонні) – власник отримує дохід у вигляді регулярних виплат.

Дисконтні – продаються дешевше номінальної вартості, а дохід виплачується під час погашення.

Вексель – письмове боргове зобов'язання сплатити зазначену суму в майбутньому. Векселі бувають:

Прості – містять обіцянку платника виплатити зазначену суму;

Переказні – передбачають участь третьої сторони (платника).

Дохідність цінних паперів залежить від економічної ситуації. У розвинених країнах державні облігації забезпечують прибутковість близько 10%, тоді як інвестиції в акції можуть приносити 20% і більше. Однак ризики при інвестуванні в акції також вищі, ніж у випадку з облігаціями.

Ринок цінних паперів, як і будь-який інший ринок, функціонує на основі взаємодії попиту, пропозиції та рівноважної ціни. Попит на цінні папери формують інвестори – фізичні особи та організації, які мають вільні кошти та бажають інвестувати їх у фондові активи. Пропозиція представлена акціонерними товариствами, що випускають акції та інші фінансові інструменти для залучення капіталу, а також державою, яка розміщує облігації державних позик та інші види цінних паперів для фінансування бюджету.

Фондова біржа – це організована система торгівлі фондовими активами. Вона виступає фінансовим посередником, забезпечуючи регламентовані умови укладання угод між покупцями та продавцями за участю професійних посередників.

З погляду організаційно-правової структури фондова біржа є регульованою фінансовою установою, що працює відповідно до законодавчих норм та внутрішнього статуту. Вона може бути: державною, якщо контроль здійснюється органами влади; приватною (акціонерною), коли біржею керують її засновники.

Управління біржею здійснює біржова рада, до складу якої входять представники великих компаній, наукової спільноти, бізнесу та політичних структур. Якщо біржа належить державі, її

керівні органи можуть включати представників уряду або міністерств.

Основні види операцій на фондовій біржі

Фондові угоди поділяються на:

Касові операції – здійснюються протягом 3-5 днів після укладення угоди.

Термінові операції – угоди, розраховані на майбутній період.

До термінових операцій належать:

Ф'ючерсні контракти – угоди про купівлю або продаж цінних паперів у майбутньому за зафіксованою ціною.

Опціони – контракти, що дають право (але не зобов'язання) купити або продати цінні папери за встановленою ціною в межах певного строку. За це право власник опціону сплачує премію.

Варанти – документи, що надають власникам додаткові права або привілеї після закінчення визначеного терміну.

Щоб допустити цінні папери до біржових торгів, проводиться *котирування,* яке визначає їхню ринкову вартість на основі аналізу фінансових звітів емітента. У процесі торгів курс акцій змінюється, і їхня вартість може бути:

номінальною – вказаною на самому цінному папері;

балансовою – розрахованою на основі фінансових показників компанії;

ринковою – визначеною у процесі купівлі-продажу на біржі.

Курс акцій залежить від співвідношення дивідендів та позичкового відсотка. Власник акції буде готовий її продати тільки за таку суму, яка принесе дохід, не менший за банківські відсотки. На зміну курсу впливають також альтернативні варіанти вкладень, такі як нерухомість, дорогоцінні метали або інші активи.

Якщо обсяг попиту або пропозиції невеликий, торги можуть проводитися у формі аукціонів: аукціон продавця – коли продавець отримує пропозиції від потенційних покупців; аукціон покупця – коли покупець шукає найвигіднішу пропозицію серед продавців.

На більшості фондових бірж торгівлю здійснюють професійні учасники ринку – *брокери та дилери*. Вони виконують заявки інвесторів і забезпечують ефективність торговельного процесу.

Фондову біржу часто називають індикатором економічної активності, оскільки вона відображає зміни в діловому середовищі. Динаміка фондових індексів дає змогу оцінити поточний стан економіки: зростання індексів свідчить про піднесення, а їхнє зниження – про можливі економічні труднощі.

Індекси ділової активності – це середні показники зміни курсів акцій провідних компаній, що котируються на фондових біржах. Вони використовуються для оцінки загального стану ринку, динаміки економіки та інвестиційного клімату. Індекси розраховуються як середньозважене значення курсів акцій певної кількості підприємств із різних секторів економіки, включаючи промислові корпорації, фінансові установи та транспортні компанії. Розрахунок проводиться щоденно на основі цін закриття біржових торгів.

Одним із найвідоміших показників фондового ринку є Індекс Доу-Джонса (Dow Jones Industrial Average, DJIA), який розраховується на основі акцій 30 провідних промислових компаній США, а також окремо для 20 транспортних і 15 комунальних підприємств. Цей індекс є одним із найстаріших у світі і вважається ключовим барометром американської економіки. На інших міжнародних фондових ринках розраховуються такі індекси:

NIKKEI 225 – основний індекс Токійської фондової біржі, що відображає стан 225 провідних японських компаній.

DAX 30 – фондовий індекс Франкфуртської біржі, що складається з 30 найбільших німецьких компаній.

FTSE 100 – індекс Лондонської фондової біржі, який охоплює 100 найбільших компаній Великої Британії.

CAC 40 – ключовий індекс Французької біржі, що включає 40 найважливіших компаній Франції.

S&P 500 – індекс, що відображає стан 500 провідних американських компаній і вважається більш репрезентативним за DJIA.

NASDAQ Composite – індекс, що складається переважно з технологічних компаній, таких як Apple, Microsoft, Amazon.

Сучасний світовий фондовий ринок перебуває у стадії активної глобалізації, що проявляється у впровадженні єдиних торгових платформ та інтеграції фінансових ринків різних країн.

Нью-Йоркська фондова біржа (NYSE) активно розвиває Всесвітню торговельну платформу (Global Trading Platform) в інтернет-просторі, що дає змогу інвесторам з усього світу здійснювати операції в режимі реального часу.

NASDAQ, найбільша біржа технологічних компаній, запустила програму об'єднання з європейськими та азійськими ринками, створюючи Єдину торговельну мережу (Global Market).

У Європі реалізуються ініціативи щодо інтеграції національних фондових бірж у рамках пан'європейської біржової системи Euronext, яка охоплює ринки Франції, Нідерландів, Бельгії та інших країн.

Фондові індекси є не лише індикаторами стану економіки, а й інструментами для прогнозування економічних циклів та інвестиційних ризиків. Зростання біржових показників зазвичай свідчить про економічне зростання, а падіння – про кризові явища або зниження ділової активності. Отже, динаміка фондових індексів відображає загальну економічну ситуацію в країнах та регіонах, а їх аналіз є важливим елементом стратегічного планування для інвесторів, бізнесу та урядів.

8.6. Особливості ринку праці. Служба зайнятості й ринок праці в Україні

Ринок праці функціонує як соціально-економічний механізм інтеграції робочої сили в економічну систему, у межах якого здійснюються процеси купівлі-продажу праці, формування її вартості й ціни, організація системи оплати праці, соціального страхування, а також забезпечення належних умов праці та дотримання вимог техніки безпеки. Водночас ринок праці виконує визначальну роль у регулюванні зайнятості населення та реалізації механізмів соціального захисту працівників.

Сучасна ринкова економіка створює умови для різних форм включення людини в господарську діяльність. Вона сприяє розвитку як соціального партнерства, так і чіткого розподілу прав та обов'язків між державою, роботодавцями та працівниками. Водночас трудові відносини ускладнюються, відбувається їх трансформація – від протистояння між роботодавцем і найманим працівником до партнерських відносин, що базуються на спільній відповідальності за успіх підприємства.

Особливості ринку праці:

1) предмет купівлі-продажу – здатність людей до праці, на яку впливають не лише економічні, а й соціально-психологічні, культурні, демографічні, політичні та інші фактори;

2) специфічні властивості праці: гнучкість, адаптивність та можливість змінюватися під впливом середовища;

3) робоча сила є активним елементом виробничого процесу та носієм економічних інтересів;

4) можливість самореалізації та продажу власної праці;

5) створення додаткової вартості, а не просто відтворення витрат;

6) працівник є водночас і споживачем благ;

7) неможливість вільного переміщення робочої сили між регіонами;

8) у процесі праці робоча сила може покращувати свої характеристики;

9) повний контроль за процесом відтворення робочої сили неможливий, оскільки він залежить як від самої людини, так і від суспільства;

10) процес ціноутворення та еластичність попиту й пропозиції праці мають свої особливості;

11) робочу силу не можна відкласти на майбутнє, оскільки для більшості людей вона є основним джерелом існування;

12) безробіття означає втрати для суспільства, оскільки нереалізована робоча сила втрачається назавжди.

Заробітна плата – це не просто ціна праці, а й механізм, що виконує стимулюючу, відтворювальну, соціальну, контрольну та інші функції.

Основні суб'єкти ринку праці – працівники, роботодавці, держава та профспілки. До інфраструктури ринку праці відносяться: трудове законодавство, контракти; колективні угоди, система професійної освіти та перепідготовки кадрів; державні служби зайнятості та центри працевлаштування.

Функції ринку праці: раціоналізація виробництва та зайнятості; оптимальне розподілення трудових ресурсів; *у*згодження економічних інтересів у межах суспільного поділу праці; механізм функціонування ринку праці:

Ринок праці, як і будь-який інший, функціонує на основі співвідношення попиту, пропозиції та рівноваги. Він визначає зайнятість, рівень зарплат і умови праці, впливаючи на економічне зростання та соціальну стабільність.

Пропозиція праці залежить від рівня заробітної плати, податкового навантаження, соціально-економічних умов, чисельності працездатного населення, кваліфікації та інших факторів. Вона зростає при підвищенні зарплати, престижності та морального задоволення від роботи.

Попит на працю формується залежно від її вартості, потреб виробництва, технологічного рівня підприємств, економічної кон'юнктури та попиту на продукцію. Можливі ситуації, коли професійні навички не знаходять застосування, тоді як некваліфікована праця затребувана.

Стан рівноваги визначається рівноважною заробітною платою. Її зростання веде до безробіття через зменшення потреби в нових кадрах, а зниження – до нестачі працівників. У реальності ринок перебуває в постійній динаміці, що зумовлює циклічні коливання зайнятості.

Ринок праці – це не лише купівля-продаж робочої сили, а й система соціально-економічних відносин, що включає розподіл трудових ресурсів, регулювання міграції, кадрову мобільність і адаптацію до змін у виробництві.

Ринок праці в умовах війни зазнав кардинальних змін, адаптуючись до нових викликів. Дефіцит кадрів, мобілізація, зміни в структурі зайнятості та соціальна нестабільність стають основними проблемами. Однак після завершення воєнних дій відбудова країни має стимулювати зростання попиту на робочу силу, створення нових робочих місць та трансформацію економіки.

Основні особливості ринку праці в умовах війни

1. Зміни у структурі зайнятості: скорочення робочих місць у цивільних секторах через руйнування підприємств, інфраструктури, міграцію та зниження попиту; зростання зайнятості у військових і оборонних секторах (армія, військово-промисловий комплекс, логістика, медицина, будівництво фортифікацій тощо); перерозподіл робочої сили – працівники змушені змінювати сферу діяльності або переїжджати в інші регіони чи країни.

2. Дефіцит кваліфікованих кадрів: масова мобілізація зменшує кількість працівників у багатьох секторах економіки; еміграція працездатного населення (особливо висококваліфікованих фахівців) призводить до «відтоку мізків»; збільшення частки жінок у робочій силі через відсутність чоловіків працездатного віку; проблеми з підготовкою кадрів через руйнування освітньої інфраструктури та міграцію студентів і викладачів.

3. Вплив на оплату праці: зростання заробітної плати в стратегічних секторах (оборонна промисловість, будівництво, медицина, волонтерські організації); девальвація національної валюти та інфляція знецінюють доходи працівників; затримки з виплатами зарплат через бюджетні обмеження та фінансову нестабільність: поява нових форм винагороди (натуральна оплата, волонтерські ініціативи, соціальні пакети).

4. Трансформація ринку праці: розширення дистанційної зайнятості для тих, хто може працювати онлайн; поява нових професій у сфері безпеки, дронових технологій, кіберзахисту, логістики, військового консалтингу; посилення самозайнятості та малого бізнесу (ремонт, харчова промисловість, виробництво військової та гуманітарної продукції).

5. Вплив на соціальний захист і трудові відносини: послаблення трудових гарантій – спрощені процедури звільнення, переглянуті трудові норми, скорочення пільг; збільшення тіньової зайнятості через нестабільність офіційного сектору економіки; соціальні програми підтримки – державні виплати, гуманітарна допомога, працевлаштування для ВПО (внутрішньо переміщених осіб) і ветеранів.

6. Відновлення ринку праці після війни передбачає: реінтеграцію ветеранів – створення спеціальних програм навчання, реабілітації та адаптації; відбудову інфраструктури та промисловості потребуватиме масового залучення робочої сили; реструктуризацію економіки – зниження частки військової промисловості та відновлення мирних секторів; залучення міжнародної допомоги для створення робочих місць та розвитку підприємництва.

Згідно із Законом України «Про зайнятість населення», Державна служба зайнятості здійснює:

1) моніторинг ринку праці – аналіз і прогнозування попиту та пропозиції робочої сили;

2) консультування громадян, роботодавців і державних органів щодо працевлаштування та кадрових потреб;

3) облік безробітних та вакансій, допомога у підборі роботи та працівників;

4) організацію професійної підготовки та перепідготовки, сприяння навчальним курсам;

5) працевлаштування та професійну орієнтацію осіб, які шукають роботу або змінюють професію;

6) реєстрацію безробітних та надання матеріальної допомоги;

7) розробку програм зайнятості та заходів соціального захисту від безробіття.

Для фінансування заходів сприяння працевлаштуванню створено Державний фонд сприяння зайнятості населення, який покриває:профорієнтацію, навчання та підтримку безробітних; виплату допомоги по безробіттю та матеріальної підтримки; безвідсоткові позики безробітним для підприємницької діяльності; створення нових робочих місць та розвиток навчальних центрів; соціальний захист працівників та відшкодування витрат Пенсійному фонду України у випадках дострокового виходу на пенсію. Отже, державна політика зайнятості спрямована на підтримку громадян у пошуку роботи, професійному розвитку та соціальному захисті.

Підсумки

1. Сучасні ринки перебувають у стані глибокої трансформації, зумовленої технологічними проривами, глобалізацією, змінами у споживчій поведінці та зростанням конкуренції. Функціонування ринків стало більш динамічним, що вимагає від підприємств гнучкості, швидкого реагування на зміни й використання новітніх управлінських підходів.

2. Одним із ключових факторів змін стало зростання ролі цифрових технологій. Впровадження електронної комерції, автоматизації бізнес-процесів, штучного інтелекту та аналізу великих даних змінило підходи до ведення бізнесу. Компанії, що використовують цифрові канали збуту, мають значно ширші

можливості для охоплення ринку, персоналізації пропозицій та побудови довгострокових відносин із клієнтами. Зміни у функціонуванні ринків також вплинули на маркетингові стратегії – традиційні методи просування витісняються комплексними цифровими кампаніями, соціальним маркетингом та контент-стратегіями, які залучають споживачів через різні платформи.

3. Глобалізація створює нові виклики та можливості для підприємців. З одного боку, відкриваються нові ринки для експорту та міжнародного партнерства, а з іншого – компаніям доводиться конкурувати з великими глобальними корпораціями, адаптуючи свою продукцію під вимоги різних країн. Локалізація продуктів та послуг, врахування культурних особливостей і міжнародних стандартів стали обов'язковими умовами для успішного функціонування на глобальному рівні.

4. Зміни в споживчих уподобаннях також відіграють вирішальну роль у трансформації ринків. Сучасні споживачі більше цінують якість обслуговування, персоналізовані пропозиції, етичні бізнес-моделі та сталість виробництва. Відповідно, підприємства змушені адаптувати свої стратегії, впроваджуючи принципи соціальної відповідальності, сталого розвитку та екологічного виробництва. Тренди свідчать про те, що компанії, які інтегрують ESG-стратегії (екологічне, соціальне та корпоративне управління), мають більшу довіру з боку споживачів та інвесторів.

5. Ринок праці також зазнає змін у зв'язку з цифровізацією та розвитком віддаленої роботи. Традиційні моделі зайнятості поступаються місцем гнучким форматам, включаючи фріланс, гіг-економіку та використання автоматизованих платформ для пошуку спеціалістів. Це вимагає від компаній нових підходів до управління персоналом, включаючи цифрове HR-управління, корпоративну культуру дистанційної роботи та адаптацію до змін у структурі робочої сили.

6. Зростаюча конкуренція на ринках підвищує важливість швидкої адаптації бізнес-моделей. Компанії, які успішно використовують інноваційні підходи – наприклад, підписні сервіси, платформну економіку, колаборації з іншими брендами

– мають значно більше шансів на довгострокове зростання. Успіх підприємництва у таких умовах залежить від здатності оперативно аналізувати ринкові дані, приймати стратегічні рішення та впроваджувати технологічні рішення для підвищення ефективності діяльності.

7. Отже, зміни у функціонуванні сучасних ринків визначають нові правила ведення бізнесу. Підприємництво більше не може спиратися на традиційні підходи – натомість ключовими чинниками успіху стають інноваційність, цифрова трансформація, адаптивність до змін, соціальна відповідальність і стратегічне мислення. Бізнес, який швидко інтегрує нові технології, гнучко реагує на зміни у споживчій поведінці та використовує аналітику даних для прийняття рішень, отримує стійкі конкурентні переваги та має значно більше шансів на успіх у сучасних економічних умовах.

Практикум

1. Дайте визначення таких понять і категорій: *акція; аукціон; банки; банківський кредит; брокер;вексель; державний кредит; дилер; іпотечний кредит; комерційний кредит; види кредиту; небанківські кредитно-фінансові установи; облігація; позичковий відсоток; ринок землі; ринок капіталу; ринок праці; служба зайнятості; ринок природних ресурсів; ринок товарів і послуг; ринок цінних паперів;об'єкти та суб'єкти ринку; споживчий кредит; товарна біржа; торговий дім; торгово-промислова палата; фондова біржа; холдингові компанії; ціна землі; цінний папір; ярмарок.*

2. *Правильно / неправильно* *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1) Попит на ринку праці визначається лише бажанням людей працювати.
2) Пропозиція праці зростає зі збільшенням рівня заробітної плати.
3) Рівноважна заробітна плата – це максимальна зарплата на ринку праці.
4) Безробіття завжди свідчить про кризу в економіці.

5) Мінімальна заробітна плата встановлюється державою як засіб соціального захисту.
6) Трудова міграція впливає на формування ринку праці.
7) Глобалізація сприяє мобільності робочої сили між країнами.
8) Ринок товарів і послуг охоплює всі економічні операції, пов'язані з купівлею-продажем матеріальних благ і послуг.
9) Конкуренція на ринку товарів і послуг стимулює підприємства покращувати якість продукції.
10) Фінансовий ринок включає ринки капіталу, кредитів, валюти та цінних паперів.
11) На фондовій біржі здійснюється торгівля виключно державними облігаціями.
12) Курс акцій на фінансовому ринку визначається співвідношенням попиту і пропозиції.
13) Ціни на нерухомість залежать від локації, інфраструктури та економічної ситуації
14) Попит на ринку нерухомості стабільний і не змінюється з часом.
15) Оренда є частиною ринку нерухомості.
16) На ринку нерухомості угоди укладаються лише між фізичними особами.
17) Падіння процентних ставок за іпотекою сприяє зростанню попиту на житло.
18) Комерційні банки повинні кредитувати підприємства виробничої сфери.
19) Курс акції характеризує рівноважну ринкову ціну на цінний папір.
20) Фондова біржа є майданчиком для купівлі-продажу цінних паперів багатьох акціонерних компаній.
21) Державні органи є основними емітентами облігацій.
22) Брокери та дилери можуть бути учасниками не лише фондової біржі, а й інших фінансових ринків.
23) Торгові доми займаються встановленням зовнішньо-економічних зв'язків і наданням інформаційних послуг.

3. ***Порівняйте такі види ринків за допомогою таблиці.***

Види ринків

Вид ринку	**Об'єкт ринку**	**Суб'єкти ринку**	**Елементи інфраструк-тури**	**Чинники попиту**	**Чинники пропозиції**	**Механізм встановлення ціни**
Продуктів харчування						
Засобів виробництва						
Природних ресурсів						
Інновацій						
Праці						
Капіталу						
Золота						
Нафти						
Пшениці						
Інформації						

Розділ ІІ. МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Тема 9. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ПОКАЗНИКИ ЇЇ РОЗВИТКУ

1. Макроекономічний підхід до економіки як цілого.

2. Структура національної економіки та макроекономічні пропорції..

3. Зміст та принципи побудови системи національного рахівництва (СНР).

4. Оцінка результатів функціонування національної економіки.

Ключові слова: макроекономіка; суспільне відтворення; просте відтворення; розширене відтворення; національна економіка; макроекономічні пропорції; система національного рахівництва (СНР); додана вартість; валовий внутрішній продукт (ВВП); виробничий метод розрахунку ВВП; розподільчий метод розрахунку ВВП; витратний метод розрахунку ВВП; валовий національний продукт (ВНП); чистий внутрішній продукт; національний дохід (НД;) реальний ВВП; номінальний ВВП; індекс цін; дефлятор ВВП.

Актуальність теми. Вивчення національної економіки є фундаментом для розуміння процесів, що відбуваються у господарському житті країни. Сучасна економіка характеризується складною структурою, взаємопов'язаністю різних секторів і галузей, глобалізаційними викликами та впливом міжнародних економічних відносин. Її ефективне функціонування є основою стабільності держави, конкурентоспроможності на міжнародній арені та соціального прогресу.

Аналіз економіки на макрорівні дозволяє розглядати її як цілісну систему, де визначальні не окремі підприємства чи ринки, а загальні закономірності розвитку, такі як особливості формування макроекономічних пропорцій та взаємодії галузей, регіонів, інститутів. Саме макроекономічний підхід забезпечує можливість: оцінювати ефективність функціонування економіки;

досліджувати пропорції між виробництвом, споживанням та нагромадженням; прогнозувати економічне зростання та розвиток; розробляти державну економічну політику. Особливе значення у цьому процесі має система національного рахівництва (СНР), яка забезпечує об'єктивне вимірювання економічних показників і є універсальним міжнародним стандартом оцінки результатів економічної діяльності.

9.1. Макроекономічний підхід до економіки як цілого

Макроекономіка як самостійна галузь економічної науки сформувалася в першій половині XX століття, хоча її витоки сягають ще праць Ф.Кене, який у «Економічній таблиці» здійснив спробу дослідження руху суспільного продукту у вигляді моделі господарського кругообігу. Поштовхом до її становлення стала Велика депресія 1930-х років, яка продемонструвала обмеженість мікроекономічного аналізу для пояснення загальноекономічних криз. Вирішальну роль у формуванні макроекономіки відіграв Джон Мейнард Кейнс, який у своїй праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) обґрунтував необхідність державного втручання в економіку для стабілізації сукупного попиту, зайнятості та виробництва. Відтоді макроекономіка почала розвиватися як окрема дисципліна, що вивчає загальні закономірності функціонування національної економіки, її динаміку, цикли, інфляцію, безробіття, економічне зростання та роль державної політики. Ціла плеяда вчених розробляла фундаментальні основи макроекономіки: К. Маркс, Л. Вальрас, Дж.К.Гельбрейт, О.Домар, С.Кузнець, В.Леонтьев, Дж.Робінсон, У.Ростоу, П.Самуельсон, М.Фрідмен, Й.Шумпетер, М.Туган-Барановський та інші. До них належать і радянські вчені − М.Д.Кондрат'єв, В.Немчінов, Л.В.Канторович.

Макроекономіка – галузь економічної науки, що досліджує закономірності функціонування національної економіки як цілісної системи в контексті формування умов сталого економічного зростання, досягнення повної зайнятості ресурсів та стримування інфляційних процесів. Вона формує наукові уявлення про механізми розвитку економіки на макрорівні та аналізує господарську діяльність і взаємодію сукупності економічних суб'єктів. Виробничі процеси в межах національної

економіки розкриваються через категорію *суспільного відтворення*, яке означає безперервне повторення та відновлення процесу суспільного виробництва. Суспільне відтворення охоплює взаємопов'язані стадії виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг, має суспільний характер і реалізується у відповідних суспільно-економічних формах, що зумовлює одночасне відтворення не лише матеріальних благ і засобів виробництва, а й системи економічних виробничих відносин між суб'єктами господарювання. Залежно від масштабів і динаміки виробничого процесу розрізняють *просте та розширене відтворення*. Просте відтворення передбачає відновлення виробництва в незмінних обсягах і характеристиках кінцевого продукту. Розширене відтворення характеризується зростанням масштабів виробництва в кожному наступному циклі за кількісними та якісними параметрами. Розширене має два основних типи розвитку: *екстенсивний та інтенсивний*. Екстенсивний тип ґрунтується на залученні додаткових ресурсів, зокрема, основного капіталу, робочої сили, матеріальних витрат тощо, тоді як інтенсивний тип пов'язаний із підвищенням ефективності використання виробничих факторів на основі досягнень науково-технічного прогресу.

Цілісність і стабільність економічної системи забезпечуються сукупністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків між її структурними елементами та навколишнім середовищем. На відміну від мікроекономіки, яка зосереджується переважно на поведінці окремих економічних суб'єктів, макроекономіка аналізує узагальнені результати та наслідки діяльності всіх учасників економічних процесів на рівні національної економіки. Функціонування економічної системи як цілісного утворення забезпечується сукупністю внутрішніх зв'язків між її структурними елементами, а також їх взаємодією із зовнішнім середовищем. На відміну від мікроекономіки, що зосереджується переважно на аналізі поведінки окремого економічного суб'єкта, макроекономіка досліджує узагальнені результати та соціально-економічні наслідки діяльності всіх учасників економічних процесів.

До ключових проблем, що вивчаються на макроекономічному рівні, належать: визначення обсягів і структури національного

продукту та національного доходу; аналіз чинників формування зайнятості в масштабах національної економіки; дослідження сутності інфляції, механізмів її виникнення та інструментів антиінфляційного регулювання; вивчення умов і факторів економічного зростання; з'ясування причин циклічних коливань і кон'юнктурних змін економічної динаміки; аналіз зовнішньоекономічної взаємодії національних економік; обґрунтування цілей, форм і методів реалізації державної макроекономічної політики.

Макроекономічний підхід до аналізу економічних процесів і явищ має низку специфічних рис. По-перше, він орієнтований на дослідження принципів формування агрегованих показників, що відображають стан і тенденції розвитку економіки в цілому, зокрема національного доходу, сукупних обсягів інвестицій і зайнятості, загального рівня цін, темпів економічного зростання тощо. Основні суб'єкти ринкової економіки – виробники та споживачі – розглядаються як агреговані сукупності, що передбачає узагальнене трактування мотивів їхньої поведінки та економічних рішень. У цьому контексті виробничий сектор інтерпретується як умовно єдиний суб'єкт, що формує національний продукт, тоді як споживчий сектор постає у вигляді сукупного споживача, який пред'являє попит на цей продукт в обмін на дохід, отриманий від надання факторів виробництва. Агрегування – поєднання окремих економічних показників у єдиний узагальнений показник, що дозволяє аналізувати економічні процеси як цілісне явище. По-друге, на відміну від мікроекономічного аналізу, де рішення виробників і споживачів на окремих ринках розглядаються як відносно автономні, макроекономічний підхід передбачає дослідження взаємодії економічних суб'єктів у межах системи взаємопов'язаних ринків. По-третє, у макроекономічному аналізі розширюється коло економічних суб'єктів, що впливають на стан і динаміку економіки, зокрема держава та зовнішній сектор. У процесі їх взаємодії формуються стійкі взаємозв'язки, які зумовлюють закономірності розвитку національної економіки. Дослідження таких взаємозв'язків здійснюється на основі узагальненої моделі кругообігу продуктів і доходів.

Модель кругообігу ресурсів, товарів і доходів (див. рис. 6.1) ілюструє, що результативне функціонування національної економіки забезпечується поєднанням механізмів ринкового саморегулювання та інструментів державного впливу на економічні процеси. Ринковий механізм ґрунтується на досягненні рівноваги між попитом і пропозицією як на окремих товарних і ресурсних ринках, так і в межах національної економіки загалом. Його функціонування реалізується через систему економічних інститутів – підприємства та організації, фінансові установи, біржі, – а також у правовому полі, сформованому державою, яке забезпечує нормативне закріплення економічних відносин між суб'єктами господарювання.

Ефективність ринкового механізму досягається за наявності певних базових умов, зокрема свободи економічної діяльності суб'єктів господарювання, їх відповідальності за результати власних рішень, дії механізму вільного ціноутворення, що забезпечує узгодження попиту і пропозиції, розвитку конкуренції між товаровиробниками та обмеження монопольних проявів в економіці.

У межах ринку виробничих ресурсів домашні господарства виступають постачальниками факторів виробництва, формуючи їх пропозицію, тоді як підприємства є споживачами цих ресурсів і визначають попит на них. У процесі взаємодії попиту та пропозиції встановлюються рівноважні ціни на відповідні ресурси. На ринку товарів і послуг домашні господарства формують сукупний попит, а підприємства, використовуючи залучені ресурси, забезпечують виробництво споживчих благ і створюють їх пропозицію. Через механізм цін відбувається узгодження попиту і пропозиції на продукцію. Держава в моделі кругообігу виступає окремим економічним суб'єктом, який здійснює нагляд за рухом ресурсів і товарів та впливає на поведінку підприємств і домашніх господарств шляхом реалізації фіскальної та грошово-кредитної політики. Важливе місце в ринковому механізмі належить фінансовим ринкам – інвестиційному, кредитному, фондовому, – які забезпечують перерозподіл капіталу між секторами економіки відповідно до потреб їх

розвитку. На цих ринках акумулюються заощадження населення, тимчасово вільні кошти підприємств, кредитні ресурси, у тому числі залучені з-за кордону. Суттєвим елементом кругообігу є зовнішньоекономічні зв'язки, що охоплюють експорт та імпорт товарів, послуг, капіталу, ресурсів і робочої сили. Вони забезпечують інтеграцію національної економіки у світове господарство та впливають на внутрішню економічну динаміку.

Механізм державного регулювання економіки базується на реалізації економічної політики держави, яка полягає у цілеспрямованому впливі на обсяги виробництва, рівень доходів, зайнятість населення, інфляційні процеси та інші макроекономічні показники шляхом регулювання грошової маси, податкового навантаження та державних видатків. Визначення цілей і пріоритетів економічної політики істотно впливає на вибір методів державного втручання в економіку.

9.2. Структура національної економіки та макроекономічні пропорції

Національна економіка – це багатозначне, комплексне поняття, яке використовується для характеристики економічної системи певної країни та може розглядатися в кількох взаємопов'язаних аспектах: структурному, інституційному, відтворювальному та соціально-економічному. У *загальному розумінні* національна економіка являє собою сукупність усіх видів економічної діяльності, що здійснюються в межах держави, а також систему виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг. Вона охоплює всі галузі та сектори господарства, взаємопов'язані між собою єдиним економічним простором, спільною інфраструктурою та механізмами ринкової і державної координації. У *відтворювальному аспекті* національна економіка розглядається як цілісний процес суспільного відтворення, що включає безперервний рух ресурсів, товарів, доходів і фінансових потоків між основними економічними суб'єктами – домашніми господарствами, підприємствами, державою та зовнішнім сектором. У цьому контексті вона постає як динамічна система,

здатна до саморегулювання, розвитку та адаптації до внутрішніх і зовнішніх викликів У *структурному вимірі* національна економіка визначається як сукупність взаємопов'язаних галузей, видів економічної діяльності, секторів (реального, фінансового, державного, зовнішнього) та форм власності, співвідношення між якими відображає рівень економічного розвитку країни, її спеціалізацію та конкурентні переваги в міжнародному поділі праці. В *інституційному трактуванні* національна економіка постає як система формальних і неформальних інститутів – правових норм, економічних правил, організацій, традицій і механізмів державного регулювання, – що визначають умови господарської діяльності, поведінку економічних агентів і характер економічних відносин у суспільстві. *У соціально-економічному вимірі* національна економіка розглядається як матеріальна основа життєдіяльності суспільства, що забезпечує зайнятість населення, формування доходів, рівень і якість життя, соціальну стабільність та відтворення людського капіталу.

Отже, національна економіка – це складна, багаторівнева та динамічна система, що об'єднує економічні суб'єкти, ресурси, інститути та механізми господарювання в межах держави і забезпечує умови для її сталого соціально-економічного розвитку та інтеграції у світове господарство.

Національна економіка як складна система характеризується сукупністю взаємопов'язаних ознак, що відображають її цілісність, багаторівневу будову та динамічний характер функціонування. До основних ознак належать такі:

1. *Цілісність і системність.* Національна економіка функціонує як єдине ціле, у межах якого всі елементи – галузі, сектори, регіони, економічні суб'єкти – перебувають у постійній взаємодії. Зміни в одному елементі неминуче впливають на стан і розвиток системи в цілому.

2. *Складна ієрархічна структура*. Економіка має багаторівневу будову, що включає мікро-, мезо- та макрорівні, а також галузеву, секторну та регіональну структури. Кожен рівень виконує специфічні функції та водночас підпорядковується загальним закономірностям розвитку системи.

3. *Взаємозалежність елементів.* Усі складові національної економіки поєднані системою економічних зв'язків: виробничих, фінансових, інституційних, інформаційних, які забезпечують безперервність суспільного відтворення та узгодження економічних інтересів.

4. *Динамічність і розвиток.* Національна економіка перебуває в постійному русі та зміні, реагує на внутрішні та зовнішні фактори, проходить фази економічного зростання, спаду та структурної трансформації.

5. *Відкритість.* Як правило, національна економіка є відкритою системою, що взаємодіє зі світовим господарством через зовнішню торгівлю, рух капіталу, робочої сили, технологій та інформації.

6. *Здатність до саморегулювання і державного регулювання.* Функціонування економіки забезпечується поєднанням ринкових механізмів саморегулювання та цілеспрямованого державного впливу, спрямованого на досягнення макроекономічної стабільності та суспільно значущих цілей.

7. *Наявність взаємозв'язків.* Економічні процеси в національній економіці супроводжуються прямими та зворотними зв'язками, які дозволяють системі коригувати власний стан, підтримувати рівновагу або змінювати траєкторію розвитку.

8. *Соціальна спрямованість.* Національна економіка є матеріальною основою життєдіяльності суспільства, що забезпечує зайнятість, доходи населення, рівень життя та соціальну стабільність.

9. *Інституційна обумовленість.* Розвиток і функціонування економічної системи визначаються сукупністю формальних і неформальних інститутів, правових норм і правил, що регулюють поведінку економічних суб'єктів.

У сукупності зазначені ознаки дають змогу розглядати національну економіку як складну, багатовимірну та адаптивну систему, здатну до саморозвитку і трансформації.

Як система національна економіка складається з певних елементів – підсистем. Виділяють організаційну, структурну, функціонально-цільову, ресурсну та інституціональну підсистеми.

Структура економіки на макрорівні відображає найважливіші загальногосподарські пропорції, тобто певні кількісні співвідношення, співрозмірність окремих елементів економічної системи. На мікрорівні саме структура виробництва, як правило, відображає найважливіші народногосподарські пропорції. *Пропорційність в економіці* – це стан узгодженості та збалансованості розвитку різних елементів економічної системи, за якого між ними встановлюються оптимальні кількісні співвідношення, що відповідають потребам суспільного відтворення та забезпечують стабільне функціонування економіки в цілому. Вона відображає відповідність між обсягами виробництва, розподілу, обміну і споживання, а також між ресурсними можливостями економіки та суспільними потребами. У макроекономічному вимірі пропорційність означає збалансованість між основними макроекономічними агрегатами і процесами, зокрема між сукупним попитом і сукупною пропозицією, заощадженнями та інвестиціями, доходами і витратами, виробництвом і споживанням, експортом та імпортом. Така збалансованість створює умови для макроекономічної рівноваги, стійкого економічного зростання та мінімізації кризових явищ.

Макроекономічні пропорції – це стійкі кількісні співвідношення між основними агрегованими елементами національної економіки, що відображають структуру, умови та результати її функціонування на макрорівні. Вони характеризують узгодженість розвитку окремих сфер, секторів і процесів економіки та слугують індикаторами її збалансованості, ефективності й стабільності. Порушення макроекономічних пропорцій, як правило, призводить до диспропорцій у розвитку економіки, зниження темпів зростання та загострення соціально-економічних проблем.

Залежно від об'єкта та рівня узагальнення виокремлюють кілька основних видів макроекономічних пропорцій. *Відтворювальні або загальноекомічні пропорції* відображають співвідношення між основними стадіями суспільного відтворення – виробництвом, розподілом, обміном і споживанням, а також між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання. Вони визначають можливості простого й розширеного відтворення та темпи економічного зростання. *Галузеві пропорції* (міжгалузеві, внутрішньогалузеві) характеризують співвідношення між окремими галузями та видами економічної діяльності в структурі національного господарства. Вони відображають рівень диверсифікації економіки, її спеціалізацію, технологічний розвиток і структурні зрушення. *Територіальні пропорції* характеризують співвідношення рівнів економічного розвитку, виробництва та доходів між окремими регіонами країни. Вони відображають ступінь територіальної збалансованості національної економіки та ефективність регіональної економічної політики. *Зовнішньоекономічні пропорції* відображають співвідношення між експортом та імпортом товарів і послуг, рухом капіталу, станом торговельного та платіжного балансів. Вони характеризують ступінь відкритості національної економіки та її інтегрованість у світове господарство.

9.3. Зміст та принципи побудови системи національного рахівництва (СНР)

Система національних рахунків України (СНР) – це впорядкована сукупність взаємопов'язаних статистичних показників, рахунків і таблиць, що відображають результати та умови функціонування національної економіки за певний період часу. Вона призначена для комплексного аналізу процесів виробництва, розподілу, перерозподілу та використання доходів, а також для оцінювання економічного розвитку країни, ефективності економічної політики та міжнародних зіставлень. СНР України формується відповідно до міжнародних стандартів Системи національних рахунків ООН (SNA) з урахуванням національних особливостей статистичного обліку (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Відповідність міжнародних принципів SNA та методологічних принципів СНР України

Міжнародні принципи SNA	***Відповідні методологічні принципи СНР України***	***Змістовна характеристика відповідності***
Принцип системності та класифікаційної узгодженості	Наявність системи взаємозалежних класифікацій основних структурних елементів СНР	Забезпечує єдину логіку побудови рахунків, узгодженість класифікацій секторів, видів діяльності, операцій та активів
Принцип подвійного запису (Double-entry accounting)	Використання методів бухгалтерського обліку (подвійного запису)	Кожна економічна операція фіксується як ресурс і як використання, що гарантує внутрішню збалансованість рахунків
Принцип всеохоплюючого трактування виробництва (Production boundary)	Продуктивна будь-яка діяльність, яка приносить дохід її суб'єктам	До ВВП включаються всі ринкові та частина неринкових видів діяльності незалежно від форми власності
Принцип рівності доходів і витрат (Accounting identities)	Витрати на виготовлення національного продукту дорівнюють доходу, отриманого від реалізації	Відображає макроекономічну тотожність «виробництво = доходи = витрати»
Принцип розмежування потоків і запасів (Flows and stocks distinction)	Розмежування між потоками і запасами	Потоки характеризують економічні процеси за період, запаси – стан активів і зобов'язань на певну дату

Міжнародні принципи SNA	*Відповідні методологічні принципи СНР України*	*Змістовна характеристика відповідності*
Принцип інституційної класифікації	Групування інституційних одиниць у сектори економіки	Дозволяє аналізувати поведінку та роль різних секторів у національній економіці
Принцип замкнутості та балансової узгодженості системи	Забезпечення замкнутості системи на базі жорсткої взаємозв'язки показників	Усі рахунки СНР логічно та кількісно пов'язані, доходи і витрати по секторах збалансовані
Принцип міжнародної зіставності	Реалізується через уніфіковані методологічні підходи СНР України	Дає змогу порівнювати макроекономічні показники України з іншими країнами

SNA (System of National Accounts) – це міжнародно визнана методологія для комплексного опису та кількісного обліку економіки країни. Вона визначає стандартизовані правила і принципи збору, класифікації та узагальнення макроекономічних даних, що дозволяє порівнювати економічні показники між країнами та в динаміці. SNA (System of National Accounts) розроблена Організацією Об'єднаних Націй (ООН) у співпраці з Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком, Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та іншими міжнародними організаціями. Ця система покликана забезпечити уніфіковані правила обліку економіки, щоб країни могли порівнювати свої макроекономічні показники та аналізувати економічні процеси у міжнародному контексті. Методологія системи національних рахунків ґрунтується на сукупності взаємопов'язаних принципів, що забезпечують цілісність, логічну узгодженість і балансову рівновагу макроекономічних показників й відображені в табл. 9.1.

Основні елементи СНР:

– Економічні функції, тобто основні народногосподарські процеси;

– Економічні операції, тобто економічні акти, які здійснюють господарські одиниці в процесі виконання економічних функцій. Економічні операції в СНР поділяються на операції з продуктами та послугами, розподільчі операції, фінансові операції;

– Економічні агенти – суб'єкти економічних операцій;

– Об'єкти економічних операцій.

Елементи СНР тісно пов'язані та їх зв'язок виражається через визначення рахунків агентів, рахунків операцій. Для економіки розроблено ряд рахунків, які відображають матеріально-речову і вартісну структуру процесу відтворення на макрорівні. Основні види рахунків групуються по конкретним операціям, що здійснюють господарюючі суб'єкти. Кожний рахунок відображає різні стадії економічного процесу.

Рахунок виробництва характеризує процес створення валової доданої вартості та визначення ВВП. *Рахунок утворення доходів* відображає розподіл доданої вартості між факторами виробництва (оплата праці, валовий прибуток, змішаний дохід). Рахунок розподілу доходів показує формування доходів інституційних секторів та процеси перерозподілу доходів через податки, трансферти та соціальні виплати. *Рахунок використання доходів* характеризує співвідношення між кінцевим споживанням і заощадженнями. *Рахунок капітальних витрат* відображає процеси нагромадження та інвестування. *Фінансовий рахунок* показує рух фінансових активів і зобов'язань між секторами економіки. *Рахунки «решти світу»* відображають зовнішньоекономічні операції та взаємозв'язок національної економіки зі світовим господарством.

У СНР економіка країни для цілей обліку та аналізу поділяється на макроекономічні (інституційні) сектори. Кожен сектор об'єднує економічні одиниці з подібними функціями, джерелами доходів і поведінкою.

Основні макроекономічні сектори СНР:

1. *Сектор нефінансових корпорацій* охоплює підприємства, основною діяльністю яких є виробництво товарів і нефінансових послуг із метою отримання прибутку, формує значну частину валової доданої вартості та зайнятості.

2. *Сектор фінансових корпорацій* включає банки, страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні та інші фінансові установи, забезпечує фінансове посередництво, перерозподіл ресурсів і управління ризиками.

3. *Сектор загального державного управління* об'єднує органи державної влади та місцевого самоврядування, а також бюджетні установи, виконує функції перерозподілу доходів, надання неринкових послуг і реалізації державної політики.

4. *Сектор домогосподарств* складається з фізичних осіб або груп осіб, які спільно споживають доходи та приймають економічні рішення, виступає основним постачальником робочої сили та кінцевим споживачем товарів і послуг.

5. *Сектор некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства* (НКОДГ) включає громадські, благодійні, профспілкові, релігійні організації, надає неринкові послуги домогосподарствам, часто безоплатно або за символічну плату.

6. Сектор «решти світу» охоплює всі інституційні одиниці-нерезиденти, які здійснюють економічні операції з резидентами країни, відображає зовнішньоекономічні зв'язки: торгівлю, рух капіталу, трансферти.

9.4. Оцінка результатів функціонування національної економіки

Система національних рахунків передбачає обчислення багатьох макроекономічних показників. Вони можуть формуватися на базі як територіального, так і національного підходів (внутрішній продукт, національний продукт). Існують розбіжності між показниками, що визначають «продукт» та «доход». Категорії пов'язані з продуктом (ВВП, ВНП) характеризують рівень економічної активності економіки, а з доходом (НД, ДР, ОД) – рівень народного добробуту.

Макроекономічні показники умовно поділяються на три групи: **потокові, запасів та економічної кон'юнктури**.

Потокові показники відображають економічні процеси, що відбуваються протягом певного періоду часу (зазвичай рік або квартал). Вони вимірюють рух товарів, послуг, доходів та

фінансових ресурсів у економіці. Потокові показники дозволяють оцінити результати економічної діяльності, ефективність розподілу ресурсів та взаємодію секторів. До потокових показників належать:

– *валовий внутрішній продукт (ВВП)* – вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні за період; показує масштаб економічної діяльності;

– *кінцеве споживання* – обсяги товарів і послуг, використаних домашніми господарствами та державою;

– *валові інвестиції (валове нагромадження***)** – вкладення в основний капітал та запаси, що забезпечують майбутнє виробництво;

– *національний дохід та доходи секторів* – розподіл доданої вартості між факторами виробництва та секторами економіки;

– *експорт і імпорт товарів та послуг* – відображають зовнішньоекономічні потоки.

Показники запасів характеризують стан економічних активів і зобов'язань на певний момент часу. Вони відображають наявність ресурсів, капіталу та фінансових зобов'язань у секторах економіки. До показників запасів належать: реальні та фінансові майнові активи, національне багатство, реальні грошові залишки. Показники запасів дозволяють оцінити ресурсну базу економіки, платоспроможність секторів, потенціал для інвестицій та стабільність фінансової системи.

Показники економічної кон'юнктури відображають темпи та динаміку економічного розвитку, включаючи циклічні коливання, інфляцію, безробіття та зміни у виробництві і споживанні. Ці показники дозволяють оцінити економічну стабільність, циклічні коливання та ефективність макроекономічної політики.

Усі три групи показників у СНР взаємопов'язані: потокові процеси формують запаси, а динаміка потоків і запасів визначає економічну кон'юнктуру, яка відображаючи зміни у цих процесах надає сигнали для макроекономічного регулювання.

В системі національних рахунків мірою внеску кожного агента в створення національного продукту є *додана вартість*, яка визначається як різниця між валовим випуском продукції і величиною проміжного споживання. Додана вартість розкладається на: вартість спожитого капіталу; заробітну плату до сплати податків з нарахуваннями на соціальне страхування; прибутки підприємств; відсоток на позичковий капітал; ренту; непрямі податки на бізнес.

Проміжна продукція – це товари та послуги, що купуються з метою подальшої переробки, обробки та перепродажу.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – поточна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених в економіці країни за певний проміжок часу всіма факторами виробництва в межах національної економіки. Суть ВВП розкривають його *загальні риси:* є найбільш загальним показником кінцевого результату економічної діяльності в цілому в національній економіці; характеризує єдність взаємопов'язаних аспектів економічного процесу: виробництво матеріальних благ і надання послуг, розподіл доходів, кінцеве використання матеріальних благ і послуг; охоплює результати економічної діяльності всіх господарських одиниць: підприємств, організацій та установ як сфери матеріального виробництва, так і сфери послуг; особистих підсобних господарств населення; окремих осіб, зайнятих бізнесом; є вартісним, грошовим показником, вимірює ринкову вартість річного виробництва; має кількісний, часовий вимір.

Валовий національний продукт (ВНП) – поточна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, створених факторами виробництва, що знаходяться як у власності громадян даної країни, так і за її межами.

$$ВНП=ВВП+ЧФД \qquad (9.1)$$

ЧФД – чисті факторні доходи**,** сума надходжень на адресу жителів країни з-за кордону, за винятком грошових надходжень іноземців, що працюють у країні.

ВВП на душу населення – обсяг ВВП у середньому на одного. Найбільш розповсюджений показник виміру рівня економічного розвитку.

У СНР виділяють три методи визначення ВВП (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Методи розрахунку ВВП

МЕТОД ВИТРАТ ***ВВП =C+I+G+NX***	***МЕТОД ДОХОДУ*** ***ВВП=W+R+i+p+Tn+A***
C – споживчі витрати домогосподарств	**W –** основна і додаткова оплата праці робітників та службовців;
I – валові приватні інвестиції фірм	**R –** рентні доходи – доходи від нерухомості;
G – державні витрати на товари та послуги	**i –** процентні доходи від вкладеного капіталу;
NX – чистий експорт – витрати сектору закордону (сальдо експортно-імпортних операцій).	**p –** прибуток фірм (прибуток малого бізнесу і прибуток корпорацій, дивіденди);
	Tn – непрямі податки на бізнес;
	A – вартість зношеного основного капіталу (амортизація).
ВИРОБНИЧИЙ МЕТОД ***ВНП=ДВ+NТф+ЗР***	(сума доданих вартостей, створених в галузях економіки, чистих податків фірм і сальдо зовнішньоекономічних розрахунків). **NТф –** чисті податки фірм.

Кінцева продукція (КП) – товари та послуги, що потрапляють у кінцеве споживання, тобто не призначені для подальшої переробки і перепродажу. Кінцевий продукт включає продукцію використану для особистого споживання, призначену для заміщення використаних основних виробничих та невиробничих фондів, використану на приріст основних виробничих фондів, спрямовану на приріст виробничих та споживчих запасів, використану на чистий експорт.

Чистий національний продукт (ЧНП) – річний обсяг випуску продукції, який не враховує вартість зношеного основного капіталу (А).

$$ЧНП = ВНП – А, \quad (9.2)$$

За допомогою ЧНП вимірюється загальний річний обсяг виробництва, який економіка в цілому може споживати, не погіршуючи при цьому виробничих можливостей майбутніх років.

НД – сума загального обсягу доходів всіх жителів країни.

$$НД = ЧНП - n, \quad (9.3)$$

де n – непрямі податки на бізнес (податок з продаж, ліцензовані платежі, акцизні збори, податок на додану вартість, митні платежі).

Особистий дохід (ОД) – це частина національного доходу з відрахуванням внесків на соціальне страхування, податків на прибуток корпорацій, нерозподілених прибутків корпорацій та врахуванням трансфертних платежів .

$$\mathbf{ОД = НД - в.с.с. - P. + d + Tr,} \quad (9.4)$$

де в. с. с. – внески на соціальне страхування;

P – валовий прибуток корпорацій;

d – дивіденди;

Tr – трансфертні платежі (допомога держави малозабезпеченому населенню). Трансфертні платежі включають виплати на страхування по старості і від нещасних випадків, допомогу по безробіттю, виплати пенсій, відсоткові платежі, що виплачуються урядом.

Трансферти – це економічні операції, через які одні інституційні одиниці безоплатно і безповоротно передають іншим товари, послуги, активи або права власності.

Трансферти можуть набувати натуральної та грошової форми. Прикладом натуральної форми трансфертних виплат є продовольчі талони, безоплатний громадський транспорт, безоплатна медична допомога. Прикладом грошової форми трансфертів є виплати пенсій, стипендій, надання субсидій.

Трансферти також поділяються на поточні та капітальні. *Поточні трансферти* включають: поточні податки на доходи та власність; відрахування на соціальне страхування; соціальні виплати; страхове відшкодування; штрафи, пені та інш. *Капітальні трансферти* є витрати на безоплатній та безповоротній основі: на капітальні вкладення та капітальний ремонт; запобігання та ліквідацію надзвичайних ситуацій; геологорозвідувальні роботи; інші безповоротні одноразові роботи.

Кожний сектор внутрішньої економіки є платником і отримувачем трансфертів.

Особистий дохід можна отримати іншим способом:

ОД=Tr + Трудові доходи + Дивіденди, (9.5)

Дохід розпорядження (ДР) – особистий дохід за відрахуванням індивідуальних податків, які складаються із прибуткових податків, податків на особисте майно, податків на спадок.

ДР = ОД –Т, (9.6)

де Т **–** індивідуальні податки.

Дохід кінцевого розпорядження використовується на особисте споживання і заощадження.

Показники СНР не враховують: п*озаринкову діяльність*: результати праці домашніх господарств, які використовують на задоволення власних потреб; т*овари та послуги тіньової економіки*: в сучасних умовах тіньова економіка виробляє від 5 до 15% обсягу ВНП; з*ростання фонду вільного часу*: тривалість робочого тижня скоротилася з 53 годин на початку XX століття до 36 годин у наш час, а цей фактор прямо пропорційно впливає на добробут; п*ідвищення якості продукції, що не знаходить відображення у ВНП; екологічні наслідки виробництва*.

Важливе визначення впливу на зміни обсягу ВВП у фактичних цінах двох факторів: зміни кількості вироблених товарів і послуг; зміни цін на товари та послуги. Оскільки основні макроекономічні показники мають вартісне вираження, важливою є динаміка цін.

Номінальний ВВП – це ринкова вартість товарів і послуг, виражена у поточних цінах, або ВВП, обчислений у цінах того самого періоду, за який вона визначається, тобто в поточних цінах. У багатьох країнах значна частина приросту ВВП припадає на зростання цін, або інфляцію.

Реальний ВВП вимірюється вартістю виробленого продукту за різні роки з використанням цін загального базового року, в якому не враховується ефект інфляції.

Індекси цін необхідні для вивчення динаміки цін і тарифів на продукцію та послуги, оцінку їх впливу на економіку і рівень

життя населення. *Індекс цін* – відображає відносні зміни середнього рівня цін великої групи товарів.

1. Індекс споживчих цін (ІСЦ) – це відношення вартості споживчого кошика базового року до вартості споживчого кошика поточного року. Значення ІСЦ вказує на процентні зміни ціни товарів-компонентів споживчого кошику у поточному періоді в порівнянні з попереднім (базовим). Споживчий кошик становить набір товарів та послуг, що характеризують типовий рівень і структуру річного (місячного) споживання домогосподарств і використовують для розрахунку прожиткового мінімуму. Склад споживчого кошика фіксується на рівні базового року.

2. Індекс цін виробника (ІЦВ) – індекс промислового виробника відображає зміну цін, що їх встановлюють виробники для продажу товарів на внутрішньому та зовнішньому ринках. Ціни виробників не враховують податку на додану вартість та акцизних зборів.

3. Індекс цін – дефлятор ВВП.

$$\text{Дефлятор ВВП} = \text{ВВПн}/\text{ВВПр}*100\%, \qquad (9.7)$$

Дефлятор ВНП враховує ціни не лише на споживчі товари та послуги, але й ціни інвестиційних товарів, товарів та послуг придбаних державою, а також товарів світового ринку. Реальний ВВП використовується для аналізу оцінки результатів економічних реформ, проведення міжнародних зіставлень.

Підсумки:

1. Національна економіка – це складна, багаторівнева система, що функціонує як єдине ціле, і її розвиток можна зрозуміти лише через макроекономічний підхід. Це не просто сукупність окремих суб'єктів, а єдиний організм, де зміни в одному секторі або пропорції неминуче впливають на інші.

2. Розуміння структури економіки (співвідношення між промисловістю, сільським господарством, сферою послуг) та її пропорцій (споживання/накопичення, імпорт/експорт) критичне для ефективного управління та аналізу. Структура національної економіки охоплює галузевий, територіальний, інституційний та функціональний аспекти, що формують основу економічного потенціалу країни. Макроекономічні пропорції відображають

співвідношення між ключовими елементами економіки (виробництво, споживання, інвестиції, зовнішня торгівля) і є індикаторами її збалансованості.

3. Система національного рахівництва є універсальним інструментом міжнародних порівнянь і оцінки економічної діяльності. Використання СНР забезпечує єдиний підхід до збору та обробки економічних даних, що робить їх зрозумілими та зіставними в різних країнах. Знання принципів СНР дозволяє оперувати перевіреною та стандартизованою інформацією.

4. Показники розвитку економіки – це система кількісних та якісних індикаторів, які відображають стан, ефективність і результати функціонування національної економіки, рівень добробуту населення й тенденції економічного зростання. Отже, оцінка результатів функціонування економіки здійснюється за допомогою макроекономічних показників, таких як темпи зростання ВВП, рівень безробіття, інфляція, платіжний баланс, що дає змогу визначити ефективність економічної політики.

Практикум

1. Дайте визначення ключових слів.

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте).*

1. Першою економічною концепцією, яка містила макроекономічні уявлення, був меркантилізм.

2. Стрижнем кейнсіанської концепції макроекономіки є те, що ринкова система не має автоматичного механізму, який забезпечує повну зайнятість.

3. У схемі кругопотоку домогосподарства виявляють попит на ресурси.

4. У галузях вторинного виробництва виробляються сировина і матеріали.

5. Сільське господарство – основна галузь економіки України.

6. Найбільш загальним показником кінцевого результату економічної діяльності в країні є ВВП.

7. Обсяг ВВП можна виміряти тільки у грошовому вигляді.

8. ВВП, розрахований витратним методом більший за ВВП, розрахований методом доходів.

9. Відрахування на споживання капіталу виступають у вигляді амортизаційних відрахувань і є елементом розрахунку ВВП за витратами.

10. Кінцеві та проміжні вартості виробництва товарів та послуг дорівнюють одна одній.

11. Чистий експорт розраховується як різниця між імпортом та експортом.

12. Непрямі податки у доходному методі розрахунку ВВП розглядаються як витрати виробництва і тому додають до цін на продукцію.

13. Національний дохід включає трансфертні платежі.

14. І номінальний, і реальний ВВП можна виміряти тільки в грошах.

15. Дефлятор ВВП – це відношення реального ВВП до номінального.

3. Поясніть, яке відтворення характерне зараз для економіки країни: просте, розширене чи звужене. Обґрунтуйте свою позицію.

4. Поясніть, навіщо необхідна єдина методологія системи національних рахунків (СНР) та покажіть взаємозв'язок між показниками системи національних рахунків.

5. Які з наведених положень належать до макроекономіки, а які до мікроекономіки:

a) обсяг продажів мережі супермаркетів за рік зріс на 12%;

b) рівень інфляції в країні за підсумками року склав 9%;

c) витрати домогосподарств на житлово-комунальні послуги збільшилися на 15%;

d) валовий внутрішній продукт країни скоротився на 2% у порівнянні з попереднім роком;

e) окреме підприємство машинобудівної галузі зменшило обсяги виробництва через зростання цін на сировину;

f) центральний банк підвищив облікову ставку з метою стримування інфляції;

g) середня заробітна плата в економіці зросла на 18%;

h) попит на електромобілі на внутрішньому ринку суттєво збільшився.

Тема 10. РОЗПОДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ДОХОДУ І ЙОГО СПОЖИВАННЯ

1. Розподільчі відносини як фаза відтворення. Механізм розподілу національного доходу.

2. Споживання, заощадження, інвестиції та їх взаємозв'язок.

3. Формування сукупних доходів населення та проблема диференціації суспільства на багатих і бідних.

4. Державна політика регулювання доходів і розв'язання вирішення проблеми бідності.

Ключові слова: розподільчі відносини, первинний розподіл, вторинний розподіл, перерозподіл, національний дохід, національне багатство, споживання, заощадження, нагромадження, абсолютна рівність у розподілі, соціальна справедливість, психологічна схильність до споживання, схильність до заощадження, індекс споживчих настроїв, інвестиції, валові інвестиції, чисті інвестиції, реальні інвестиції, фінансові інвестиції, інвестиційний клімат, соціальна стратифікація, бідність, форми бідності, крива Лоренца, коефецієнт Джинні, квантильні і децильні коефіцієнти, соціальна політика, соціальні стандарти, соціальні нормативи, соціальні гарантії, споживчий кошик, прожитковий мінімум.

Актуальність теми: Сучасна економіка перебуває у стані постійних змін, тому питання розподілу національного доходу та його споживання набувають особливого значення. Від того, як саме розподіляється створений суспільством продукт, залежить рівень життя населення, стабільність економіки та соціальна гармонія в країні. Нерівність у доходах може призвести до соціальної напруги, скорочення внутрішнього попиту й уповільнення економічного зростання. Саме тому треба розуміти механізми формування доходів, фактори, що впливають на їхній розподіл, та наслідки цих процесів для різних груп населення.

Знання про структуру споживання і заощаджень допомагає пояснити, як змінюється поведінка домогосподарств під впливом економічних коливань. Від рівня заощаджень залежить можливість інвестування в реальний сектор економіки, а отже й темпи зростання виробництва та зайнятості. Важливе розуміння ролі держави у перерозподілі доходів через податкову систему,

соціальні трансферти та бюджетні програми. Така діяльність сприяє зменшенню майнової диференціації, підтримці вразливих верств населення й розвитку людського капіталу.

З огляду на глобальні виклики – інфляцію, безробіття, демографічні зміни та цифрову трансформацію – постає потреба в оновлених підходах до управління доходами. Аналіз взаємозв'язку між споживанням, інвестиціями та державними витратами дозволяє оцінювати ефективність економічної політики. Розуміння процесів розподілу національного доходу є необхідним для формування справедливої системи оплати праці, розвитку соціальних програм і забезпечення стійкого економічного зростання.

У сучасних умовах особливо важливо враховувати міжнародний аспект розподільчих процесів, адже зовнішні дисбаланси безпосередньо впливають на внутрішню рівновагу. Ефективне використання національного доходу стає запорукою конкурентоспроможності країни та добробуту її громадян. Саме тому осмислення цих питань сприяє формуванню економічно відповідального суспільства, здатного забезпечити стабільний розвиток навіть у періоди глобальної нестабільності.

10.1. Розподільчі відносини як фаза відтворення. Механізм розподілу національного доходу

Роль та місце відносин розподілу в ринковій економіці визначається цілою низкою структурних взаємозв'язків, що існують перш за все між виробництвом, розподілом, обміном, споживанням. Ці взаємозв'язки мають прямий і зворотний характер, безпосередньо визначають специфіку економіки, заснованої на переважно приватній формі власності та ринкових механізмах регулювання. Розподільчі відносини поділяються на первинні, вторинні та відносини перерозподілу. ***Первинний розподіл*** визначається специфікою відносин власності і передбачає розподіл засобів виробництва за галузями і видами виробництва. ***Вторинний розподіл*** характеризує функціонально-виробничі стосунки і визначається як факторний розподіл. Функціонально-виробничий аспект фіксує розподіл національного доходу згідно з вкладом факторів виробництва у виробництво готової продукції. Існують п'ять видів первинних

доходів: зарплата, відсотки, рента, прибуток, доходи від власності. *Функціонально-виробничий розподіл НД* між різними суб'єктами передбачає визначення мінімального рівня доходів, певної пропорційності в доходах, формування певних умов, за яких певні категорії населення належать до певних соціальних груп, що дозволяє з певною мірою умовності відносити їх до певного суспільного класу. ***Перерозподіл доходів*** здійснюється державою через бюджет з метою розв'язання низки проблем соціального захисту певних груп населення.

Розподільчі відносини – це сфера соціально-економічних та організаційно-економічних відносин, що виникають у суспільстві щодо: визначення частки всіх учасників виробництва у вартості створеного продукту; встановлення частки доходів держави для перерозподілу їх через бюджет; визначення принципів формування доходів пропорційно затраченим ресурсам; установлення розмірів мінімальних доходів; визначення частки національного доходу, що використовується на споживання, заощадження, розширення виробництва; розподілу факторів виробництва між галузями і видами виробництва.

Як фаза відтворення, розподільчі відносини займають *проміжне місце* між виробництвом і споживанням. Реалізована на ринку продукція перетворюється на грошову виручку. Після відрахування вартості спожитих засобів виробництва залишається новостворена вартість (національний дохід), який розподіляється на різних рівнях: між державою і підприємствами; між підприємствами і працівниками; між учасниками виробництва – власниками виробничих ресурсів. Розмір доходів визначає масштаби споживання та заощаджень, структуру платоспроможного попиту у сфері обміну, стимулює або, навпаки, гальмує розвиток виробництва. Об'єктом розподільчих відносин між державою і підприємствами виступає прибуток. Значення мають не лише норми оподаткування, а й загальна величина прибутку. Розміри прибутків визначають стимули до розширення виробництва. Норми оподаткування підприємств визначають можливості продовження бізнесу, використання прибутку як джерела для інвестицій. Податки виступають джерелом поповнення державного бюджету і фінансування бюджетних витрат (загальнодержавних програм розвитку,

соціально-культурних заходів, утримання державних органів влади, забезпечення оборони країни тощо). Зростання абсолютних масштабів прибутковості, навіть при незначних податкових ставках, може означати зростання надходжень в бюджет. Тут важливим принципом розподілу виступає встановлення оптимального співвідношення, яке б забезпечувало сприятливі умови для поєднання інтересів підприємств і суспільства.

Від системи та механізму розподілу доходів залежить ***поділ людей на класи та соціальні групи,*** визначається їх місце в суспільстві, спосіб розв'язання проблеми соціальної справедливості. Велике значення у соціальній поведінці має професія або місце конкретної людини в професійно-кваліфікаційній і службовій ієрархії, майнове становище, соціальне походження, політико-ідеологічні переконання та прихильність, які можуть бути пов'язані з різним розумінням соціальної справедливості.

Принцип соціальної справедливості фіксує не походження доходів, а ступінь рівності і, відповідно, нерівності розподілу. Цей принцип прямо пов'язаний із функціонально-виробничим розподілом, бо рівність або нерівність залежать від того, за рахунок чого і за яких обставин ці доходи присвоюються.

Абсолютна (безумовна, необмежена) рівність неможлива, бо, по-перше, існує різниця у володінні ресурсами, а по-друге, якщо їх не диференціювати (як у СРСР), то буде залишатися різниця у кількості дітей, здоров'ї, потребах. Висока ступінь нерівномірності підриває стимули, загострює соціальну несправедливість, погіршує можливості до розвитку суспільства. *Причинами нерівномірності можуть виступати:* різниця у володінні ресурсами; диференціація у здібностях; неоднакові можливості в освіті і кваліфікації; різна схильність до ризику; ринкова влада; вдача, зв'язки тощо.

Досвід теоретичних досліджень проблеми соціальної справедливості у розподілі свідчить про відносність цього поняття. Наприклад, за теорією граничної продуктивності вважається, що за працю справедливо виплатити цінність її граничного продукту. Однак за цією теорією неможливо з точністю визначити, яка частина цього фактора у порівнянні з іншими, які застосовуються у процесі виробництва. З іншого

боку, справедливість передбачає однакову міру оплати за однакову міру праці. Але ж неможливо ототожнювати ринкову оплату із виконаною роботою. Наприклад, існують види діяльності, безпосередньо не пов'язані із зарплатою (робота домогосподарки). За відсутності конкуренції дохід може відображати не виконану роботу, а економічну владу. Тому поряд із випуском слід враховувати і витрати (кількість і якість затрачених ресурсів).

На основі вищесказаного можемо визначити такі ***функції розподілу:***

1. ***Регулююча.*** Розподільчі відносини визначають структуру розподілу засобів виробництва між галузями і видами виробництва. В умовах сучасної ринкової економіки ця структура частково визначається попитом і нормою прибутковості, а частково – державою через розподіл державного бюджету, цільові кредити, норми оподаткування, інноваційну та соціальну політику.

2. ***Стимулююча***. Розмір доходу визначає стимули до розширення виробництва, зацікавлює у підвищенні науково-технічного рівня виробництва, застосуванні більш ефективних форм організації виробництва.

3. ***Соціальна.*** Розподіл доходів визначає частку учасників виробництва у створеному продукті, а тим самим і розміри індивідуальних доходів, рівень соціальної захищеності, можливості для капіталовкладень тощо. Через розподіл визначається частка різних соціальних груп в обміні і споживанні, їх місце і роль в суспільстві.

4. ***Відтворювальна.*** Система розподілу здійснює зворотний вплив на виробництво, формує макроекономічні пропорції.

10.2. Споживання, заощадження, інвестиції та їх взаємозв'язок

Використання доходів передбачає їх витрати на сплату податків, споживання та заощадження. Сплата податків необхідна для вирішення загальноекономічних проблем, у тому числі й соціальних. ***Споживання*** характеризується як сума грошей, що витрачається населенням для придбання товарів чи послуг. Воно може визначатись як загальний платоспроможний

попит. Для оцінювання розмірів споживання використовують індекс споживчих настроїв (ІСН). Його почали розробляти в США у 1946 році, а в інших країнах він широко використовується із 1970-х років. Цей індекс дає можливість вивчити потенційні обсяги споживання у майбутній період, його структуру і зорієнтувати виробництво на задоволення цього попиту. Для розрахунку ІСН беруть дані опитування людей, відібраних за статтю, віком, соціальним статусом, таких, що проживають у різних точках країни.

Актуальність макроекономічного аналізу поведінки домашніх господарств на споживчому ринку зумовлена низкою ключових чинників. По-перше, в умовах сучасної економіки споживчі витрати формують домінуючу складову сукупних витрат (близько двох третин). По-друге, операції, пов'язані зі споживанням, становлять основну масу економічних трансакцій, унаслідок чого особливості споживчої поведінки домашніх господарств істотно впливають як на обсяги, так і на структуру попиту на гроші. По-третє, розподіл використовуваного доходу між споживанням і заощадженням об'єктивно зумовлює взаємозв'язок відповідних функцій. Отже, певному типу функції споживання відповідає специфічна форма функції заощадження, а визначення масштабів заощаджень має принципове значення для аналізу умов досягнення як статичної, так і динамічної макроекономічної рівноваги.

Доходи розподіляються на індивідуальні податки, поточне споживання та заощадження. Індивідуальні податки включають індивідуальний податок з доходів громадян, податки на особисте майно, обов'язкові платежі у різні фонди соціального страхування. Видатки на поточне споживання включають видатки на споживчі товари довгострокового і поточного споживання та витрати на оплату послуг.

Дослідження споживчої поведінки домашніх господарств охоплює, зокрема, аналіз механізмів формування рішень щодо поточного споживання і заощадження, встановлення співвідношення між доходами, витратами та майновим станом економічних суб'єктів, а також виявлення мотиваційних чинників, які визначають вибір відповідних обсягів витрат і нагромаджень.

Споживання формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних детермінант. Класичним прикладом інтерпретації суб'єктивної залежності споживчих витрат від величини використовуваного доходу є сформульований Дж. М. Кейнсом основний психологічний закон, згідно з яким зі зростанням доходу схильність до споживання, як правило, підвищується, однак темпи цього зростання нижчі порівняно з темпами зростання доходів. Таке узагальнення має значення для вивчення обсягів і структури споживання при різних рівнях доходу. До об'єктивних факторів відносять: рівень доходів населення; рівень цін; наявність запасів, розміри процентних ставок тощо.

Заощадження – це відстрочене споживання, та частина доходу, яка у даний момент не споживається. Причинами особистих заощаджень виступають: заощадження частини доходу на випадок хвороби, смерті тощо; нагромадження коштів для перспективних видатків (придбання меблів, автомобіля, житла тощо); для спадщини; для виграшу при спекуляції цінними паперами тощо.

На співвідношення між споживанням і заощадженням, окрім доходу, впливають такі фактори:

1. Розміри оподаткування (зростання податків скорочує можливості і споживання, і заощадження).
2. Рівень цін (по-різному впливає на споживання і заощадження людей з різними доходами).
3. Зростання відрахувань на соціальне страхування скорочує заощадження.
4. Зростання пропозиції якісних товарів скорочує заощадження.
5. Обсяги споживання зростають під впливом ажіотажного попиту.

У процесі розподілу доходу між споживанням і заощадженням визначальне значення мають саме заощадження, оскільки вони відображають міжчасовий вибір домашніх господарств. Заощадження розглядаються як форма перенесеного у часі споживання, що зумовлює прагнення економічних суб'єктів забезпечити максимізацію рівня споживання в довгостроковій перспективі. У зв'язку з цим домашні господарства зіставляють граничну корисність поточного споживання з очікуваними вигодами від

споживання в майбутньому. Мірою інтенсивності переваг на користь споживання в поточному періоді є відсоткова ставка, підвищення рівня якої посилює привабливість заощаджень і, відповідно, майбутнього споживання, тоді як зниження стимулює збільшення витрат у теперішньому періоді.

Майновий стан домашніх господарств у поточному періоді значною мірою є результатом заощаджень, здійснених у минулому, що актуалізує проблему оптимального розподілу поточного доходу між споживанням і нагромадженням. Водночас важливою аналітичною характеристикою споживчої поведінки виступає структура сімейних витрат, яка відображає пріоритети та економічні можливості домогосподарств.

До статистичних індикаторів, що характеризують обсяг і структуру заощаджень, належать: частка заощаджень у структурі видатків сім'ї; сальдо купівлі іноземної валюти, оскільки остання більш захищена від інфляції і є формою нагромадження фінансових ресурсів (особливо у пост-соціалістичних країнах); відсоток заощаджень у вигляді вкладів та придбання цінних паперів в структурі доходів. Рівень трудових доходів населення підлягає кількісній оцінці за допомогою низки узагальнюючих показників, серед яких ключове місце посідають обсяг річного або середньомісячного доходу, що залишається у розпорядженні домогосподарств після сплати податків та обов'язкових відрахувань, а також середньомісячний дохід у розрахунку на одного члена сім'ї. Саме показник наявного (диспозиційного) доходу широко використовується в міжнародних порівняннях як базовий індикатор рівня життя населення та ступеня соціально-економічної диференціації, при цьому його значення істотно варіюють між країнами залежно від рівня економічного розвитку та особливостей податково-соціальної політики.

Заощадження, сформовані в секторі домашніх господарств, виконують важливу макроекономічну функцію, виступаючи фінансовою основою інвестиційних процесів. *Інвестування* у цьому контексті розглядається як спрямування заощаджених ресурсів на формування нових виробничих потужностей, оновлення та розширення капітальних активів, що створює передумови для економічного зростання та підвищення

потенціалу національної економіки. Інвестиції складають частину сукупного попиту, а в масштабах країни визначають процес розширеного відтворення. За оцінками економістів, у розвинутих країнах до 70% усіх кредитів здійснюється за рахунок заощаджень широких мас населення. Інвестиційний попит залежить як від суб'єктивного фактора – рішення підприємців щодо інвестування, так і низки об'єктивних факторів. Інвестиції тісно пов'язані із доходами, адже вони часто фінансуються з прибутків. При низьких доходах може простоювати виробництво. Якщо доходи зростають, фірми мають можливість поповнювати свій капітал. *Процес інвестування обумовлений й іншими об'єктивними факторами:* очікуваною нормою позичкового відсотка; величиною відсоткової ставки як альтернативної можливості капіталовкладень; очікуваною нормою прибутковості; розміром податків, темпами інфляції тощо. Зрушення у попиті на інвестиції відбуваються залежно від: зміни витрат на придбання, експлуатацію та обслуговування обладнання; податків на підприємців; технологічних змін; розмірів основного капіталу; очікування прибутків.

Необхідно зауважити, що саме накопичення капіталу та його інвестування дозволяє забезпечити модернізацію національної економіки, що сприяє досягненню ЦСР 9 «Інновації та інфраструктура» (Цілі сталого розвитку ООН–2030).

10.3. Формування сукупних доходів населення та проблема диференціації суспільства на багатих і бідних

Формування сукупних доходів населення включає їх виробництво, розподіл, перерозподіл і використання. Результатом виробництва (використання ресурсів) виступає первинний розподіл доходів, який визначає частку учасників виробництва у створеному продукті залежно від кількості і якості затрачених ресурсів. Первинними доходами, таким чином, виступають: заробітна плата, підприємницький дохід, доходи від власності, рента, відсотки. У процесі перерозподілу доходів формуються державні трансфертні платежі (пенсії, стипендії, пільги, допомоги, безоплатні послуги, субсидії) кошти, отримані у спадщину, дарунки тощо. Використання доходів відбувається за такими напрямами: соціальне страхування, податки, витрати на

продукти харчування, на одяг і взуття, квартплата, комунальні платежі, меблі, побутові прилади, транспорт, освіта, відпочинок, заощадження тощо.

Як розглядалося вище, факторний розподіл доходів не означає рівності в доходах, а навпаки, веде до значної диференціації в доходах. Хоч розподіл пропорційно кількості та якості затрачених ресурсів і вважається принципом соціальної справедливості у розподілі в умовах ринкової економіки, все ж високий ступінь нерівномірності також є несправедливим. З одного боку, вона виявляє, як правило, що одні отримують високі доходи тому, що їх недоотримують інші, а з іншого боку надмірна нерівність загострює соціальні суперечності між багатими і бідними, обмежує стимули до виробництва.

В економічній теорії рівень бідності оцінюють опосередковано через показники рівномірності розподілу доходів. Чим більш нерівномірно розподілені доходи всередині суспільства, тим більша частина населення буде вважати себе бідною. Для оцінки рівномірності розподілу доходу використовують коефіцієнти Лоренца та Джині, а також квартильний, квінтильний, децильний коефіцієнти. Графічно ступінь нерівномірності розподілу доходів ілюструється за допомогою кривої М. Лоренца.

Проблема бідності (як і багатства) є актуальною в усіх країнах і розглядається представниками різних суспільних наук як в економічному, так і в політичному, соціальному, правовому та інших аспектах. Це пояснюється тим, що явище бідності − це неначе температура у хворого, коли її причинами можуть бути найрізноманітніші проблеми. Проблема бідності зовсім не зводиться до методів її виміру чи пошуку грошових коштів для її подолання. Насправді вона пов'язується із вивченням механізмів генерування та розростання бідності, системи факторів, що її породжують у різних країнах, у конкретних умовах розвитку. У ході її аналізу виявляється, що критерії бідності для різних країн розрізняються настільки, що бідна людина, наприклад, у Швеції вважається багатою в Індії. Наприкінці XX ст. проблема бідності стала актуальною і для постсоціалістичних країн, у тому числі й для України.

Міжнародна практика переконливо засвідчує, що ризики та наслідки бідності є нерівномірно розподіленими між різними соціальними верствами населення. Водночас сама сукупність малозабезпечених не є однорідною: хронічні форми бідності переважають серед соціально маргіналізованих груп, тоді як так звана пограничная бідність здебільшого має ситуативний характер і пов'язана, зокрема, з тимчасовою втратою зайнятості або іншими короткостроковими шоками. Традиційно значна частка бідного населення проживає у сільській місцевості, однак упродовж останніх десятиліть спостерігається тенденція до швидкої «урбанізації» бідності. Бідність має й виразний гендерний вимір: у більшості країн жінки перебувають у менш сприятливому соціально-економічному становищі порівняно з чоловіками. У малозабезпечених домогосподарствах на них, як правило, покладається більший обсяг неоплачуваної праці, водночас вони характеризуються нижчим рівнем освіти та обмеженішим доступом до престижних і високооплачуваних сегментів ринку праці. Підвищений рівень бідності також притаманний окремим етнічним групам і національним меншинам. Окрім соціально-демографічних відмінностей, бідність диференціюється залежно від цивілізаційних стандартів певного історичного періоду та соціально-економічних норм конкретної країни. Бідність, визначена за національними критеріями, у тій чи іншій формі притаманна всім державам. У наукових дослідженнях виокремлюють також об'єктивну й суб'єктивну, абсолютну й відносну, тимчасову, застійну та приховану бідність. Об'єктивна бідність фіксується на основі офіційно встановлених порогів доходів або доступу до суспільних благ, закріплених у законодавстві та соціальній політиці. Суб'єктивна бідність, навпаки, ґрунтується на індивідуальних самооцінках рівня життя і в останні роки дедалі активніше залучається до аналітичних досліджень.

Важливо підкреслити, що відчуття бідності у більшості випадків формується не стільки через співставлення з абсолютними показниками добробуту, скільки внаслідок порівняння власних можливостей зі споживчими стандартами інших соціальних груп або з власним рівнем життя в минулому. За умов посилення майнової диференціації подібні оцінки

охоплюють значну частину населення України, оскільки на тлі вузької групи найбільш заможних практично всі інші громадяни сприймають своє становище як бідне.

Результати численних емпіричних досліджень свідчать про стійку тенденцію до поглиблення глобальної поляризації доходів. Так, якщо у 1960 р. 20 % найбагатшого населення світу акумулювали близько 70 % сукупного світового доходу, то на початку XXI ст. їхня частка зросла до 86–90 %. Водночас частка 20 % найбіднішого населення скоротилася з 2,3 % до приблизно 1,1 %. За аналогічний період розрив у доходах між цими групами збільшився з тридцятикратного до майже шістдесятикратного.

Унаслідок цього дедалі виразніше проявляється суперечність між прагненням до більш справедливого розподілу доходів на національному рівні та вкрай асиметричною структурою глобального розподілу, що в сучасних умовах набула критичного характеру.

Критерії бідності передбачають систему її показників. На відміну від звуженого підходу до виміру бідності на основі прожиткового мінімуму, який можна назвати споживчо-фізіологічним, сучасна економічна наука пропонує системний підхід до виміру бідності, який повинен враховувати низку принципів, до яких відносяться*:* рівень доходів у порівнянні з прожитковим мінімумом; рівень освіти у порівнянні з середнім чи, навіть, вищим рівнем освіти в суспільстві; рівень культури у порівнянні з середнім чи, навіть, вищим рівнем культури в суспільстві; рівень здоров'я, що визначається подовженістю життя; рівень матеріальної та соціальної захищеності осіб, що належать до бідних прошарків населення; рівень особистої безпеки бідних прошарків суспільства; рівень їх правової захищеності; якісний рівень навколишнього середовища; рівень забезпеченості робочими місцями; рівень криміналізації бідних груп населення; можливість бідних стати багатими тощо.

У розвинутих країнах питання диференціації суспільства на багатих і бідних вирішується шляхом поступового формування середнього класу. Вважається, що середній клас можна детермінувати як рамкову групу, яка має двосторонні межі. Тому його можна виділити як певний діапазон, що існує між бідністю і багатством. Тоді до середнього класу відносяться всі, хто живе на

рівні, вищому, ніж офіційний рівень малозабезпеченості, та нижчому від умовного рівня багатства. Останній можна розуміти як кратність перевищення доходів та майнового достатку еліти у порівнянні із найменш забезпеченими громадянами, а небідність можна трактувати як можливість купувати необхідні продовольчі та промислові товари і робити заощадження. Всередині класу різні соціальні прошарки визначати за низкою таких характеристик, як розмір доходів, ємність споживчого кошика, розміри споживання продовольчих та промислових товарів, обсяги державних трансфертів. За цими характеристиками до середнього класу відносять тих, хто переступив межу малозабезпеченості, знаходиться вище критичної точки забезпечення життєвими благами. Важливо підкреслити, що більшість населення схильна зараховувати себе до середнього класу саме за таких характеристик.

Важливим елементом, що характеризує приналежність до середнього класу, є можливість отримувати та удосконалювати професійні знання (бути професійно потрібними). Ще одним елементом соціальної захищеності середнього класу виступає гарантія зайнятості.

10.4. Державна політика регулювання доходів і розв'язання проблеми бідності

Проблеми ефективного та справедливого розподілу доходів залежать від вирішення суспільством проблеми забезпечення ефективного сталого економічного розвитку, вимагають постійної уваги з боку держави, її втручання у соціально-економічні процеси через ***нормативно-правові, інституційні, розподільчі чинники.*** В основі таких чинників лежить формування соціальних стандартів та величини прожиткового мінімуму і забезпечення мінімально допустимого рівня споживання для усіх категорій населення.

Державні соціальні стандарти – це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Державні соціальні гарантії − це мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів

соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Для їх розрахунку використовуються ***соціальні норми і нормативи*** – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

За характером задоволення соціальних потреб соціальні нормативи поділяються на:

– *нормативи споживання* – розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг;

– *нормативи забезпечення* – визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування, а також забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ, організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг;

– *нормативи доходу* – розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що розраховується на основі визначення вартісної величини набору нормативів споживання та забезпечення.

За рівнем задоволення соціальних потреб *соціальні нормативи поділяються на*:

– нормативи раціонального споживання – рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб;

– нормативи мінімального споживання – соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, виходячи із соціальних або фізіологічних потреб;

– статистичні нормативи – нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально - демографічних груп.

Використання цих норм і нормативів повинно лежати в основі розрахунку бюджетних видатків, реалізації державою функції соціальної відповідальності.

Як розв'язати проблему бідності? Як показує аналіз, бідність – поняття відносне, завжди будуть існувати певні групи населення, які бідніші за інших. Питання слід ставити в іншому ракурсі: як забезпечити умови, за яких кожний, хто до цього прагне, може вирішити для себе це питання на загально-доступному рівні. Пошук ефективних механізмів подолання бідності доцільно зосереджувати передусім у виробничій сфері, яка виступає базисом довгострокового соціально-економічного розвитку. У цьому контексті нагальною є потреба перегляду усталених підходів до державної підтримки та поступового переходу від домінування прямих соціальних пільг для населення до стимулювання підприємницької діяльності, насамперед на етапах її становлення. Така переорієнтація дозволяє не лише розширити можливості зайнятості та знизити рівень безробіття, а й створює умови для нарощування обсягів виробництва, що має ключове значення для економічного зростання. Зростання виробничої активності, своєю чергою, формує стійку базу для наповнення бюджетів різних рівнів і забезпечення фінансових передумов реалізації соціальної політики.

Однією з найбільш результативних стратегій скорочення масштабів бідності вважається підтримка та розвиток малого і середнього підприємництва. Саме цей сектор у розвинених економіках виконує системоутворювальну функцію, забезпечуючи переважну частку робочих місць, гнучкість ринку праці та зростання доходів населення. Відповідно, розширення сегмента малого й середнього бізнесу безпосередньо пов'язане з підвищенням загального рівня добробуту в країні. Водночас істотним стримувальним чинником розвитку малого і середнього підприємництва, зокрема в Україні, залишається надмірне адміністративне навантаження. Бюрократичні процедури ускладнюють як процес створення нових підприємств, так і подальше розширення їхньої діяльності. Подолання цих бар'єрів потребує формування більш диверсифікованої та конкурентної фінансової інфраструктури. Активізація конкуренції в банківському секторі об'єктивно стимулює фінансові установи

до пошуку нових клієнтів, у тому числі серед суб'єктів малого та середнього бізнесу, що сприяє розширенню доступу до кредитних ресурсів і, як наслідок, прискоренню розвитку цього сегмента економіки.

Ключову роль у реалізації зазначених напрямів відіграють інституційні умови функціонування економіки. Насамперед ідеться про формування сприятливого підприємницького середовища, що передбачає дерегуляцію господарської діяльності, спрощення дозвільних і реєстраційних процедур, зниження трансакційних витрат та забезпечення прозорих і стабільних «правил гри» для всіх суб'єктів ринку. Важливим елементом інституційного забезпечення є гарантування захисту прав власності та виконання контрактів, без чого довгострокові інвестиційні рішення, особливо в секторі малого і середнього бізнесу, залишаються високоризиковими. Не менш значуще підвищення якості державного управління та зниження рівня корупційних практик, які спотворюють конкурентне середовище й обмежують доступ підприємців до фінансових та адміністративних ресурсів. Ефективні інститути ринкової економіки мають забезпечувати рівні умови конкуренції, недискримінаційний доступ до інфраструктури та фінансування, а також прогнозованість економічної політики, що критично важливе для розвитку підприємницької ініціативи.

Розвиток фінансових інститутів також слід розглядати як складову інституційних реформ. Поряд із банківською системою вагомого значення набуває розширення небанківських каналів фінансування − мікрокредитування, кредитних спілок, венчурних і гарантійних фондів, програм державного та державно-приватного партнерства. Інституційна підтримка таких механізмів підвищує доступність фінансових ресурсів для малого і середнього бізнесу, сприяє диверсифікації джерел інвестицій та зниженню залежності підприємницького сектору від обмеженого кола великих фінансових установ.

Узгоджене функціонування виробничих, фінансових і правових інститутів створює передумови для сталого економічного зростання, розширення зайнятості та зниження рівня бідності, трансформуючи соціальну політику з переважно компенсаційної у розвитку.

Подолання бідності є ключовим пріоритетом Цілей сталого розвитку ООН, зокрема ЦСР 1 «Подолання бідності» та ЦСР 10 «Скорочення нерівності». Державна політика регулювання доходів відіграє визначальну роль у забезпеченні мінімальних стандартів життя через встановлення мінімальної заробітної плати, систему оподаткування доходів, соціальні трансферти та адресну соціальну допомогу. Саме ці інструменти дозволяють перерозподіляти національний дохід і підтримувати вразливі групи населення.

Ефективна політика доходів сприяє не лише зменшенню масштабів бідності, а й створює умови для економічної стабільності та соціальної згуртованості. Інвестиції у зайнятість, освіту та охорону здоров'я підвищують людський капітал і забезпечують довгострокове зростання доходів населення. Отже, державне регулювання доходів виступає важливим механізмом досягнення сталого розвитку, поєднуючи економічні, соціальні та інституційні цілі до 2030 року.

Підсумки

1. Розподільчі відносини є важливою фазою суспільного відтворення, оскільки забезпечують перехід створеного національного доходу від виробництва до споживання. Саме в цій фазі формується матеріальна основа соціальної справедливості та економічної стабільності. Механізм розподілу доходу включає як первинний розподіл між факторами виробництва, так і подальший перерозподіл через державний бюджет і соціальні фонди. Ефективність цього механізму визначає рівень добробуту населення та можливості для сталого розвитку економіки.

2. Споживання, заощадження, інвестиції є взаємопов'язаними елементами економічної динаміки. Зростання доходів населення веде до збільшення споживання, тоді як частина доходу, спрямована на заощадження, створює фінансові ресурси для інвестицій. Баланс між цими процесами забезпечує макроекономічну рівновагу та стале зростання. Нерівномірність або дисбаланс між ними може призвести до інфляції, дефіциту ресурсів чи економічного спаду.

3. Формування доходів населення залежить від структури економіки, рівня зайнятості, продуктивності праці та державної політики. Зростаюча диференціація доходів створює соціальну напруженість і поглиблює економічну нерівність. Важлива політика, спрямована на розширення середнього класу та зменшення розриву між високими і низькими доходами. Забезпечення справедливого розподілу доходів є запорукою соціальної стабільності й економічної ефективності.

4. Держава відіграє ключову роль у регулюванні доходів через податкову систему, соціальні виплати та програми підтримки населення. Ефективна політика має бути спрямована на зменшення масштабів бідності та забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Важливо поєднувати економічні стимули для розвитку підприємництва з механізмами соціального захисту. Результатом такої політики має стати підвищення життєвого рівня населення і зміцнення соціально-економічної стабільності в країні.

Практикум

1. ***Дайте визначення ключових слів теми***.

2. ***Правильно / неправильно*** *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Проблема нерівномірності у розподілі доходів характерна лише для країн з низьким рівнем розвитку.

2. Реальний розподіл доходів у багатьох країнах відбувається так, що більша частина сукупного доходу розподіляється на користь меншої частини сімей.

3. Ефективність у розподілі ресурсів означає справедливості у розподілі доходів.

4. Механізм розподілу доходів істотно впливає на економічну ефективність.

5. Прожитковий мінімум і мінімальний споживчий кошик – це тотожні поняття.

6. Мінімальна заробітна плата в Україні встановлюється раз на п’ять років.

7. У високорозвинутих країнах немає проблеми нерівності в розподілі доходів.

8. Соціальні гарантії – це встановлені державою мінімальні розміри різних доходів, що не повязані зі споживчим кошиком.

9. Заощадження – це відкладений споживчий попит.

10. Валові інвестиції включають чисті інвестиції та відрахування на спожитий капітал.

11. Перерозподіл доходів здійснюється державою з метою вирівнювання доходів домогосподарств.

12. Проблема бідності актуальна для країн з низьким рівнем доходів.

3. Чи вплине на криву М. Лоренца зростаннярівня оподаткування та скорочення соціальних допомог? Обгрунтуйте свою думку.

4. Чи тотожні поняття «справедливість» і «рівність» при розподілі доходу. Наскільки справедлива нерівність доходів (якщо вона взагалі може бути справедливою)? Назвіть основні причини нерівномірного розподілу доходів населення України?

5. Чому соціальна політика є одним з найважливіших чинників державного регулювання? Наскільки, на вашу думку, ефективна соціальна політика в Україні?

Тема 11. ЗАГАЛЬНОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

1. Методологія аналізу макроекономічної рівноваги.
2. Модель макроекономічної рівноваги «AD-AS».
3. Сутність та показники економічного зростання.
4. Чинники і типи економічного зростання.

Ключові слова: макроекономічна рівновага; загальна макроекономічна рівновага; часткова макроекономічна рівновага; реальна макроекономічна рівновага; ідеальна макроекономічна рівновага; сукупний попит; крива сукупного попиту; сукупна пропозиція; крива сукупної пропозиції короткострокова; ефект відсоткових ставок; ефект імпортних закупівель; ефект реальних грошових запасів; економічне зростання; ефективність економічного зростання; якість економічного зростання; екстенсивний тип економічного зростання; інтенсивний тип економічного зростання; фактори економічного зростання; індекс людського розвитку; економічний розвиток.

Актуальність теми: Загальноекономічна рівновага та економічне зростання становлять фундаментальні категорії для розуміння функціонування національної економіки в цілому. Сучасні економічні системи постійно балансують між різними макроекономічними цілями, такими як стабільність цін, повна зайнятість та стійке зростання, що робить питання рівноваги критично важливим для формування ефективної економічної політики. Уряди та центральні банки потребують глибокого розуміння механізмів досягнення макроекономічної стабільності для прийняття обґрунтованих рішень щодо бюджетних видатків, податків та монетарної політики.

Нестабільність макроекономічної системи призводить до кризових явищ, інфляційних шоків, масового безробіття та соціальної напруги в суспільстві. Аналіз взаємодії сукупного попиту та сукупної пропозиції дозволяє прогнозувати наслідки

зовнішніх шоків, таких як енергетичні кризи, пандемії чи військові конфлікти. Розуміння факторів економічного зростання ключове для підвищення добробуту населення та конкурентоспроможності країни на світовому ринку.

Країни з низькими темпами економічного зростання стикаються з проблемами бідності, міграції населення та технологічного відставання від розвинених економік. Вивчення джерел та типів зростання допомагає визначити оптимальні стратегії економічного розвитку з урахуванням специфіки конкретної країни та наявних ресурсів. Інвестиційні рішення бізнесу безпосередньо залежать від макроекономічної стабільності та прогнозів щодо майбутнього зростання економіки.

Глобалізація посилює взаємозалежність національних економік, що робить розуміння механізмів рівноваги ще більш актуальним для координації міжнародної економічної політики. Фінансові кризи останніх десятиліть продемонстрували, наскільки швидко порушення рівноваги в одній країні може поширитися на глобальному рівні. Екологічні виклики сучасності вимагають переосмислення традиційних моделей економічного зростання та пошуку шляхів до сталого розвитку.

Технологічні революції та цифрова трансформація створюють нові можливості для економічного зростання, але водночас породжують ризики структурного безробіття та нерівності. Демографічні зміни, такі як старіння населення в розвинених країнах, ставлять питання про довгострокову стійкість економічного зростання та соціальних систем. Ефективне управління національною економікою неможливе без інструментарію аналізу рівноваги та розуміння драйверів економічного розвитку в умовах постійних змін та невизначеності.

11.1. Методологія аналізу макроекономічної рівноваги

Макроекономічна рівновага належить до базових категорій економічної теорії та практики державного регулювання,

оскільки відображає ступінь узгодженості й пропорційності перебігу ключових економічних процесів. Вона характеризує такий стан національної економіки, за якого використання обмежених виробничих ресурсів у процесі створення товарів і послуг, а також їх подальший розподіл між економічними суб'єктами, здійснюються на засадах збалансованості. Йдеться про узгодження між наявними ресурсами та напрямами їх застосування, факторами виробництва і результатами їх використання, обсягами сукупного виробництва та сукупного споживання, сукупною пропозицією і сукупним попитом, а також між матеріально-речовими та фінансовими потоками в економіці. У теоретичному вимірі макроекономічна рівновага постає як певний економічний ідеал, за якого відсутні масові банкрутства, різкі структурні диспропорції та соціально-економічні потрясіння. Саме тому в економічній теорії важливе місце посідає розроблення моделей загальної макроекономічної рівноваги, які слугують аналітичним інструментом для осмислення функціонування економічної системи в цілому. Водночас реальний економічний розвиток супроводжується численними відхиленнями від умов теоретичної рівноваги, що зумовлено дією внутрішніх і зовнішніх шоків, інституційних обмежень та поведінкових факторів. Проте наукове значення моделей макроекономічної рівноваги полягає не в їх буквальному відтворенні, а в можливості ідентифікувати причини дисбалансів, виявити канали їх поширення та окреслити напрями наближення економіки до оптимального стану.

Методологічні підходи до оцінювання макроекономічної рівноваги дають можливість визначити різні види залежно від класифікаційних ознак (табл. 11.1).

Таблиця 11.1.

Види макроекономічної рівноваги

Критерій класифікації	Вид рівноваги	Характеристика
За сферою прояву	**Внутрішня рівновага**	Досягається, коли економіка функціонує за умов повної зайнятості, а фактичний рівень безробіття не перевищує природного рівня. Відображає узгодженість між сукупним попитом і пропозицією всередині країни.
	Зовнішня рівновага	Характеризує стан економіки, за якого відсутні суттєві платіжні дисбаланси у зовнішньо-економічних відносинах; експорту і імпорту притаманна збалансованість.
За ступенем ідеалізації	**Ідеальна рівновага**	Теоретичний стан, коли всі економічні суб'єкти реалізують свої інтереси; існує повна конкуренція, відсутні зовнішні ефекти, а весь продукт може бути реалізованим. У реальній економіці недосяжна.
	Реальна рівновага	Встановлюється в умовах недосконалої конкуренції, впливу зовнішніх факторів, криз, інфляції та державного регулювання. Відображає реальний стан економічної системи.
За масштабом охоплення	**Часткова рівновага**	Складається на окремих ринках, у певних галузях або секторах економіки, без урахування взаємозв'язку між ними.
	Повна рівновага	Характерна для економіки загалом, коли всі ринки – товарів, праці, капіталу та грошей — одночасно перебувають у стані збалансованості.
За часовим періодом	**Статична рівновага**	Існує в певний момент часу; показує короткостроковий стан відповідності між попитом і пропозицією.
	Динамічна рівновага	Постійно відновлюється, забезпечуючи довгострокове економічне зростання; враховує зміни в технологіях, доходах і цінах.
За характером відновлення	**Стійка рівновага**	Економіка після зовнішнього шоку самостійно повертається до рівноважного стану завдяки внутрішнім механізмам саморегулювання.

Критерій класифікації	Вид рівноваги	Характеристика
	Нестійка рівновага	Після порушення рівноваги економіка не може самостійно відновитися без зовнішнього втручання, що призводить до кризових явищ.

Порушення макроекономічної рівноваги проявляється у відсутності узгодженості між окремими сферами, секторами й галузями економіки, що, як правило, супроводжується втратами обсягів валового продукту, зниженням доходів населення, зростанням інфляційного тиску та безробіття. З метою запобігання таким негативним явищам і відновлення збалансованого розвитку економісти застосовують макроекономічні моделі рівноваги, аналітичні висновки з яких використовуються для формування та обґрунтування макроекономічної політики держави.

В економічній науці сформувалося багато моделей макроекономічної рівноваги, які відображають різні підходи до пояснення взаємозв'язку між виробництвом, споживанням і доходами в національній економіці. Перші уявлення про рівновагу подані у Ф. Кене, який у «Економічній таблиці» показав, як завдяки обмінним процесам між суспільними класами відтворюється чистий продукт. Ж.-Б. Сей обґрунтував закон, згідно з яким пропозиція створює власний попит, забезпечуючи автоматичне встановлення рівноваги між виробництвом і споживанням. Подальшого розвитку ці ідеї набули у працях К. Маркса, який розробив схеми простого та розширеного відтворення, що пояснюють взаємозв'язок між виробництвом засобів виробництва і предметів споживання.

Новий етап у розвитку теорії пов'язаний із Л. Вальрасом, який математично описав модель загальної економічної рівноваги в умовах досконалої конкуренції, де всі ринки водночас досягають стану збалансованості попиту та пропозиції. Значний внесок зробив В. Леонтьєв, який створив міжгалузеву модель «витрати–випуск», що дозволила аналізувати виробничі зв'язки між секторами економіки та визначати рівноважні пропорції в національному господарстві.

Сучасні уявлення про макроекономічну рівновагу пов'язані з ідеями Дж. М. Кейнса, який довів, що ринкова система не завжди саморегулюється і потребує державного втручання для досягнення рівноваги між доходами та витратами. Його підхід реалізовано в моделі «AD–AS», яка описує короткострокову рівновагу між сукупним попитом і сукупною пропозицією. Подальший розвиток кейнсіанських ідей здійснили Дж. Хікс і Е. Хансен, створивши модель «IS–LM», що поєднала аналіз товарного та грошового ринків і показала, як інструменти фіскальної та монетарної політики впливають на рівноважний рівень виробництва та відсоткових ставок.

Ринкова економіка ґрунтуючись на стихійній децентралізованій активності економічних суб'єктів може стабільно функціонувати тільки ефективно погоджуючи їх діяльність, і нейтралізуючи зовнішні «шоки», які порушують її внутрішню координацію. Будь-який процес зміни макропараметрів повинен побут кінцевим, тобто вести до досягнення стабільних значень цих параметрів. Тоді будь-який вплив екзогенних факторів можна розглядати як вплив на рівноважні параметри системи, що викликає обмежені зміни фактичних значень цих параметрів і не руйнує стійкість системи. У цьому полягає сенс поняття макроекономічної рівноваги як засобу пояснення стійкості ринкової економіки.

Поняття макроекономічної рівноваги дозволяє пояснити, яким чином суб'єкти ринкової економіки, що переслідують свої інтереси не руйнують економічну систему, а, навпаки, сприяють її стійкому функціонуванню. Макроекономічна рівновага дозволяє розглядати ринкову економіку як систему, в якій зворотні зв'язки переважають над прямими тобто тенденція до стабілізації переважає над тенденцією до посилення зовнішніх збурень і будь-які зміни є рухом до деякого кінцевого стану. Для цього ринкова економіка повинна володіти стабілізуючими механізмами (механізмами рівноваги) до дослідження і теоретичного конструювання яких і зводяться різні теорії макроекономічної рівноваги, що сформувалися протягом історії економічної науки.

Однак, незважаючи на всі свої переваги, рівноважний підхід породжує цілий ряд методологічних проблем. Головна проблема,

пов'язана з поняттям макроекономічної рівноваги полягає в тому, що цей стан неможливо спостерігати, відповідно є підґрунтя для подальших досліджень та розробки нових теорій.

11.2. Модель макроекономічної рівноваги «AD-AS»

Модель AD–AS (Aggregate Demand – Aggregate Supply) є базовою теоретичною конструкцією макроекономічного аналізу, що використовується для визначення рівноважних значень сукупного попиту та сукупної пропозиції залежно від загального рівня цін на товари й послуги у національній економіці. Застосування цієї моделі дає змогу досліджувати функціонування економічної системи як цілісного утворення.

Аналітичний потенціал моделі AD–AS полягає у поясненні механізмів зміни рівня цін і реальних обсягів національного виробництва, а також у розкритті взаємозв'язку між макроекономічною динамікою та інструментами економічної політики. На її основі аналізуються причини та наслідки інфляційних процесів, безробіття, циклічних коливань ділової активності, а також здійснюється оцінка впливу різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів на економічний розвиток у короткостроковому та довгостроковому періодах. У межах моделі AD–AS рівновага визначається через зіставлення агрегованих величин попиту й пропозиції, сформованих на основі узагальнення результатів функціонування всіх ринків товарів і послуг. Агрегування цін передбачає їх усереднення відповідно до структури та обсягів національного виробництва, що дозволяє отримати узагальнену характеристику загального рівня цін в економіці. Як показник цього рівня у моделі використовується дефлятор валового внутрішнього продукту, розрахований відносно обраного базового періоду. Його значення відкладаються на вертикальній осі координат (P).

Сукупний обсяг виробництва в моделі AD–AS відображає реальний валовий внутрішній продукт, тобто вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у національній економіці за певний період у постійних цінах. Значення реального ВВП розміщуються на горизонтальній осі (Y) та інтерпретуються як реальний дохід основних економічних агентів – домогосподарств, підприємницького сектору та держави. Сукупний попит

(AD) визначається як загальний обсяг товарів і послуг національного виробництва, який за певного рівня внутрішніх цін готові придбати домогосподарства, фірми, держава, а також іноземні економічні суб'єкти. Сукупний попит є сумою запланованих витрат економічних агентів, а саме:

- витрат домашніх господарств на споживання (C);
- видатків корпоративного сектора (фірм) на інвестиції (I);
- видатків держави на закупівлю товарів, оплату послуг та праці (G);
- різниці витрат економічних агентів зовнішнього світу на вітчизняні товари й послуги (експорт) та витрат макроекономічних агентів країни (домогосподарств, корпорацій, уряду) на іноземні товари (імпорт) – чистого експорту країни (NX).

$$AD = C + I + G + NX, \qquad (11.1)$$

Отже, сукупний попит на товари та послуги є сумою внутрішнього та зовнішнього попиту на вітчизняні товари і послуги (рис.11.1).

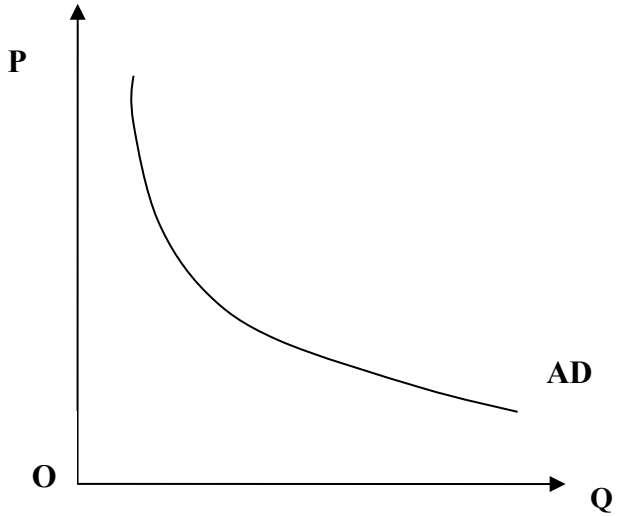

Рис. 11.1. Крива сукупного попиту

У макроекономічній теорії спадний нахил кривої сукупного попиту пояснюється впливом цінових факторів. Цінові фактори пов'язані зі зміною загального рівня цін і зумовлюють рух уздовж кривої сукупного попиту (зміна обсягу AD за незмінних інших умов):

1. *Ефект відсоткової ставки*. Зі зростанням рівня цін підвищується попит на гроші, що веде до зростання процентної ставки. Вищі процентні ставки стримують інвестиційні та частково споживчі витрати, зменшуючи сукупний попит.

2. *Ефект реальних грошових залишків* (ефект багатства). Підвищення рівня цін зменшує купівельну спроможність грошових активів населення, що знижує реальні доходи та обсяги споживання.

3. *Ефект зовнішньої торгівлі* (ефект обмінного курсу). Зростання внутрішніх цін робить національні товари менш конкурентоспроможними порівняно з імпортними, скорочує експорт і збільшує імпорт, що зменшує чистий експорт і сукупний попит.

На величину сукупного попиту впливають також фактори, що не пов'язані зі зміною рівня цін і спричиняють *зміщення кривої сукупного попиту* праворуч або ліворуч. Неціновими факторами сукупного попиту є різноманітні шоки – раптові зміни умов загальної рівноваги на внутрішніх ринках, викликані заходами економічної політики, незалежними діями економічних агентів, зовнішньоекономічними, політичними та природними чинниками, що впливають на обсяги споживання, інвестицій, державних видатків або на обсяг чистого експорту країни. До них відносять:

1. *Фактори споживчого попиту (C)*: зміни наявного доходу населення; рівень оподаткування та трансфертів; очікування домогосподарств щодо майбутніх доходів і цін; рівень заборгованості населення; демографічні чинники.

2. *Фактори інвестиційного попиту (I):* очікувана норма прибутку; технологічні зміни; рівень ділової впевненості; податкова політика щодо бізнесу; доступність кредитних ресурсів.

3. Фактори державних витрат (G): фіскальна політика держави; масштаби державних інвестицій; пріоритети бюджетної та соціальної політики.

4. *Фактори чистого експорту (NX)*: зміни доходів у країнах-торговельних партнерах; торговельна політика (мита, квоти); динаміка валютного курсу; зовнішньоекономічна кон'юнктура.

Сукупний попит відображає взаємодію ринків товарів, грошей і зовнішньої торгівлі.

Сукупна пропозиція (AS) – загальний обсяг товарів та послуг в економіці, який може бути запропонований фірмами за певного рівня внутрішніх цін. На зміни в сукупному попиті виробництво може відреагувати як зміною рівня цін, так і обсягу випуску. Зв'язок між рівнем цін та обсягом сукупної пропозиції залежить від тривалості періоду, протягом якого взаємодіють сукупний попит і пропозиція, ціни і витрати у виробництві (рис. 11.2).

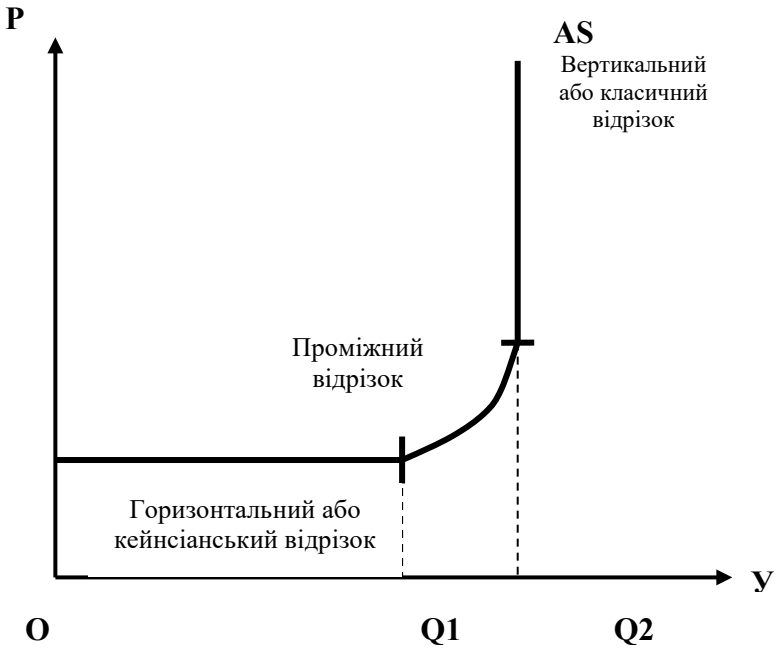

Рис.11.2. Крива сукупної пропозиції

Аналіз форми кривої сукупної пропозиції показує, що реальний обсяг виробництва збільшується, коли економіка розвивається, проходячи спочатку кейнсіанський, а потім проміжний відрізки. Крива показує залежність між рівнем цін і реальним обсягом національного виробництва (за інших рівних умов).

Розглянемо сукупну пропозицію в довгостроковому періоді (LRAS – Long-run aggregate supply), що показана в моделі AD–AS вертикальною лінією. *Вертикальний відрізок* характеризується тим, що економіка досягла повного, або природного рівня безробіття, знаходиться в такій точці своїх виробничих можливостей, що за короткий термін вона не в змозі досягти подальшого збільшення виробництва, тобто економіка працює на повну потужність. Будь-яке підвищення цін у такій ситуації веде до збільшення обсягів виробництва. Така ситуація описується класичною економічною теорією, тому вертикальний відрізок ще називають класичним.

До ключових нецінових детермінант сукупної пропозиції належить низка чинників, які зумовлюють короткострокову негнучкість цін за одночасної адаптивності обсягів виробництва. Зокрема, наявність резервів капіталу та робочої сили дає змогу економічним агентам оперативно нарощувати випуск продукції в умовах тимчасового розширення виробництва без пропорційного зростання середніх витрат. Важливу стабілізуючу роль відіграють товарно-матеріальні запаси, використання яких дозволяє певний час підтримувати відносну сталість цін на ресурси, а в окремих випадках – і загального рівня цін в економіці. Аналогічний ефект мають довгострокові контракти з фіксованими цінами, що поширені передусім у сферах постачання енергоресурсів, природної сировини, комунальних і транспортних послуг, оренди виробничих факторів, кредитування та найму робочої сили. Суттєвий вплив на форму та розташування кривої сукупної пропозиції справляє державне регулювання цін на стратегічно важливі ресурси, насамперед енергоносії та житлово-комунальні послуги, що обмежує швидкість цінової реакції виробників на зміну економічної

кон'юнктури. До факторів короткострокової жорсткості також належить негнучкість заробітної плати, зумовлена дією тривалих трудових угод, у межах яких номінальні ставки оплати праці залишаються фіксованими. Окрім цього, значення мають інституційні та ринкові умови функціонування економіки, зокрема жорсткість бюджетних обмежень економічних суб'єктів і характер конкурентної взаємодії на товарних та ресурсних ринках. На сукупну пропозицію також впливають ступінь відкритості національної економіки та лібералізація зовнішньої торгівлі, що посилюють дію зовнішніх імпульсів через міжнародну конкуренцію, рух капіталу, міжнародне кредитування та міграцію робочої сили..

Цінові фактори сукупної пропозиції визначають нахил короткострокової кривої сукупної пропозиції – *горизонтальний відрізок*. До цінових факторів належать різноманітні причини, які сприяють або, навпаки, протидіють зростанню середніх витрат і підвищенню рівня цін за збільшення сукупного випуску. Чим більшою тенденцією до зростання рівня середніх витрат і рівня цін за збільшення випуску характеризується суспільне виробництво, тим більшим кутом нахилу до горизонтальної осі сукупного випуску характеризується крива SRAS (SRAS – Short-run aggregate supply). Основними ціновими факторами сукупної пропозиції визначаються: а) зростання витрат виробництва на одиницю продукції кінцевого використання; б) введення додаткових витрат у ціни.

Проміжний відрізок кривої сукупної пропозиції характеризується тим, що в деяких ситуаціях збільшення реального обсягу виробництва супроводжується зростанням цін. Це буває, коли в ціни включаються витрати виробництва на використання застарілих машин і обладнання, малокваліфікованої робочої сили тощо.

В узагальненому вигляді *макроекономічна рівновага є рівновагою між сукупним попитом і сукупною пропозицією* (рис.11.3).

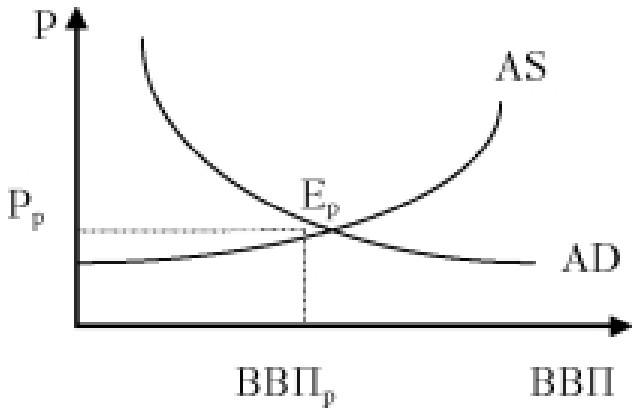

Рис. 11.3. Модель макроекономічної рівноваги «AD-AS»

Загальна ринкова рівновага (точка E_p) формується внаслідок поступового узгодження диспропорцій, що виникають на окремих, проте взаємопов'язаних ринках. Водночас така рівновага не має абсолютного або статичного характеру, оскільки економічна система перебуває у стані постійних змін. Тому загальну рівновагу доцільно розглядати як процес наближення економіки до більш збалансованого співвідношення між сукупним попитом і сукупною пропозицією, а не як досягнення ідеального стану. Позитивна динаміка цього процесу проявляється у зростанні ключових агрегованих показників, зокрема валового внутрішнього продукту, національного доходу та інших макроекономічних індикаторів, які слугують кількісним відображенням покращення загальноекономічної кон'юнктури. Водночас між загальною та частковою рівновагою існує тісний взаємозв'язок. Стабільна тенденція до макроекономічної збалансованості створює сприятливі умови для подолання диспропорцій на окремих товарних, ресурсних або фінансових ринках. Натомість у періоди економічних криз або за тривалого порушення співвідношення між сукупним попитом і сукупною пропозицією дисбаланси на мікрорівні, як правило, поглиблюються та можуть набувати стійкого, хронічного характеру.

11.3. Сутність та показники економічного зростання

Економічне зростання у поєднанні із соціальним прогресом виступає визначальною ознакою функціонування суспільства, орієнтованого на довгостроковий розвиток. Розширення обсягів виробництва створює об'єктивні передумови для більш повного задоволення суспільних потреб, сприяє підвищенню рівня та якості життя населення, а також підсилює спроможність економічної системи ефективно реагувати на соціально-економічні виклики. З позицій макроекономічного аналізу економічне зростання розглядається як процес, кінцевим результатом якого є зростання добробуту населення, що знаходить відображення у позитивній динаміці споживання та розширенні доступу до матеріальних і нематеріальних благ. Саме тому забезпечення стійких темпів економічного зростання належить до пріоритетних завдань державної економічної політики.. Позитивні зрушення в структурі економіки та соціальній сфері можливі лише за умов стабільного економічного зростання. Саме тому проблемам економічного зростання приділяють багато уваги в дослідженнях економісти теоретики і практики.

У кількісному вимірі економічне зростання характеризується збільшенням обсягів реального валового внутрішнього продукту в поточному періоді порівняно з попереднім. Така динаміка свідчить про підвищення виробничого потенціалу національної економіки та розширення її можливостей щодо ефективного використання наявних ресурсів. Графічно економічне зростання може бути позначено двома способами: 1) зсувом кривої виробничих можливостей вправо; 2) зміщенням кривої довгострокової сукупної пропозиції вправо (рис.11.4 та 11.5)

Економічне зростання може розглядатись у довгому і наддовгому періодах. Довгий період передбачає зміни у технологіях виробництва. Наддовгий період характеризує більш кардинальні зміни – коли замінюються основні інститути влади, управління, об'єкти виробничої, соціальної, ринкової інфраструктури, структурні взаємозв'язки в економіці. Розрізняють також ефективність і якість економічного зростання. ***Ефективність економічного зростання*** характеризує поліпшення усіх

складових поняття ефективності виробництва: поліпшення якості товарів і послуг, їх конкурентоспроможність; освоєння виробництва нових товарів; підвищення якості використання матеріальних, трудових, фінансових та інших видів ресурсів; зростання рівня управлінської майстерності тощо.

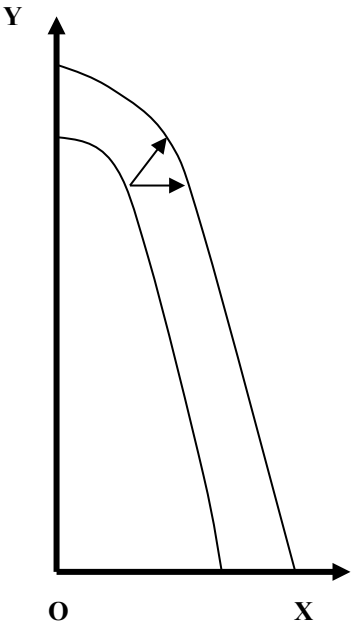

Рис. 11.4. Зміщення кривої виробничих можливостей

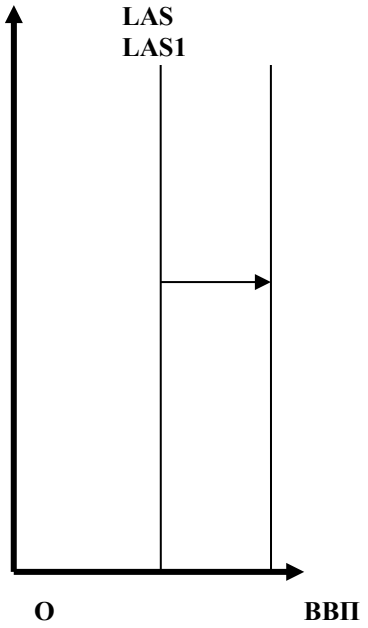

Рис. 11.5. Зміщення кривої довгострокової сукупної пропозиції

Якість економічного зростання насамперед пов'язується з посиленням його соціальної спрямованості: підвищенням рівня матеріального добробуту населення; розвитком галузей соціальної інфраструктури; зростанням інвестицій у людський капітал; зростанням рівня соціальної захищеності населення тощо.

Економічне зростання є результатом процесу розширеного відтворення й економічного розвитку. Воно втілюється у таких формах:

1) натурально-речовий результат – у зростанні національного багатства країни;

2) вартісний результат – у зростанні національного доходу країни, ВВП і ВНП;

3) працевитратний результат – в економії виробничого часу і зростанні вільного часу;

4) інтелектуальний результат – у підвищенні рівня освіти, кваліфікації, розвитку здібностей працівників;

5) екологічний результат – у збереженні навколишнього середовища, здоров'я населення;

6) соціальний результат – у підвищенні життєвого рівня населення, в досягненні високого рівня ефективної зайнятості

Для оцінювання економічного зростання застосовуються показники абсолютного приросту та темпів зростання (приросту) реального обсягу виробництва як у цілому по економіці, так і в розрахунку на одну особу. Використання таких індикаторів дає змогу порівнювати динаміку економічного розвитку в часі та між країнами, а також визначати ступінь підвищення економічної ефективності. Водночас в умовах науково-технічного прогресу економічне зростання не обмежується виключно кількісним нарощуванням випуску. Чимраз більшого значення набувають якісні характеристики виробництва, зокрема споживчі та експлуатаційні властивості продукції, її довговічність, ресурсозбереження, екологічність і технологічний рівень. У цьому контексті економічне зростання доцільно трактувати як поєднання збільшення обсягів національного продукту з удосконаленням його структури та оновленням асортименту вироблених благ.

Отже, кількісний вимір економічного зростання відображає зміну масштабів національного виробництва, тоді як якісний аспект проявляється у структурних зрушеннях у складі валового продукту, які сприяють підвищенню рівня та якості життя населення і формують основу для сталого соціально-економічного розвитку.

Показниками економічного зростання є: збільшення реального ВВП або ЧНП або НД в абсолютних вимірниках за певний період; збільшення реального ВВП або ЧНП або НД на душу населення; збільшення за певний період реального ВВП або ЧНП або НД в розрахунку на одного зайнятого; виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку окремих галузей); рівень та якість життя населення.

Основним показником, що вимірює економічне зростання, є реальний ВВП. Він може бути виражений в абсолютних вимірниках за певний період, у розрахунку на душу населення, у розрахунку на одного зайнятого. Темп приросту цих показників – це зміна показника ВВП, ЧВП, НД за певний період, виражена у відсотках:

$$T = \frac{Y_1 - Y_0}{Y_0} \cdot 100\%, \tag{11.2}$$

де Y_1, та Y_0 – реальний *ВВП (ЧВП* або *НД)* у поточному та базисному роках.

Крім зазначених вище показників, зважаючи на існування різних типів економічного зростання, для його характеристики використовують ***показники ефективності використання факторів виробництва***: *продуктивність праці* характеризує використання ресурсу праці, на макрорівні визначається як відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні; *капіталоозброєність* характеризує поєднання ресурсів праці і капіталу, технічну оснащеність виробництва; *капіталомісткість* визначає ефективність капіталовкладень і показує частку капітальних вкладень, яка припадає на одиницю приросту продукції, на макрорівні визначається як відношення капіталовкладень до ВВП; *фондовіддача* показує ефективність використання засобів праці і визначає, яка кількість продукції вироблена з одиниці основних фондів, на макрорівні визначається як відношення ВВП до вартості основних фондів; *матеріаломісткість* характеризує ефективність використання ресурсів і показує, частку матеріалів

у складі готової продукції, на макрорівні визначається як відношення матеріальних витрат до вартості виготовленої продукції (ВВП).

Економічне зростання – це не лише кількісне збільшення виробництва, а й підвищення якості життя та продуктивності ресурсів.

11.4. Чинники і типи економічного зростання

Різні поєднання кількісних і якісних характеристик наведених показників відображають альтернативні траєкторії досягнення економічного зростання та зумовлюють формування відповідних типів його реалізації. Як результат процесу розширеного відтворення економічне зростання може набувати екстенсивної або інтенсивної форми. *Екстенсивний тип економічного зростання* ґрунтується на збільшенні масштабів виробництва за рахунок кількісного нарощування використовуваних факторів (праці, капіталу, природних ресурсів) за збереження незмінного техніко-технологічного рівня. Такий шлях розвитку, як правило, супроводжується зростанням обсягів випуску без суттєвого підвищення продуктивності та ефективності використання ресурсів. *Інтенсивний тип економічного зростання*, навпаки, передбачає якісне вдосконалення факторів виробництва, що досягається завдяки впровадженню результатів науково-технічного прогресу, оновленню засобів виробництва, підвищенню рівня освіти та кваліфікації працівників, а також удосконаленню організації виробничих процесів. Саме цей тип забезпечує зростання продуктивності праці та підвищення загальної економічної ефективності.

У реальній господарській практиці процес економічного зростання, як правило, здійснюється на основі поєднання екстенсивних та інтенсивних чинників. Тому аналітично важливо визначити, які з них відіграють домінуючу роль у досягненні позитивної динаміки виробництва. Формування переважно інтенсивної моделі зростання пов’язується з процесом інтенсифікації виробництва, сутність якого полягає у більш повному та раціональному використанні наявних ресурсів, їх технологічному й організаційному оновленні, а також у зростанні

продуктивності праці. Переважно інтенсивний шлях розвитку економіки часто визначають як якісно новий тип економічного зростання, оскільки він забезпечує довгострокову конкурентоспроможність та підвищення добробуту населення.

Економічне зростання окремих країн є складним і багатофакторним процесом, на який впливає сукупність взаємопов'язаних детермінант, що відрізняються за змістом і механізмом дії. Залежно від критеріїв аналізу доцільно виокремлювати чотири ключові групи чинників економічного зростання: фактори пропозиції, фактори попиту, фактори розподілу, а також соціокультурні, інституційні, політичні та інші макроекономічні фактори, які формують загальні умови розвитку національної економіки..

Фактори пропозиції формують потенціал економічної системи до забезпечення стійкого зростання. У кожний конкретний момент часу виробничі ресурси країни обмежені та характеризуються певними кількісними й якісними параметрами. Передусім це стосується *трудового потенціалу*, який охоплює чисельність економічно активного населення, рівень загальної та професійної освіти, кваліфікацію і ділові навички працівників, співвідношення зайнятих і безробітних, мобільність робочої сили, а також можливості структурних змін у галузевому й територіальному розміщенні зайнятості. Важливе значення мають також системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів. Суттєвим чинником виступає *ресурсна база країни*, зокрема запаси корисних копалин, умови їх залягання, рівень інфраструктурного забезпечення регіонів видобутку та переробки, а також застосовувані технології освоєння природних ресурсів. Обмеженість розвіданих запасів може бути частково нейтралізована за рахунок технологічного вдосконалення процесів видобутку та переробки, що підвищує ефективність використання природних ресурсів. Основу виробничого потенціалу підприємств становлять *виробничі фонди*, які є одним із найактивніших факторів виробництва. Вони характеризуються конкретними кількісними та якісними показниками, зокрема техніко-технологічним рівнем, вартістю,

віком і ступенем фізичного та морального зносу, відповідністю екологічним стандартам та іншими параметрами, що визначають їхню продуктивність і ефективність. Окрему роль у системі факторів пропозиції відіграють *інноваційні ресурси*, безпосередньо пов'язані з науково-технічним прогресом. Вони охоплюють увесь інноваційний цикл – від фундаментальних наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок до впровадження нових технологій і продуктів у виробничу діяльність. Специфічним, але вкрай важливим чинником економічного зростання є *управлінські ресурси* (менеджмент). До них належать чисельність управлінського персоналу, рівень його професійної підготовки, практичний досвід, а також здатність ефективно приймати рішення та адаптуватися до змінних умов господарювання.

Фактори попиту, своєю чергою, відображають здатність економіки забезпечити повне використання наявного виробничого потенціалу шляхом нарощування сукупних витрат. До цієї групи належать рівень і темпи зростання сукупного попиту, пропорції розподілу сукупного доходу між споживанням і заощадженням, масштаби державних витрат, а також обсяги експорту та імпорту, які визначають зовнішній компонент попиту на національний продукт.

Фактори розподілу передбачають ефективний розподіл наявних ресурсів з метою отримання максимальної кількості корисної продукції, до них відносять перерозподіл виробничих ресурсів в економіці та діючу систему розподілу доходів. Фактори розподілу забезпечують оптимальний розподіл ресурсів. Отже, вони характеризують розподіл ресурсів в економіці, вплив на економічне зростання диференціації схильності до заощаджень різних верств населення, приватного та державного секторів економіки, тощо.

Інституційні чинники, соціокультурні та макроекономічні умови. Ця група факторів характеризує вплив рівня розвитку ринкової інфраструктури, ступеня відкритості національної економіки, лібералізації економічної активності, рівня корупції та розвитку тіньової економіки, стабільності та адекватності

національного законодавства. *Інституційні фактори* пов'язані з управлінням та регулюванням окремих сфер, галузей, економічних суспільних відносин і включають науково-технічні, фінансові, інвестиційні, соціальні фактори та інструменти управління ними. *Соціокультурні фактори* характеризують переважно духовний аспект життєдіяльності суспільства. Вони включають культуру, традиції, звичаї, релігію того чи іншого народу. У довгостроковому періоді економічне зростання залежить від *політичної організації суспільства.* Так, країни, політичні системи яких спираються на демократичні принципи, інститути права, характеризуються упорядкованістю відносин власності, конкурентного середовища і розвиваються, як правило, значно швидшими темпами, ніж країни з тоталітарними режимами.

Сучасні концепції економічного зростання сформувалися під впливом *кейнсіанської та неокласичної економічних шкіл*, у межах яких було розроблено відповідні теоретичні та формалізовані моделі. Моделі економічного зростання й економічної динаміки – це економіко-математичні конструкції, що в аналітичній формі описують зміну в часі основних макроекономічних показників, які характеризують розвиток економіки загалом, окремих галузей або конкретних економічних об'єктів. Згідно з *кейнсіанським підходом*, визначальну роль у забезпеченні економічного зростання відіграє інвестиційний попит як складова сукупного попиту та ключовий механізм нагромадження капіталу. Його динаміка зумовлюється, з одного боку, нормою заощаджень, а з іншого – капіталомісткістю виробництва, що визначає обсяг необхідних інвестицій для досягнення заданих темпів зростання. У межах *неокласичної теорії* економічного зростання акцент переноситься на процес нагромадження капіталу як основного чинника розширення виробничих можливостей економіки, а також на умови й фактори, що визначають його ефективність. При цьому враховуються як кількісні, так і якісні зміни у факторах виробництва, які пов'язуються з технічним прогресом, підвищенням продуктивності праці та вдосконаленням технологій. Подальший розвиток теорії економічного зростання відбувається у напрямі

формування ендогенних моделей, у яких джерела технологічного прогресу та зростання продуктивності розглядаються як результат внутрішніх процесів економічної системи.

У теорії економічного зростання виокремлюють два концептуальні підходи до пояснення впливу факторів на динаміку виробництва. *Маржиналістський підхід* ґрунтується на концепції граничної продуктивності факторів виробництва та аналізі їхнього внеску у створення доданої вартості. *Структуралістський підхід,* своєю чергою, пояснює економічне зростання через трансформацію структурних пропорцій національної економіки, зокрема співвідношення між споживанням і нагромадженням, напрямами інвестування, а також галузевою структурою виробництва.

Водночас економічне зростання не слід ототожнювати з поняттям *економічного розвитку*. Економічне зростання відображає процес кількісно-якісних змін у межах наявного технологічного способу виробництва, зумовлений дією відповідних чинників і суперечностей та виражений у збільшенні обсягів суспільного виробництва. На відміну від цього, економічний розвиток характеризує незворотні, спрямовані та закономірні трансформації технологічного способу виробництва. Ключова відмінність між цими категоріями полягає в тому, що економічне зростання дискретним явищем і може перериватися фазами економічного спаду, тоді як економічний розвиток пов'язаний із виникненням сутнісних, радикальних змін у структурі продуктивних сил і техніко-економічних відносин. Такі зміни розширюють адаптивні можливості економічної системи та формують якісно новий рівень її функціонування. Водночас економічне зростання переважно відображає процес функціонування певного технологічного способу виробництва, що супроводжується перерозподілом його структурних елементів і кількісно-якісними змінами в межах однієї економічної сутності. Отже, поняття економічного розвитку відображає характер використання продуктивних сил суспільства та охоплює еволюцію економічної системи в цілому, включаючи всі підсистеми економічних виробничих відносин, зокрема соціально-економічні як форму суспільного існування продуктивних сил. Саме в процесі трансформації та вдосконалення виробничих відносин

відповідно до вимог розширеного відтворення створюються передумови для стійкого економічного зростання.

Однією із цілей сталого розвитку 2030 є ЦСР 8 «Гідна праця та економічне зростання». Аналіз екстенсивних та інтенсивних факторів сприяє визначенню стратегії сталого економічного розвитку, що відповідає принципам ЦСР 8.

Рівень життя населення характеризує фактичну ступінь забезпеченості громадян певної країни матеріальними та духовними благами у конкретно-історичний період. Відповідно до рекомендацій ООН, для його оцінювання доцільно враховувати широкий спектр показників, зокрема демографічні процеси, санітарно-гігієнічні умови проживання, рівень і структуру споживання продовольчих товарів, вартість життя та динаміку споживчих цін, житлові умови, систему соціального забезпечення, організацію відпочинку, умови праці та зайнятості, рівень транспортної забезпеченості, а також ступінь особистої свободи й правового захисту людини. Для узагальненої оцінки якості життя населення у міжнародній практиці використовується індекс людського розвитку (ІЛР), який поєднує показники рівня доходів, тривалості життя та доступу до освіти.

Підсумки

1. Методологія аналізу макроекономічної рівноваги ґрунтується на вивченні взаємозв'язків між основними агрегатами економіки: сукупним попитом, сукупною пропозицією, рівнем цін, доходів і зайнятості. Вона дозволяє визначати умови, за яких економічна система функціонує стабільно, без інфляційних або дефляційних зрушень. Такий підхід допомагає оцінити вплив внутрішніх і зовнішніх факторів на загальний стан економіки та прогнозувати можливі відхилення від рівноваги. Раціональне застосування методів аналізу є основою для розробки ефективної економічної політики.

2. Модель макроекономічної рівноваги «AD–AS» відображає взаємодію сукупного попиту (AD) і сукупної пропозиції (AS) як головних сил, що визначають обсяг виробництва та рівень цін у національній економіці. Вона дозволяє пояснити причини економічних коливань, інфляції, безробіття та наслідки державного втручання. Рівновага між AD і AS свідчить про

оптимальне використання ресурсів і досягнення макроекономічної стабільності. Ця модель фундамент для прийняття рішень у сфері фіскальної та монетарної політики.

3. Економічне зростання характеризує динамічний розвиток економіки, що проявляється у збільшенні виробництва товарів і послуг, підвищенні рівня доходів і добробуту населення. Його основні показники – зростання ВВП, продуктивності праці, інвестиційної активності та ефективності використання ресурсів. Стійке економічне зростання створює умови для соціального прогресу, зайнятості та підвищення конкурентоспроможності країни. Воно слугує ключовим критерієм результативності економічної політики держави.

4. Економічне зростання визначається сукупністю чинників, серед яких – науково-технічний прогрес, інвестиції, рівень освіти, продуктивність праці та ефективність управління ресурсами. В залежності від джерел розвитку розрізняють екстенсивний тип зростання (за рахунок кількісного нарощування ресурсів) та інтенсивний (за рахунок підвищення ефективності їх використання). Сучасні економіки прагнуть до інтенсивного зростання, що забезпечує довгострокову стабільність і конкурентні переваги. Раціональне поєднання обох типів дозволяє формувати збалансовану модель розвитку.

Практикум

1. ***Дайте визначення ключових слів теми.***

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Макроекономічна рівновага означає рівність сукупного попиту та сукупної пропозиції.
2. Модель макроекономічної рівноваги «AD-AS» розроблена та запроваджена Ф. Кене.
3. Сукупний попит є грошовим вираженням внутрішнього попиту на вітчизняні товари й послуги.
4. Сукупний попит характеризує всі витрати домогосподарств.
5. Конфігурація кривої сукупної пропозиції залежить від аналізованого часового проміжку.
6. Вплив нецінових факторів на сукупну пропозицію буде відображатись рухом по кривій сукупної пропозиції.

7. Економічне зростання вимірюється темпами зростання національного доходу.
8. Зсув кривої виробничих можливостей вліво ілюструє економічне зростання.
9. Навіть дуже бідні на ресурси країни можуть мати високі темпи економічного зростання.
10. Економічне зростання – це збільшення номінального обсягу ВВП за певний проміжок часу.
11. Фактори пропозиції зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання.
12. Попит на працю похідний від попиту на товари і послуги.

3. Поясніть практичне значення теоретичних концепцій макроекономічної рівноваги.

4. Охарактеризувати основні теорії економічного розвитку

Теорія	Представники	Типологія економічних систем за рівнем розвитку	Особливості теоретичного підходу

5. Нижче наведено приклади економічного зростання. Визначте, який із них відповідає екстенсивному типу, а який – інтенсивному типу економічного зростання.

a) Будівництво нових заводів для збільшення виробництва сталі.

b) Впровадження автоматизованих ліній на заводі з виробництва побутової техніки, що скорочує час виробництва продукції.

c) Залучення додаткових фахівців для обробки сільськогосподарських земель.

d) Використання високопродуктивних гібридів рослин для підвищення врожайності на тих самих площах.

e) Розширення видобутку вугілля за рахунок відкриття нових шахт.

f) Підвищення кваліфікації працівників IT-компанії для оптимізації розробки програмного забезпечення.

g) Відкриття нових торговельних точок мережі супермаркетів.

h) Впровадження енергозберігаючих технологій на фабриці для зниження витрат ресурсів при тому ж обсязі виробництва

6. ***Які передумови та рушійні сили були в основі економічного зростання у XIX, XX ст.? Чи збереглися вони сьогодні?***

Тема 12. МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ

1. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів.

2. Сутність, типологія та причини інфляції.

3. Зайнятість і безробіття.

Ключові слова: циклічність; економічна криза (рецесія); економічний цикл; депресія; піднесення (експансія); короткостроковий економічний цикл Кітчина; середньостроковий економічний цикл; довгострокові хвилі Кондратьєва; інфляція; інфляція попиту; інфляція пропозиції; рівень інфляції; темп інфляції; гіперінфляція; прихована інфляція; відкрита інфляція; крива Філіпса; закон Оукена; зайнятість; безробіття; фрикційне безробіття; структурне безробіття; циклічне безробіття; відкрита форма безробіття; прихована форма безробіття.

Актуальність теми: Циклічність розвитку об'єктивна характеристика ринкової системи, адже вона відображає природну динаміку попиту, інвестицій і технологічних змін. Розуміння закономірностей економічних циклів дає змогу пояснити, чому періоди піднесення неминуче змінюються спадами, а стабільність ніколи не буває тривалою. Уміння розпізнати фази циклу допомагає ефективніше прогнозувати економічну ситуацію, ухвалювати управлінські рішення та запобігати кризам.

Інфляційні процеси залишаються одним із найскладніших викликів для будь-якої держави, вони впливають на купівельну спроможність населення, рівень заощаджень і соціальну стабільність. Усвідомлення причин, типів і наслідків інфляції – передумова розроблення ефективної монетарної та фіскальної політики. Надмірне зростання цін не лише послаблює економічне зростання, а й поглиблює нерівність у суспільстві, тому контроль за інфляцією є ключовим завданням економічного управління.

Не менш важливий показник стабільності – рівень зайнятості, адже праця становить основу добробуту громадян і наповнення національного доходу. Безробіття знижує економічну ефективність, створює соціальну напругу, тому пошук шляхів забезпечення продуктивної зайнятості має стратегічне значення.

Уміння встановити взаємозв'язок між інфляцією, безробіттям і економічним циклом дозволяє зрозуміти механізми макроекономічної нестабільності.

Сьогодні, в умовах глобальних криз, енергетичних потрясінь та швидких технологічних змін, особливо важливо усвідомлювати причини й наслідки макроекономічних коливань. Знання про закономірності нестабільності дають змогу суспільству адаптуватися до нових економічних реалій, підтримувати стійкість виробництва та забезпечувати соціальну рівновагу.

12.1. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів

Розвиток і функціонування ринкової економіки не відбуваються рівномірно та безперервно. Фази економічного зростання періодично змінюються періодами спаду, а етапи розвитку – кризовими явищами та депресією, що вказує на циклічний характер економічних процесів. Ці цикли повторюються з певною регулярністю, що підтверджується багаторічними емпіричними дослідженнями, і зазвичай проявляються у визначених часових інтервалах. Тому циклічність можна розглядати як універсальну закономірність економічного розвитку.

Циклічність є об'єктивною формою функціонування як національної економіки, так і світового господарства в цілому. Вона відображає закономірний перехід економіки від однієї макроекономічної рівноваги до іншої, що супроводжується порушенням попереднього стану та формуванням нового на вищому рівні. Основи циклічного розвитку економіки пояснюються змінами матеріальних умов виробництва та поєднанням еволюційних і революційних процесів у розвитку продуктивних сил. Прояви циклічності включають періодичні коливання ділової активності, піднесення і спад виробництва, коливання рівня зайнятості та цін. У періоди криз соціально-економічні суперечності загострюються. Саме тому виявлення закономірностей економічних коливань та причин їх виникнення залишається актуальною проблемою як для класичної, так і сучасної економічної теорії.

Дослідження нестабільності розвитку здійснювали такі відомі економісти, як А. Шпітгоф, М. Туган-Барановський, К. Маркс, Т. Веблен, І. Мітчелл, А. Фішер, Дж. Хікс, Дж. М. Кейнс, Й. Шумпетер і багато інших. Однак теоретичне осмислення саме циклічності починається тільки з XX століття, до цього об'єктом дослідження виступали економічні кризи, а не цикли. Так, Т. Мальтус пояснював економічні кризи невідповідністю у темпах зростання чисельності населення та темпах зростання обсягів продуктів споживання, С. де Сісмонді – недоспоживанням населення, С. Джевонс – періодичним збільшенням плям на сонці, К.Маркс – загостренням соціально-економічних суперечностей.

Економічна криза − це спад в економіці, який характеризується порушенням налагоджених виробничих зв'язків, банкрутством підприємств, зростанням безробіття, підвищенням загального рівня цін і, як результат, спадом життєвого рівня і добробуту населення. Кризи, періодично повторюючись, здійснюють дуже відчутний вплив на економічні і соціальні процеси в суспільстві, а тому потребують пояснення причин їх виникнення та розробки відповідних заходів. *Економічні кризи класифікують за такими критеріями:*

1. За масштабом порушення рівноваги їх поділяють на загальні, що охоплюють економіку загалом, та часткові, що стосуються певних галузей або сфер економіки (фінансова, валютна, біржова).

2. За регулярністю порушення макроекономічної рівноваги вони бувають циклічними (повторюються через певний термін часу), нерегулярними та структурними, пов'язаними зі зміною галузевої структури економіки).

3. За характером порушення пропорцій їх поділяють на кризи недовиробництва та кризи надвиробництва.

В економічній дійсності кризи можуть супроводжуватися розладом усіх економічних процесів, кризою управління, що вимагає змін в цілій економічній системі. Така криза була характерна в 90-х роках XX ст. для України і для всіх постсоціалістичних країн. Вона супроводжувалась спадом виробництва, інфляцією, безробіттям, дефіцитом державного бюджету, падінням життєвого рівня населення.

У сучасній економічній теорії виокремлюють дві основні групи чинників, а відповідно й концепції циклічного розвитку економіки: зовнішні (екстернальні) та внутрішні (інтернальні). *Зовнішні чинники* формуються поза межами економічної системи та визначають загальні риси економічного циклу, його тривалість і особливості перебігу. Це такі чинники, як війни, революційні події, трансформації політичного та соціального устрою суспільства. Так, у період воєнних дій зростання попиту на продукцію оборонного призначення може спричиняти підвищення рівня зайнятості та інфляційні процеси, тоді як завершення війни й скорочення військових витрат часто супроводжуються економічним спадом. До зовнішніх факторів також належать освоєння нових територій, міграційні процеси та зміни чисельності населення, відкриття значних покладів природних ресурсів (зокрема нафти, золота тощо), а також науково-технічні прориви й інновації, які здатні суттєво трансформувати структуру суспільного виробництва.

Внутрішні чинники циклічності зумовлені функціонуванням самої економічної системи, однак проявляються не одночасно в усіх її секторах, а переважно в окремих сферах – промисловості, фінансовій системі та інших. Їх виникнення може бути пов'язане з дисбалансами у грошово-кредитній сфері, процесами надмірного нагромадження основного капіталу, його галузевою структурою та строками фізичного зношення. Важливу роль відіграє і динаміка особистого споживання, зростання або скорочення якого безпосередньо впливає на обсяги виробництва, рівень зайнятості та інвестиційну активність, що проявляється у вкладенні ресурсів у розширення й модернізацію виробництва та створення нових робочих місць. Окрема група внутрішніх чинників – економічна політика держави, її пріоритети та інструменти впливу на виробництво, сукупний попит і споживання.

Циклічність як об'єктивна закономірність економічного розвитку має складну багаторівневу структуру. Австрійський економіст Й. Шумпетер запропонував аналізувати коливальні процеси на трьох рівнях, пов'язавши їх із різною тривалістю економічних циклів. Відповідно він виокремив довгі хвилі Кондратьєва, середні цикли Жугляра та короткі цикли Кітчина,

тривалість яких становить відповідно 55 років, 10 років і близько 3 років 4 місяців. Отже, залежно від часу економічні цикли поділяють на короткострокові, середньострокові та довгострокові, а в окремих дослідженнях додатково розглядають вікові коливання, пов'язані зі зміною світового економічного лідерства.

Короткі цикли, або цикли Кітчина, продовжуються 3-4 роки і розмежовуються грошовими кризами. Їх причини полягають у сфері грошового обігу та кредиту. Найчастіше короткі цикли зароджуються у фазах пожвавлення і піднесення промислового циклу. Під час масового оновлення основного капіталу різко зростає попит на кредит. Це викликає розбухання кредитної заборгованості підприємств, призводить до зростання банківського відсотка, збільшення масштабів фіктивного капіталу, посилює інфляцію та спричиняє біржові потрясіння.

Середні промислові цикли або цикли Жугляра тривалістю 7-11 років пов'язані із фізичним оновленням активної частини основного капіталу. У зв'язку з цим галузі, що виробляють засоби виробництва у механізмі циклічності відіграють системоутворюючу функцію. Такі цикли особливо виражені та найчастіше зустрічаються в економіці розвинутих країн.

До середніх також відносять ***будівельні цикли С.Кузнєца*** (за ім'ям американського економіста, який їх дослідив). Він вважав, що циклічні коливання пов'язані з періодичним оновленням житла та деяких типів виробничих споруд, і визначив їх тривалість – 15-20 років.

Існування ***довгих хвиль*** (великих циклів) пов'язане зі зміною базових технологій, джерел енергії та об'єктів інфраструктури. Їх тривалість складає 40-60 років. Наукове обгрунтування теорії довгих хвиль належить М.Кондратьєву, який опублікував на початку 20-х рр. XX ст. ряд аналітичних досліджень з цієї проблеми, тому довгі хвилі називають «циклами Кондратьєва».

Економічною теорією ***цикл*** розглядається як період розвитку економічної системи від початку однієї кризи до наступної. У класичному трактуванні економічний цикл охоплює чотири фази: криза, депресія, пожвавлення та піднесення (рис. 12.1).

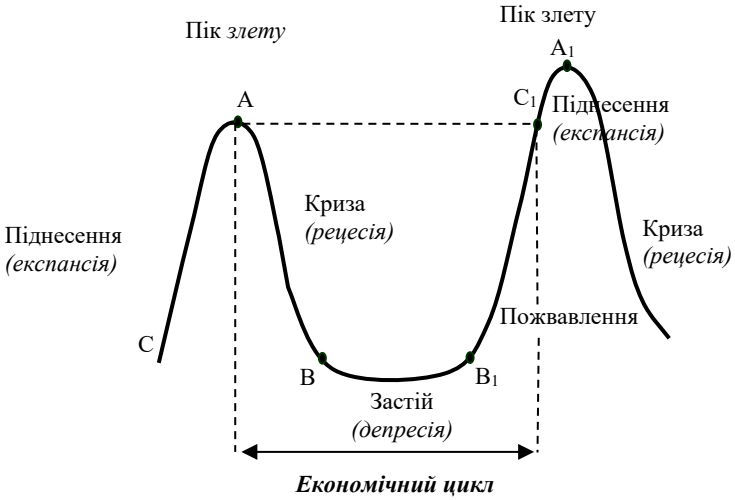

Рис. 12.1. Фази економічного циклу в їхній послідовності та взаємозв'язку

Криза є переломним моментом економічного циклу, оскільки саме в цей період загострюються всі наявні суперечності відтворювального процесу. Надлишкове виробництво призводить до нагромадження нереалізованих товарних запасів, що змушує підприємства скорочувати випуск продукції, зменшувати чисельність працівників або повністю припиняти діяльність. У результаті поглиблюється спад ділової активності та посилюється соціальна напруга в суспільстві. Порушення рівноваги в реальному секторі економіки супроводжується дестабілізацією фінансово-кредитної сфери: ускладняється доступ до кредитних ресурсів, зростає вартість позикового капіталу, знижується інвестиційна привабливість підприємств. Банківська система зазнає підвищених ризиків, що може призводити до фінансових криз та криз неплатежів. Водночас економічна криза виконує не лише руйнівну, а й очисну функцію. Вона сприяє усуненню неефективних підприємств, застарілих технологій і форм господарювання, створюючи передумови для структурних змін в економіці. Саме в ході кризи закладається

основа для переходу до наступної фази економічного циклу – депресії, яка характеризується відносною стабілізацією економічних показників на низькому рівні та поступовим пристосуванням суб'єктів господарювання до нових умов функціонування.

Криза переростає в ***депресію***, основною ознакою якої є застій виробництва. На цій фазі економічного циклу спостерігається просте відтворення, тобто обсяги виробництва не збільшуються, але й не зменшуються. Основні ознаки депресії: поступова реалізація товарів, нагромаджених у попередньому періоді, ліквідація товарного надлишку; рівень безробіття залишається стабільно високим; при зменшеному обсязі виробництва ставка позичкового відсотка падає; зменшення інфляції та низький рівень цін. Усе це свідчить про створення передумов для подальшого пожвавлення виробничої та комерційної діяльності.

Депресія переходить у наступну фазу економічного циклу – ***пожвавлення*** (розширення ділової активності). Характерними рисами цієї фази є зростання попиту на засоби виробництва й робочу силу, активізація інвестиційних процесів та початок оновлення основного капіталу, модернізації виробництва; зростають прибутки і заробітна плата, зменшується рівень безробіття; зростає попит на грошовий капітал, відбувається розширення кредиту. Застій змінюється економічним зростанням, посилюються оптимістичні очікування, відновлюється докризовий стан економіки.

На стадії ***піднесення*** формується загальний оптимізм економічних суб'єктів, посилюється інвестиційна активність і зростає рівень підприємницького ризику. Підприємства активно розширюють виробництво, впроваджують нові технології, збільшують обсяги кредитування, що сприяє подальшому прискоренню економічного зростання. Водночас підвищується ділова активність на фінансових ринках, зростає попит на інвестиційні та споживчі товари, що стимулює розвиток суміжних галузей. Однак надмірне розширення виробництва та кредитної експансії поступово призводить до накопичення диспропорцій в економіці. Посилюється інфляційний тиск, зростає собівартість продукції, погіршується фінансова стійкість окремих підприємств. У цих умовах ринок насичується товарами,

а можливості подальшого розширення попиту обмежуються платоспроможністю населення та суб'єктів господарювання. Досягнення пікових значень основних макроекономічних показників означає вичерпання потенціалу зростання на даному етапі розвитку. Порушення рівноваги між сукупною пропозицією та сукупним попитом поступово загострюється, що неминуче призводить до уповільнення темпів економічного розвитку та переходу економіки до нової фази циклу – спаду, з якого розпочинається черговий цикл відтворення.

Зміна фаз економічного циклу супроводжується коливаннями ділової активності: піднесення означає пік ділової активності, спад супроводжується стисненням ділової активності, депресія – це дно ділової активності, а пожвавлення – розширення ділової активності. Свідченням циклічних коливань ділової активності є зміни таких показників або індикаторів ділової активності, як темпи приросту ВВП, темпи зростання обсягів продажу, сукупного випуску, зміни загального рівня цін, рівня безробіття та інфляції.

Умови сучасного розвитку характеризуються глибокими змінами структури економічного циклу і змісту його окремих фаз. Ці зміни пов'язані передусім з впливом на відтворювальні процеси досягнень науково-технічного прогресу, активним впровадженням ресурсозберігаючих технологій, зростанням сфери послуг, частки галузей, що виробляють товари широкого вжитку, а також з посиленням втручання держави в економічне життя суспільства, інтернаціоналізація структури і механізму відтворення під впливом інтеграційних процесів. Унаслідок дії зазначених факторів особливо після Другої світової війни економічні цикли набули ряду специфічних рис:

- швидкий розвиток НТП, структурна перебудова спричиняє потребу і робить можливим частіше оновлення основного капіталу, внаслідок чого тривалість циклу скорочується, а кризи стають частішими;
- спостерігається розмитість меж між окремими фазами циклу, фаза кризи зливається з фазою депресії, стає менш глибокою та менш тривалою, а фаза пожвавлення – з піднесенням і характеризується більшою інтенсивністю та тривалістю;

– посилення державного антициклічного регулювання, його соціальної спрямованості сприяє зменшенню руйнівного характеру кризових явищ;
– темпи піднесення невисокі, а основні економічні параметри менш динамічні.

У процесі поступального розвитку економіки вагому роль відіграють не лише циклічні, а й ***нециклічні коливання***. На відміну від циклічних, нециклічні коливання не мають сталої періодичності та зумовлюються глибинними структурними зрушеннями у розвитку продуктивних сил. Вони виникають унаслідок дисбалансів між окремими секторами та галузями економіки й проявляються у формі структурних криз. До таких криз належать, зокрема, нафтова криза 1970-х років, а також сировинні, фінансові та екологічні кризи. Характерною рисою структурних криз є їх тривалість і асинхронність щодо циклічних спадів: вони можуть не збігатися з фазами економічного циклу, водночас посилюючи або, навпаки, пом'якшуючи перебіг циклічних криз.

Циклічні коливання згубно діють на стан економіки, і тому важливе значення мають *антициклічні заходи* держави. Вона може впливати як на обсяг платоспроможного попиту, так і на інвестиції. Збільшення попиту розширює ринок, допомагає реалізації товарів, стимулює виробництво. Сприяння інвестиціям допомагає вирівнювати диспропорції в економіці, стимулювати розвиток нових галузей. В умовах надвиробництва політика держави спрямовується на втримання виробництва, на перерозподіл коштів в інші галузі.

Інструментами антициклічної політики держави є: грошово-кредитна політика держави, бюджетне регулювання та пряме адміністрування. Ключовими інструментами антикризового регулювання є комплекс заходів, що застосовуються залежно від фази економічного циклу. *У період економічного піднесення* держава вдається до стримувальної політики, яка передбачає підвищення облікової ставки, реалізацію державних цінних паперів на відкритому ринку та збільшення норми обов'язкових резервів комерційних банків. У межах фіскальної політики здійснюється скорочення бюджетних видатків і підвищення

податкового навантаження. Політика доходів у цей період орієнтується на стримування зростання заробітної плати, а державні інвестиції обмежуються шляхом скорочення обсягів державного будівництва. Натомість *у фазі депресії* реалізується стимулювальна антикризова політика, що включає зниження облікової ставки, викуп державних цінних паперів на відкритому ринку та зменшення нормативів обов'язкових банківських резервів. Фіскальні заходи спрямовуються на розширення державних витрат і зниження податкових ставок. Політика заробітної плати та тарифів у цей період передбачає підвищення рівня оплати праці, а державна інвестиційна політика — активізацію та прискорення реалізації інвестиційних програм і замовлень з метою відновлення економічної активності.

12.2. Сутність, типологія та причини інфляції

Інфляція є об'єктивно притаманною рисою функціонування ринкової економіки. Поняття «інфляція» походить від латинського слова inflatio, що означає «розбухання» або «переповнення», і в буквальному значенні відображає надлишкове наповнення сфери грошового обігу паперовими грошима. Тобто це такий стан економіки, за якого обсяг грошової маси в обігу перевищує реальну потребу в ній, визначену грошовою оцінкою сукупної товарної маси. Наслідком цього дисбалансу є зниження купівельної спроможності національної валюти та зростання загального рівня цін на товари і послуги. Водночас слід наголосити, що не кожне підвищення цін слід розглядати як прояв інфляції. Так, зростання цін, зумовлене підвищенням якості продукції, зміною споживчих характеристик товарів або сезонними коливаннями попиту і пропозиції, не має інфляційної природи.

Оцінювання інфляційних процесів здійснюється на основі аналізу динаміки споживчих цін. Інфляція відображає зміну рівня цін у часі та характеризується показником, оберненим до купівельної спроможності грошей. ***Рівень інфляції (*** $\mathbf{P_i}$***)*** показує, наскільки зросли ціни в економіці за певний період, і визначається за допомогою індексів цін ($I_{цін}$) як різниця між значенням цього індексу за певний період (у відсотках) та 100%:

$$P_i = I_{цін} - 100\%. \qquad (12.1)$$

Для визначення рівня інфляції окрім індексу споживчих цін використовують також індекс оптових цін та дефлятор ВВП, який характеризує співвідношення номінального і реального ВВП.

Темп інфляції показує, як змінилася сама інфляція за певний період (прискорилась чи сповільнилась), і визначається за формулою

$$T_i = \frac{I_ц^1 - I_ц^0}{I_ц^0} \cdot 100\%, \tag{12.2}$$

де $I^1_{ц}$, $I^0_{ц}$ – відповідно, ціновий індекс у поточному і минулому періодах.

Інфляція є складним багатофакторним соціально-економічним явищем, що характеризує порушення процесів суспільного відтворення як наслідок загострення суперечностей у сфері товарного і грошового обігу, дисбалансу сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Загальна причина інфляції – порушення законів грошового обігу, що призводить до зростання кількості грошей в обігу та їх знецінення. Американський економіст Ірвінг Фішер у 1911 р. сформулював *кількісне рівняння обміну:*

$$MV=PQ, \tag{12.3}$$

де M – кількість грошей в економіці; V – кількість оборотів грошової одиниці (швидкість обігу грошей); P – середній рівень цін; Q – сукупний обсяг товарів і послуг. З цього рівняння випливає, що протягом певного періоду часу для обігу товарів і послуг необхідна об'єктивно обумовлена маса грошей, тобто за сталої швидкості обігу грошей їх кількість визначатиме рівень цін.

Серед чинників розвитку інфляції розрізняють внутрішні та зовнішні.

Найважливіші ***внутрішні причини*** інфляції такі:

– необдумана політика центрального банку, коли з певних причин він швидко збільшує пропозицію грошей, то розвивається інфляція попиту;

– кредитна експансія: надмірне розширення кредиту призводить до емісії грошей в безготівковій формі;

– незбалансованість державних видатків і доходів, значне зростання бюджетного дефіциту та державного боргу;

– зростання витрат виробництва внаслідок випередження темпів зростання заробітної плати порівняно з темпами зростання продуктивності праці та зростання цін на сировину, енергоресурси;

– зміни структури ринку, переважання монополій та олігополій;

– структурні зрушення сукупного попиту, стрімке оновлення благ, що пропонуються на ринку (ціни на нові товари зростають, а на старі не знижуються за зменшення їх пропозиції);

– мілітаризація економіки, що відволікає значну частину ресурсів в оборонну промисловість, спричиняє недовиробництво товарів народного споживання створюючи їх дефіцит;

– інфляційні очікування.

Зовнішньоекономічні чинники інфляції зумовлені поглибленням інтернаціоналізації господарських зв'язків між країнами, що супроводжується зростанням конкуренції на світових ринках товарів і послуг, капіталу та робочої сили. Такі процеси спричиняють загострення валютно-кредитних відносин і посилюються під впливом глобальних структурних криз, зокрема енергетичної та фінансової.

Економічна наука виокремлює та аналізує різні види інфляції, оскільки механізми її подолання істотно відрізняються залежно від характеру та причин інфляційних процесів і в окремих випадках можуть бути навіть протилежними за своїм змістом.

Залежно від темпів розвитку інфляції розрізняють помірну, галопуючу та гіперінфляцію. *Помірна інфляція* характеризується повільним і відносно стабільним зростанням цін, що не перевищує 10 %в на рік. *Галопуюча інфляція* проявляється стрімким підвищенням цін у межах від 20 до 200 % на рік. *Гіперінфляція* супроводжується щоденним зростанням цін на кілька відсотків, тоді як річні темпи можуть сягати 1000 % і більше.

За формами прояву інфляція поділяється на відкриту та приховану. *Відкрита інфляція* виражається у вільному, неконтрольованому зростанні цін, що безпосередньо відбивається на вартості споживчого кошика. *Прихована інфляція* виникає за умов жорсткого адміністративного регулювання цін і

проявляється через дефіцит товарів, зниження їх якості або реалізацію продукції, що не відповідає споживчим стандартам.

За масштабами поширення інфляційних процесів розрізняють локальну та світову інфляцію. *Локальна інфляція* охоплює економіку окремої держави, тоді як світова інфляція поширюється на групу країн або на глобальну економічну систему в цілому.

За ступенем прогнозування виокремлюють очікувану й неочікувану інфляцію: очікувана інфляція – як правило помірна, прогнозована інфляція, досить часто є результатом антиінфляційної політики; *неочікувана* інфляція характеризується раптовим стрімким зростанням цін.

За причинами виникнення виокремлюють *інфляцію попиту та інфляцію пропозиції. Інфляція попиту* – це порушення ринкової рівноваги внаслідок надлишкового попиту. Доходи підприємств і населення зростають швидше, ніж реальний обсяг товарів і послуг. Причинами такої ситуації може бути збільшення державних замовлень, попиту підприємців на засоби виробництва в умовах повної зайнятості та майже повної завантаженості потужностей, зростання купівельної спроможності населення, викликане зростанням заробітної плати через узгодження дій профспілок. Отже, обсяг грошової маси в обігу перевищує обсяги товарної маси, що виражається в загальному підвищені цін. *Інфляція пропозиції* виникає внаслідок зростання витрат виробництва або зменшення сукупної пропозиції товарів та послуг. Причинами її виникнення можуть бути зростання податкового навантаження на товаровиробників; зростання оптових цін на товари виробничого призначення; збільшення заробітної плати; зростання вартості кредитних ресурсів, якими в процесі виробничого циклу користуються товаровиробники; зростання цін на енергоносії, сировинні матеріали, обладнання. Всі зазначені чинники призводять до зростання витрат на одиницю продукції, а отже, до зменшення прибутків і обсягу продукції.

Інфляція як прояв макроекономічної нестабільності має багатовимірний вплив на перебіг макроекономічних процесів на всіх етапах суспільного відтворення. Аналізуючи її соціально-економічні наслідки, доцільно розрізняти вплив інфляційних

процесів залежно від їх інтенсивності та рівня передбачуваності. Узагальнення статистичних даних щодо розвитку економік багатьох розвинених країн свідчить про те, що помірні темпи інфляції, які не перевищують 4–6 % річних, можуть мати стимулювальний ефект, сприяючи зростанню платоспроможного попиту, посиленню конкуренції та активізації інвестиційної діяльності. Водночас позитивний вплив інфляції на економічний розвиток можливий лише за умови формування обґрунтованих інфляційних очікувань та відносно стабільної й прогнозованої динаміки цін. За таких умов інфляційні процеси можуть виконувати функцію стимулювання виробництва та ділової активності. Інфляція з високими темпами завжди має руйнівний характер для макроекономічної рівноваги. Вона спричиняє порушення структурних пропорцій у виробництві, підриває мотивацію до здійснення довгострокових інвестицій і стримує процеси нагромадження капіталу. У результаті відбувається перерозподіл фінансових ресурсів зі сфери матеріального виробництва у сферу обігу, знижуються реальні доходи населення, посилюється майнова диференціація та знецінюються грошові заощадження. Крім того, високі темпи інфляції стимулюють розвиток тіньової економіки, спекулятивних операцій і бартерних форм обміну, негативно впливають на стан державних фінансів та послаблюють зовнішньоекономічні позиції країни. Сукупна дія цих факторів зумовлює зростання соціальної напруги та загострення соціально-політичних конфліктів.

З огляду на значні негативні наслідки ключового значення набуває реалізація послідовної антиінфляційної політики держави. Комплекс її заходів спрямовується на обмеження надмірного зростання грошової маси, забезпечення стабільності грошового обігу та підтримання макроекономічної рівноваги. До них відносять: зменшення державних витрат та бюджетного дефіциту, збільшення податків, проведення жорсткої грошово-кредитної політики, регулювання цін та доходів, заморожування заробітної плати та ін.

Специфічними методами стабілізації грошового обігу є девальвація, дефляція, нуліфікація, ревалоризація.

Девальвація – це зниження курсу національної грошової одиниці країни стосовно іноземної валюти.

Дефляція означає зменшення грошової маси шляхом вилучення з обігу надлишкових паперових грошей.

Нуліфікація передбачає ліквідацію старих грошових знаків і випуск в обіг нових (у меншій кількості).

Ревалоризація означає повернення до попередньої купівельної спроможності грошових знаків. Такий метод застосовується при незначних темпах інфляції.

12.3. Зайнятість і безробіття

Безробіття в умовах ринкової економіки є однією з найгостріших макроекономічних проблем. Воно безпосередньо впливає на добробут населення, рівень цін, обсяги виробництва, державний бюджет і державні видатки. Безробіття негативно позначається на психологічному стані людини, загостренні соціально-економічних суперечностей у країні.

Відповідно до міжнародних стандартів, розроблених у 1983 р. Міжнародною організацією праці (МОП), усе населення можна поділити на три категорії:

– ***зайняті*** – особи, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також особи, особи, що мають роботу але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку;

– ***безробітні*** – особи, які не мають роботи, активно її шукають і готові приступити до виконання у будь-який момент;

– ***особи поза робочою силою***, або ***економічно неактивне населення*** включають наступні категорії населення – діти у віці до 16 років; особи, які перебувають в спеціалізованих установах (наприклад, психіатричних диспансерах, лепрозоріях, виправних закладах тощо); особи, що вибули зі складу робочої сили у зв'язку із постійною втратою працездатності (інваліди), виходом на пенсію; учні, студенти, курсанти денних відділень навчальних закладів; особи, що втратили надію на роботу і перестали її шукати.

Зайняті і безробітні разом формують робочу силу. ***Рівень безробіття (U)*** визначають як відношення чисельності безробітних до чисельності зайнятих у відсотках.

$$U = \frac{\textit{чисельність безробітних}}{\textit{чисельність робочої сили}} \cdot 100\%. \qquad (12.4)$$

Безробіття як соціально-економічне явище характерне для ринкової економіки. Розрізняють два види безробіття: ***добровільне*** – пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до склада робочої сили, утриматись від праці за неприйнятних для неї умов; ***вимушене*** – зумовлене об'єктивними обставинами незалежними від волі людини.

Існує досить багато різних форм безробіття залежно від причин виникнення, тривалості протікання. Основні форми безробіття – фрикційне, структурне, циклічне, сезонне (табл.12.1).

Структурне і фрикційне безробіття разом становлять ***природне безробіття***. Природний рівень безробіття – це рівень безробіття за повної зайнятості, що відповідає потенційному ВВП. Представники неокласичного напрямку економічної теорії вважають, що таке безробіття не можна усунути жодним способом. Більше того, воно відіграє позитивну роль в ринковій економіці, оскільки є резервом робочої сили, яка в будь-який час може приступити до роботи, а також стимулом трудової дисципліни.

Головні причини існування природного безробіття у країнах із розвинутою ринковою економікою такі: розвинена система страхування з безробіття (значні виплати допомоги зменшують стимули до швидкого працевлаштування), перевищення реального рівня заробітної плати її рівноважного значення. Природний рівень безробіття на сучасному етапі складає 5-6%, тобто повна зайнятість за таких умов – 94-95% трудових ресурсів.

Таблиця 12.1

Форми безробіття

Форма	Зміст	Зумовленість	Наслідки для економіки та соціуму
Фрикційне	Короткострокове, добровільне	Пов'язане з тимчасовим пошуком роботи через зміну місця проживання, закінчення навчання, перехід на іншу роботу	Вважається неминучим і навіть корисним; сприяє кращому розподілу трудових ресурсів; не має суттєвих негативних соціальних наслідків
Структурне	Тривале, вимушене	Зумовлене структурними зрушеннями в економіці, змінами технологій, занепадом окремих галузей, невідповідністю кваліфікації працівників потребам ринку	Посилення соціальної напруженості; потреба в перекваліфікації; зростання витрат на освіту та соціальну підтримку
Циклічне	Масове, пов'язане зі спадом економіки	Виникає внаслідок економічних криз, скорочення виробництва, зниження сукупного попиту	Зменшення ВВП; зростання державних соціальних витрат; падіння доходів населення; загострення соціальних проблем
Сезонне	Періодичне, повторюване	Зумовлене сезонним характером виробництва (сільське господарство, туризм, будівництво)	Тимчасове зниження доходів; нерівномірна зайнятість; потреба в альтернативних видах зайнятості

Існують також інші форми безробіття, які не чинять значного впливу на економіку, однак зачіпають інтереси певних груп населення, а тому необхідне їх дослідження.

Молодіжне безробіття пов'язане з отриманням першого місця роботи молоді, яка вперше виходить на ринок праці, а ттому не має досвіду роботи.

Технологічне безробіття викликається запровадженням нових технологій і нового обладнання, коли внаслідок модернізації виробництва ручна праця витісняється машинною. Технологічне безробіття тяжіє до структурного.

Регіональне безробіття виникає під впливом історичних, демографічних і соціально-психологічних чинників, через нерівномірність розподілу трудових ресурсів по території країни, що зумовлює дефіцит робітників в одному регіоні і їх надлишок в іншому (наприклад, у Чернівецькій області завжди був надлишок робітників, а в Донбасі їх не вистачало).

Безробіття може виявлятись у відкритій та прихованій формі. ***Відкрита форма*** безробіття означає звільнення працівника, повну втрату роботи і відповідно доходу, коли безробітний реєструється у службі зайнятості. ***Прихована форма*** безробіття є наслідком скорочення тривалості робочого дня або тижня з відповідним зменшенням оплати праці. а також вимушених відпусток без збереження заробітної плати.

Безробіття залежно від його форм має неоднозначні соціально-економічні наслідки. Позитивний вплив безробіття на економіку проявляється через стимулювання ефективної зайнятості та конкуренції на ринку праці; пристосування найманих працівників до вимог ринку праці; забезпечення мобільності трудових ресурсів у часі та просторі; резервування частини трудових ресурсів у різні періоди економічної кон'юнктури в одних сегментах для можливості використання в інших. Негативними наслідками безробіття є зниження рівня доходів та добробуту суспільства, посилення тиску на державний бюджет і зростання державних витрат на утримання безробітних; погіршення соціальних умов існування (збільшується смертність, захворюваність, злочинність) та посилення негативних психологічних тенденцій у суспільстві; посилення соціальної і політичної нестабільності, конфліктності; недовиробництво (втрати) ВВП.

Вплив безробіття на обсяг ВВП дослідив американський учений Артур Оукен. Він математично виявив та обґрунтував

зв'язок між перевищенням фактичним безробіттям його природного рівня та втратами ВВП:

$$(U_1 - U_0) = \beta \frac{(Y_1 - Y_0)}{Y_1} \cdot 100\% \quad , \qquad (12.5)$$

де β – коефіцієнт чутливості ВВП до циклічного безробіття;

U_1 – фактичний рівень безробіття;

U_0 – природний рівень безробіття;

Y_0 – потенційний обсяг національного виробництва в умовах повної зайнятості;

Y_1 – фактичний обсяг національного виробництва;

$U_1 - U_0$ – рівень циклічного (кон'юнктурного) безробіття.

А.Оукен розрахував, що для США кожний процент перевищення фактичного рівня безробіття над природним зменшує обсяг ВВП порівняно з потенційним його рівнем на 2,5%. Цей закон прийнятний і для економік пост-соціалістичних країн.

Регулювання зайнятості є важливою складовою державного економічного управління та передбачає комплекс заходів, спрямованих на забезпечення ефективного використання трудових ресурсів, підтримку рівня зайнятості та зниження безробіття. Методи регулювання зайнятості поділяють на прямі та непрямі. *Прямі методи* передбачають безпосереднє втручання держави у сферу праці. До них належать державне створення робочих місць через реалізацію державних програм, будівництво об'єктів інфраструктури та соціальних закладів, а також фінансова підтримка роботодавців у вигляді субсидій, компенсації частини заробітної плати або податкових пільг за нові робочі місця. Важливим елементом прямих методів є програми перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників, які дозволяють адаптувати їх до змін попиту на ринку праці, а також соціальні виплати безробітним, що забезпечують підтримку доходів і полегшують пошук роботи.

Непрямі методи регулювання зайнятості здійснюють вплив через макроекономічні та фінансово-кредитні механізми. До них належать заходи фіскальної політики, що спрямовані на стимулювання економічної активності через державні витрати або податкові зміни, монетарна політика, яка регулює грошову масу, кредитування та процентні ставки для підтримки виробництва та інвестицій, а також заходи регулювання ринку праці, що забезпечують баланс попиту та пропозиції робочої сили, легалізацію зайнятості, стимулювання мобільності трудових ресурсів та встановлення мінімальної заробітної плати. Крім того, стимулювання приватного сектору через податкові пільги, гранти для стартапів або фінансування інноваційних проєктів також належить до непрямих методів. Комплексне використання прямих і непрямих методів регулювання зайнятості дозволяє знижувати рівень безробіття, забезпечувати більш повне використання трудових ресурсів, стимулювати економічне зростання та підтримувати соціальну стабільність у суспільстві.

Безробіття часто поєднується з інфляцією. У багатьох країнах у 1970-1980-х роках безробіття та інфляції стали постійним явищем, тобто одночасно зростали безробіття та рівень цін. Таке явище перетворилося в основну макроекономічну проблему, бо до цього часу вважалося, що між рівнем безробіття та інфляцією існує обернена залежність: високому рівню безробіття відповідає низький рівень інфляції, а високому рівню інфляції відповідає низький рівень безробіття. Крива в системі координат-рівень інфляції та рівень безробіття була названа іменем того вченого, хто займався цією проблемою, тобто кривою Філіпса. Вона і відображає зворотну залежність між інфляцією та безробіттям (рис. 12.2).

Крива Філіпса має місце в короткостроковому періоді. Згідно з концепцією Філіпса, рівень інфляції залежить від трьох факторів: очікуваної інфляції; циклічного безробіття, тобто відхилення фактичного рівня безробіття від його природного значення; шокових змін пропозиції. При високому рівні безробіття спостерігається тенденція до зниження темпів

інфляції. Вона має бути врахована при прийнятті певних рішень у рамках економічної політики. Стимулюючи економічне зростання і підвищення зайнятості, уряд водночас стимулює посилення інфляції в економіці. З іншого боку, проведення антиінфляційної політики зможе привести до економічного падіння та зростання безробіття.

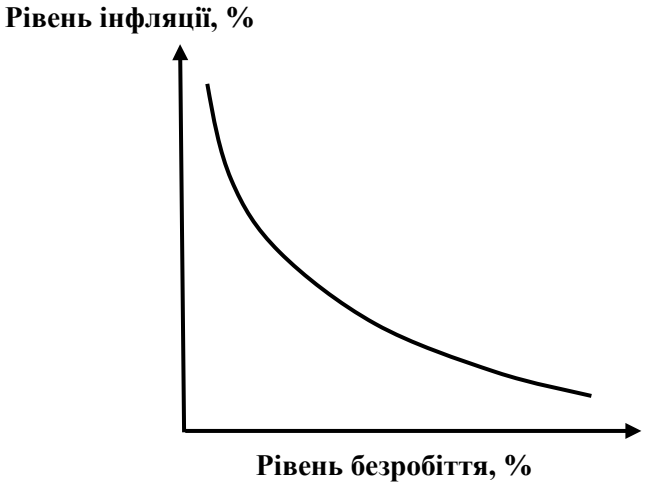

Рис. 12.2. Крива Філіпса

Однак на межі 70-80-х років у аналізі взаємозв'язку рівня інфляції та безробіття виявилися нові неоднозначні тенденції, тому крива Філіпса стала непридатною. Явище стагфляції, тобто одночасне зростання безробіття та інфляції, тепер пояснюється концепцією природного рівня безробіття, яка представлена теоріями адаптивних очікувань і раціональних очікувань.

Підсумки

1. Економічні цикли відображають природну нерівномірність розвитку ринкової економіки, де періоди піднесення чергуються зі спадами. Кожна фаза циклу має свої особливості щодо динаміки виробництва, інвестицій, зайнятості та доходів населення. Класифікація циклів за тривалістю включає

короткострокові цикли Кітчина, середньострокові цикли Жюгляра, будівельні цикли Кузнеця та довгострокові хвилі Кондратьєва. Кожен тип циклу має специфічні причини виникнення – від коливань товарних запасів до фундаментальних технологічних зрушень у економіці. Розуміння циклічної природи економічного розвитку дозволяє урядам та бізнесу передбачати кризові явища і розробляти адекватні антициклічні заходи для пом'якшення негативних наслідків спадів.

2. Інфляція є складним макроекономічним явищем, що виявляється у знеціненні грошей і загальному зростанні цін. Основними факторами інфляційних процесів є надмірна емісія грошей, зростання виробничих витрат, монопольне ціноутворення та інфляційні очікування економічних агентів. За темпами розрізняють помірну, галопуючу та гіперінфляцію, а за причинами виникнення – інфляцію попиту та інфляцію пропозиції (витрат). Контроль інфляцієї є важливим завданням держави для забезпечення фінансової стабільності й збереження купівельної спроможності населення, оскільки високі темпи зростання цін дестабілізують економіку, підривають довіру до національної валюти та перешкоджають довгостроковому інвестуванню.

3. Зайнятість характеризує ступінь залучення працездатного населення до суспільно корисної діяльності, тоді як безробіття відображає незадоволений попит на робочі місця з боку економічно активного населення. Рівень зайнятості є ключовим показником соціально-економічного розвитку країни, оскільки визначає обсяги виробництва та рівень добробуту населення. Виділяють фрикційне, структурне та циклічне безробіття, кожне з яких має різні причини та потребує специфічних методів подолання. Природний рівень безробіття включає фрикційну та структурну складові, він неминучим навіть у стабільній економіці через динамічність ринку праці. Високе безробіття призводить до втрати людського капіталу, зниження сукупного попиту, соціальної нестабільності, тому політика зайнятості є важливою складовою макроекономічного регулювання та соціального захисту населення.

Практикум

1. ***Дайте визначення ключових слів теми.***

2. ***Правильно / неправильно*** *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Найбільша світова економічна рецесія відбулася у 1929 році.
2. Криза 2008 р. за своєю природою фінансова.
3. Нециклічні коливання не є закономірністю ринкової економіки.
4. Циклічність розвитку стає об'єктом економічного дослідження лише в XX столітті.
5. Природне безробіття може збільшуватися внаслідок структурних змін у національній економіці.
6. Фрикційне безробіття – небажане явище для економіки.
7. Сукупність сезонного і циклічного безробіття складають його природний рівень.
8. Безробіття та інфляція – не пов'язані між собою явища.
9. Під час інфляції збільшуються реальні доходи населення.
10. Причиною інфляції пропозиції є зменшення витрат виробництва товарів та послуг.
11. Найбільші темпи інфляції в Україні спостерігалися у 1996 році.
12. Дефляційні процеси в Україні ще ніколи не спостерігалися.

3. Припустімо, що в економіці має місце: а) тривала ін фляція; б) тривале падіння виробництва та зростання безробіття. Якими будуть Ваші рекомендації уряду та центральному банку для стабілізації економічної ситуації в обох випадках?

4. Визначте, до якої з двох фаз економічного циклу рецесії (Р) чи буму (Б) належать нижчевказані процеси:

а) зростання державних інвестицій;
б) зростання державних витрат;
в) зростання інвестицій у приватному секторі;
г) скорочення прибутку;
д) зростання податкових надходжень;
е) зростання попиту на працю (Lп);
є) Зростання інфляції;
ж) зростання державних трансфертних платежів (Tr);

з) зростання рівня процентної ставки;

и) падіння курсу акцій;

і) зростання номінальної заробітної плати.

5. Визначте види безробіття для кожної ситуації.

1. Молодий спеціаліст після закінчення технікуму шукає першу роботу за своєю спеціальністю.

2. Сім'я переїхала до іншого міста, і члени сім'ї шукають роботу на новому місці проживання.

3. Жінка, яка тимчасово не працювала через догляд за хворим родичем, виходить на ринок праці.

4. На підприємстві впровадили нові технології, що замінили ручну працю, і частина робітників втратила роботу.

5. Підприємство збанкрутувало через економічну кризу, і колишні працівники змушені шукати нове місце роботи.

6. Працівник підвищив кваліфікацію та отримав нову професію, тепер шукає роботу за новим напрямом.

7. Працівник звільнився, щоб знайти роботу з кращими умовами та вищою оплатою.

8. Працівник був звільнений через порушення трудової дисципліни і шукає нову роботу.

9. Скорочення державного сектору, (наприклад, ліквідація держпідприємств), призвело до масових звільнень.

10.Спад попиту на продукцію призвів до скорочення робочих місць у приватному секторі.

11.Працівник відмовився від запропонованої роботи через низьку заробітну плату.

12.Автоматизація виробничого процесу на заводі призвела до скорочення робочих місць для операторів машин.

Тема 13. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

1. Сутність та функції фінансів. Структура фінансової системи.

2. Бюджетна система та державний бюджет.

3. Податкова система. Податки: сутність, види, функції.

4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави. Державний борг.

Ключові слова: фінанси; фінансова система; державні фінанси; фінанси підприємств; фінанси населення (домогосподарств); бюджетна система; державний бюджет; доходи бюджету; видатки бюджету; державні позики; податкова система; податки; прямі податки; непрямі податки; акциз; мито; крива Лаффера; фіскальна політика; дискреційна фіскальна політика; недискреційна фіскальна політика; бюджетний дефіцит; бюджетний профіцит; секвестр бюджету; державний борг, консолідація державного боргу; ефект витіснення державних позик.

Актуальність теми: Фінансова система є кровоносною системою сучасної економіки, що забезпечує рух грошових потоків між усіма суб'єктами господарювання та створює умови для економічного розвитку. Без ефективно функціонуючої фінансової системи неможлива реалізація жодної економічної політики, фінансування суспільних потреб та підтримання макроекономічної стабільності. Глобальна фінансова криза 2008–2009 років продемонструвала, наскільки вразливі навіть розвинені економіки до порушень у фінансовому секторі та наскільки важливе належне регулювання фінансових відносин.

Державний бюджет концентрує значну частину національного доходу і є головним інструментом перерозподілу ресурсів для досягнення стратегічних цілей розвитку країни. Бюджетний дефіцит та державний борг стали хронічною проблемою для багатьох країн світу, загрожуючи фінансовою стійкістю та обмежуючи можливості для економічного маневру. Податкова система безпосередньо впливає на поведінку економічних агентів, стимулюючи або стримуючи інвестиції, споживання та

підприємницьку активність. Оптимальна структура оподаткування має балансувати між фіскальними потребами держави та створенням сприятливого бізнес-клімату для економічного зростання. Фіскальна політика є ключовим інструментом державного регулювання економіки, особливо в періоди криз та рецесій, коли монетарна політика може виявитися недостатньо ефективною. Координація бюджетної та монетарної політики визначає успішність подолання економічних шоків та досягнення макроекономічної рівноваги.

Трансформація економіки в умовах воєнного стану, як у випадку України, вимагає мобілізації всіх фінансових ресурсів та ефективного управління бюджетними коштами в екстремальних умовах. Фінансування оборони, соціального захисту та постконфліктного відновлення потребує нових підходів до формування доходів бюджету та оптимізації видатків. Міжнародна фінансова допомога стає критично важливою для підтримання фінансової стабільності країн, що переживають кризи чи конфлікти.

Цифрові технології революціонізують фінансовий сектор, створюючи нові можливості для мобілізації ресурсів через краудфандинг, криптовалюти та фінтех-рішення. Боротьба з ухиленням від оподаткування та відмиванням коштів потребує міжнародної координації та впровадження сучасних систем фінансового моніторингу. Соціальна функція фінансової системи набуває особливого значення в умовах зростання нерівності та необхідності забезпечення інклюзивного економічного зростання. Екологічні виклики сучасності вимагають переорієнтації фінансових потоків на підтримку зеленої економіки та сталого розвитку. Демографічні зміни створюють довгострокові виклики для пенсійних систем та соціального забезпечення, що потребує реформування фінансових механізмів соціального захисту. Фінансова грамотність населення стає необхідною умовою для прийняття раціональних економічних рішень та захисту від шахрайських схем.

Стабільність фінансової системи – передумова для залучення іноземних інвестицій та інтеграції національної економіки у

глобальні ринки капіталу. Ефективне управління державними фінансами визначає кредитний рейтинг країни та вартість запозичень на міжнародних ринках. Розуміння принципів функціонування фінансової системи критично важливе для кожного економіста, політика та свідомого громадянина в сучасному складному та взаємопов'язаному світі.

13.1. Сутність та функції фінансів. Структура фінансової системи

У щоденному спілкуванні між людьми слова «фінанси» і «гроші» часто вживаються як синоніми, як однозначні поняття. Проте між ними існує різниця й до того ж істотна. Поняття *фінанси* (від фр. «*finance»*, лат. «*financia*» – готівка, дохід) означало завершення розрахунків (платежів) у грошових відносинах між населенням і державою. Згодом термін «фінанси» починає використовуватися до всієї сукупності грошових відносин, пов'язаних з системою державних доходів і видатків.

Фінансова наука історична, відповідно формувалась еволюційно. Дослідженням сутності, змісту, складу, структури та ролі фінансів, фінансової системи, фінансових структур та відносин у розвитку економічних систем займалися багато зарубіжних та вітчизняних науковців. Наука про фінанси зародилася з практики в XV–XVI ст., пізніше в рамках різних соціально-політичних наук. Вважається, що теорія фінансів виникла одночасно з політичною економією в XV ст. в містах північної Італії, які переживали економічне піднесення і культурний зріст. Історично першою сформувалася класична теорія фінансів, яка включала такі наукові школи: камералісти; меркантилісти; фізіократи; марксисти; австрійська (Е. Сакс та ін.); історична (А. Вагнер та ін.). Класична теорія фінансів досліджує методи та способи формування централізованих фондів грошових коштів. При цьому фінанси, будучи категорією базису, розглядаються як інструмент надбудови, фонди грошових коштів використовуються як синонім самих грошей.

Визначенні поняття «фінанси» як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі відображають велику варіативну частину, в якій автори асоціюють їх з різними видами відносин (грошових,

економічних, розподільних, відтворювальних та ін.), допускаючи при цьому створення цільових фондів грошових коштів, що виникають в процесі взаємодії держави, господарюючих суб'єктів і домашніх господарств. Також зауважується, що фінанси є невід'ємною частиною грошових відносин, але не прирівнюються до них, тому що останні істотно ширше фінансових відносин, і це випливає з функцій грошей і форм їх існування. Це пов'язано з тим, що гроші, як конкретний фінансовий інструмент, є основним мотивом прийняття тих чи інших економічних рішень на різних рівнях: держави, господарюючого суб'єкта, домашнього господарства. З цих же позицій розглядається сутність і розвиток фінансів як самостійного елементу національної економіки.

Фінанси – це система відносин, що виникають у процесі формування, розподілу та використання фондів грошових коштів (фінансових ресурсів). Основними учасниками цих відносин виступають держава та її органи управління, підприємства та організації різних форм власності, громадські об'єднання, а також населення. Хоча фінанси безпосередньо пов'язані з грошовими потоками, вони не тотожні грошам. До фінансів не відносяться кошти, які обслуговують особисте споживання чи обмін, наприклад, оплата товарів у роздрібній торгівлі, комунальних послуг, транспортних витрат, послуг зв'язку чи охорони здоров'я, а також гроші, отримані у вигляді заробітної плати, спадщини або грошових переказів.

Економічне значення фінансів у ринковій економіці надзвичайно велике, оскільки через їх функціонування забезпечується рух грошових ресурсів у суспільстві. Фінансова система, що регулює ці процеси, є основою функціонування фінансів, а показники її діяльності виступають головним індикатором стану економіки. Саме тому фінанси часто порівнюють із «кровоносною системою» будь-якої економічної системи.

У вітчизняній економічній науці фінансову систему розглядають у двох аспектах: за внутрішньою структурою та організаційною будовою. Внутрішня структура відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і включає рівні, виділені за масштабом економічної системи: на рівні мікроекономіки – фінанси підприємств та домогосподарств; на рівні

макроекономіки – державні фінанси; на рівні світового господарства – міжнародні фінанси; узагальнюючим рівнем є фінансовий ринок. Організаційна будова фінансової системи визначається сукупністю фінансових органів та інститутів, які забезпечують управління фінансами та координацію їх використання.

Система створення та використання фондів грошових ресурсів разом із розгалуженою мережею фінансових установ формує фінансову систему. На практиці вона включає різноманітні фінансові інститути, що забезпечують кругообіг фінансових ресурсів із різною цільовою спрямованістю, і поділяється на державні фінанси, фінанси підприємств і організацій, а також фінанси домогосподарств. Зміст фінансів та фінансової системи розкривається у виконуваних функціях (рис.13.1).

Функції фінансової системи	Акумулююча або накопичувальна функція фінансів єзабезпечує, мобілізацію грошових коштів, необхідних для функціонування будь-якого економічного субєкта (держави, підприємства, домогосподарства).
	Регулююча функція – стимулювання діяльності суб'єктів фінансових відносин, тобто стимулювання зростання ефективності суспільного виробництва.
	Розподільча функція пов'язана передусім з розподілом та перерозподілом суспільного продукту й національного доходу для задоволення різних потреб народного господарства й населення.
	Контрольна функція – дозволяє прослідкувати за ходом розподільчого процесу в крані в цілому, та за його окремими стадіями. Завдяки контрольній функції фінансів суспільство знає про те, як формуються пропорції в розподілі грошових коштів, наскільки своєчасно фінансові ресурси надходять в розпорядження суб'єктів господарювання, чи економно та ефективно вони ними користуються

Рис. 13.1. Функції фінансової системи

Зазначені функції взаємопов'язані, їх виконання залежить від чітких дій державних фінансових структур, підприємств різних форм власності, стабільного функціонування економічного та правового механізмів.

Державні фінанси – це система фондів фінансових ресурсів, зосереджених у руках держави й призначених для забезпечення виконання властивих їй функцій та сукупність форм і методів, за допомогою яких ці функції реалізуються. Держава через систему фінансів (державний бюджет, державне страхування) перерозподіляє частину національного доходу з метою регулювання економічних процесів розвитку виробництва, розв'язання соціальних проблем, проблем окремих регіонів, розвитку зовнішньоекономічних відносин.

Фінанси підприємств і організацій – це фінансові ресурси, що забезпечують процес формування і використання доходів первинної виробничої структури, регулюють розподільчі відносини на рівні мікроекономіки. Вони передусім набувають форми основних та оборотних виробничих фондів (капіталу) й прибутку. Фінанси підприємств об'єднують фінанси всіх суб'єктів господарської діяльності та індивідуальних власників, фінанси кооперативних підприємств, державних підприємств, акціонерних компаній. Вони забезпечують кругообороті і оборот фондів (капіталу) й відображають взаємовідносини з державним бюджетом, податковими органами, банками й страховими компаніями та іншими установами фінансово-кредитної системи.

Фінанси населення – це грошові фонди, що формуються у жителів країни з доходів, отриманих від трудової, господарської та іншої діяльності, або із спадщини. Вони виражають сукупність грошових відносин, що виникають навколо акумуляції й використання заощаджень, страхових та пенсійних фондів для потреб нагромадження.

Підсистеми фінансів перебувають у тісному взаємозв'язку. Саме з грошових надходжень від підприємств і населення формуються державні фінанси через податковий, страховий, митний механізм. У свою чергу, державні фінансові ресурси значною мірою повертаються населенню та підприємствам у вигляді різних виплат (заробітної плати, пенсій, стипендій, субсидій, дотацій та інвестицій). Фінанси підприємств і

населення також пов'язані між собою: заробітна плата та дивіденди, які громадяни отримують, є основними джерелами формування фінансів населення. Фінансова система включає фінансові відносини, що складаються: між підприємствами як господарюючими суб'єктами; всередині підприємств; між державою і підприємствами; між підприємствами і кредитно-фінансовими установами; між різними кредитно-фінансовими установами; між державними органами різних рівнів управління; між державою і домашніми господарствами.

Характерними рисами сучасних фінансів є грошова форма, розподільчий характер відносин, тобто відсутність еквівалентного обміну, розподіл національного продукту через реальні грошові фонди.

13.2. Бюджетна система та державний бюджет

У сучасній економічній літературі прийнято вважати, що державні фінанси є центральною сферою фінансової системи, за допомогою якої держава впливає на економічний та соціальний розвиток країни. Саме у сфері державних фінансів відбуваються основні процеси *перерозподілу* вартості валового внутрішнього продукту. *Державні фінанси* – це сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування, розподілу й використання різноманітних фондів фінансових ресурсів, призначених для виконання державою її функцій.

Сфера державних фінансів є найбільш складною за структурою сферою фінансової системи країни. Переважно на забезпечення регулювання цієї сфери спрямована діяльність фінансового апарату та більша частина фінансового законодавства. **Ланками сфери державних фінансів** є державний та місцеві бюджети, державні цільові фонди, державний кредит і фінанси підприємств державної форми власності.

Провідною ланкою є державний та місцеві бюджети, які формують бюджетну систему. ***Бюджетна система*** – це сукупність усіх бюджетів, які формуються і діють на території певної країни згідно з її бюджетним устроєм. Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура і взаємозв'язок між бюджетами, які він об'єднує, у процесі забезпечення виконання єдиної загальнодержавної фінансово-бюджетної політики.

Бюджетний устрій країни визначається її державним устроєм. В унітарних державах бюджетна система складається з двох рівнів: державного та місцевих бюджетів. У федеративних державах бюджетна система складається з трьох рівнів: федерального бюджету, бюджету членів федерації та місцевих бюджетів. В основу формування бюджетної системи покладено: визначення видів бюджетів; установлення принципів побудови бюджетної системи; розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи.

За сутністю ***державний бюджет*** є об'єктивною економічною категорією, яка пов'язана з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави. Бюджетні відносини мають такі ознаки:

- розподільчий характер. За допомогою цих відносин здійснюють розподіл та перерозподіл ВВП і частини національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, якого вона потребує для виконання своїх функцій;
- вартісне вираження. Носієм бюджетних відносин є гроші;
- кінцевою метою бюджетних відносин є формування і використання основного централізованого фонду грошових коштів держави.

Бюджет держави формується за рахунок внутрішніх (ВВП, частина національного багатства) і зовнішніх джерел. Державний бюджет відіграє значну роль в забезпеченні соціально-економічного розвитку країни, оскільки через бюджет держава отримує можливість впливати на всі стадії суспільного відтворення, коригувати пропорції розподілу внутрішнього валового продукту і національного доходу, перерозподіляти фінансові ресурси між різними територіями, секторами економіки, верствами населення, забезпечуючи таким в такий спосіб найбільш повне задоволення інтересів усіх членів суспільства. Проте, бюджет держави є основним джерелом фінансування суспільних послуг неринкового характеру, продукування яких суб'єктами вільного ринку неможливе або соціально чи економічно не бажане. До таких благ зараховують

чисті суспільні послуги (оборона, державне управління), які повністю оплачуються за рахунок коштів бюджетів, а також змішані суспільні послуги (освіта, охорона здоров'я, культура тощо), які можуть надаватися як державою, так і приватним сектором економіки.

Бюджет як об'єктивна економічна категорія виступає фінансовим планом держави. Він має всі ті ознаки, якими наділений будь-який фінансовий план. Водночас, окремі його характеристики свідчать, що він є особливим, найважливішим фінансовим планом держави.

По-перше. У бюджеті як фінансовому плані відображається рух фінансових ресурсів держави, необхідних для повноцінного виконання нею своїх функцій. Обсяг таких ресурсів значно перевищує потреби будь-якого суб'єкта господарювання.

По-друге. Бюджет, як і будь-який фінансовий план, складається на плановий рік відповідно до стратегічних завдань держави. Процес складання бюджету довготривалий та охоплює практично календарний рік, що передує плановому.

По-третє. Структура бюджету передбачає наявність дохідної і видаткової частин, які між собою мають бути збалансованими. Без такого збалансування бюджет може бути нереальним, оскільки не забезпечуватиметься рівновага між потребою у видатках та наявними фінансовими ресурсами.

По-четверте. Дохідна частина бюджету містить інформацію про всі види надходжень та їхні обсяги. Для визначення обсягів доходів за кожним їхнім видом складаються розрахунки за встановленою державою формою. У процесі визначення доходів використовують великий обсяг інформації, а саме: макроекономічні показники; звітні дані про виконання плану надходжень до бюджету за попередній звітний рік, а також на останню звітну дату; очікувані дані про виконання плану доходів до кінця року, що передує плановому; наявну законодавчу базу та можливі зміни окремих законодавчих і нормативних положень у майбутньому, що може вплинути на наповнення дохідної частини бюджету тощо.

По-п'яте. У видатковій частині бюджету розкрита інформація про напрями розподілу видатків бюджету відповідно до підрозділів бюджетної класифікації видатків та кредитування,

зокрема, програмної, функціональної, відомчої, економічної. Ця частина бюджету, насамперед, характеризується цільовим спрямуванням бюджетних коштів. Визначення обсягів видатків здійснюється на основі конституційних функцій держави та потреби у фінансових ресурсах для якісного виконання цих функцій з урахуванням фінансових можливостей. В умовах обмеження фінансових ресурсів суспільства дуже важко у повному обсязі задовольнити економічні інтереси всіх суб'єктів бюджетних відносин та забезпечити повноцінне виконання державою усіх функцій і повноважень.

Найважливішими формами функціонування бюджету є його доходи і видатки, які, будучи плановими показниками, протягом поточного бюджетного року набувають конкретного грошового наповнення і використовуються державою для реального виконання своїх функцій. За своєю соціально-економічною сутністю *доходи бюджету*, з одного боку, є результатом розподільних процесів, а з іншого – об'єктом подальшого розподілу на окремі цільові фонди відповідно до функцій держави. Доходи бюджету утворюються за рахунок надходжень на безповоротній основі, справляння яких передбачене законодавством країни.

У дохідній частині бюджету зосереджується та частина вартості валового внутрішнього продукту, яка у процесі розподілу і перерозподілу доходів та нагромаджень може бути спрямована на розвиток економіки держави, соціальний захист населення, соціально-культурні заходи, потреби оборони, управління. Основним джерелом формування фінансових ресурсів, акумульованих у державному бюджеті, є податки, суть яких, у першу чергу, полягає у примусовому відчуженні державою частини новоутвореної вартості. Основне джерело доходів – ВВП, який створюється працею фізичних осіб та діяльністю суб'єктів господарювання у виробничій сфері. Складова доходів – чистий дохід державного сектору господарства, який є власністю самої держави.

Отже, ***доходи бюджету*** – це частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають у процесі формування основного централізованого фонду грошових коштів і

надходять у розпорядження органів державної влади, управління та місцевого самоврядування. Класифікація доходів бюджету.

Залежно від напряму руху коштів доходи держави поділяють на:

1. Безповоротні – державні доходи, що формуються в процесі руху фінансових ресурсів в одному напрямку, тобто не передбачають повернення отриманих коштів. Це власні доходи держави та податкові доходи.

2. Поворотні доходи передбачають рух коштів як у напрямі держави, так і в зворотному напрямі. Ці доходи формуються від державних позик.

Залежно від методу отримання прийнято виділяти наступні види державних доходів:

1. Доходи від державної підприємницької діяльності передбачають одержання державою доходів з використанням виробничих факторів.

2. Доходи від володіння капіталом держава отримує на правах власника. При цьому право власності держави іноді буває ексклюзивним: водні ресурси, радіочастотний ресурс, шляхи повітряного сполучення, корисні копалини, тощо.

3. Доходи від податків, зборів та обов'язкових платежів держава отримує в процесі розподілу ВВП на правах керуючої структури, тобто у вигляді плати суспільства за надання державою певних послуг, що не можуть бути забезпечені кожним окремо господарюючим суб'єктом (управління, оборона, законотворча діяльність, судова влада, тощо).

4. Доходи за рахунок державних позик призначені для мобілізації коштів (як із внутрішніх, так і із зовнішніх джерел) для покриття бюджетних витрат, що не забезпечуються бюджетним доходами. Крім цього, державний кредит також використовується для регулювання економічних та соціальних процесів (наприклад, для зменшення сукупного попиту населення шляхом випуску державної позики на привабливих умовах, а також випуску позик на пільгових умовах для підприємств пріоритетних галузей економіки).

Бюджетна система ґрунтується на взаємодії бюджетів усіх рівнів, що відбувається за допомогою використання регулюючих доходних джерел, створення цільових і регіональних бюджетних

фондів, їх часткового перерозподілу. Це важливе положення реалізується через систему податків, які регулюють обсяги надходжень фінансових ресурсів між державою та її регіонами. Необхідність такої системи виникає в результаті того, що в межах країни існує різниця у фінансовій забезпеченості регіонів унаслідок ряду об'єктивних причин, пов'язаних з економічним становищем та їх географічним положенням. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю джерел доходів і правом визначити напрям їх використання й витрат.

Доходи бюджету основним призначенням мають формування надійної фінансової бази для забезпечення виконання функцій та задач держави. Якісне виконання державою своїх функцій може бути забезпечене за рахунок відповідних обсягів та оптимальної структури видатків бюджетів. Тому проблеми використання бюджетних видатків у стимулюванні соціально-економічних процесів, раціонального розподілу видатків між окремими ланками бюджетної системи були завжди предметом особливої уваги з боку суспільства. Адже саме за рахунок видатків бюджетів держава забезпечує розвиток пріоритетних галузей економіки, соціально-культурної сфери, підтримує належний рівень соціального захисту населення, обороноздатності країни та діяльність органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування.

Загальноприйнятим в економічній теорії та практиці є визнання провідної ролі видатків бюджетів у фінансовому забезпеченні потреб соціально-економічного розвитку суспільства. На обсяги, склад і структуру видатків бюджетів впливають обсяги і характер функцій держави, адже в умовах товарно-грошових відносин будь-яка держава повноцінно зможе виконувати свої функції, маючи для цього необхідну суму бюджетних ресурсів.

Для позначення використання бюджетних ресурсів використовується поняття «видатки», а не «витрати». На перший погляд, ці поняття характеризують одні й ті самі процеси. Однак насправді між видатками й витратами є суттєві відмінності.

Як правило, в економічній науці і практиці термін «видатки» використовується для найменування тих розподільчих відносин, які пов'язані з використанням централізованого грошового

фонду держави. Вони здійснюються на стадії розподілу ВВП, характеризуються одностороннім рухом грошових коштів і не обмінюються на відповідні еквіваленти. Суб'єкт відносин виділяє видатки (видає гроші зі свого фонду) для їхнього подальшого використання без одночасного отримання еквівалентної вартості товарів чи послуг.

На відміну від видатків бюджету, витрати здійснюються відповідними суб'єктами на стадії обміну, характеризуються двостороннім рухом вартостей (Г→Т), тобто обмінюються на необхідний еквівалент вартості товарів чи послуг. Крім цього, витрати є елементом формування собівартості продукції і послуг, що виробляються та реалізуються розпорядниками бюджетних коштів. Тому проведення витрат виходить за межі сфери бюджетних відносин і стосується кінцевого використання бюджетних ресурсів держави. Отже, видатки бюджету за певних умов перетворюються на витрати (виплата зарплати, оплата вартості товарно-матеріальних цінностей, комунальних послуг тощо). Однак окремі видатки можуть не набувати форм витрат, а виділені бюджетні кошти продовжуватимуть свій рух (виплати стипендій, соціальних допомог, погашення позик тощо).

Видатки бюджету – це об'єктивні економічні відносини, пов'язані з розподілом і використанням централізованого фонду грошових коштів держави, що є завершальним етапом перерозподільчих процесів за допомогою бюджетних відносин. Видатки бюджету, зумовлені суспільним способом виробництва, природою та функціями держави, відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни.

Видатки бюджетів характеризуються певними спільними і відмінними рисами, що дає можливість їхню наукову класифікацію здійснювати за такими ознаками:

– *за роллю у відтворювальних процесах* – поточні і капітальні. ***Поточними*** вважаються видатки, спрямовані на забезпечення простого відтворення і які стосуються поточної діяльності перехідної мережі підприємств, організацій та установ. ***Капітальні видатки*** – це видатки розвитку, пов'язані з розширеним відтворенням, які стосуються фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності;

– *за роллю і місцем видатків у виробництві ВВП* – видатки, пов'язані з розвитком виробничої сфери і видатки, за допомогою яких забезпечується функціонування і розвиток сфери суспільних послуг;

– *за соціально-економічним змістом та суспільним призначенням* – виділяють п'ять груп: видатки на економіку, видатки на соціально-культурні заходи, видатки на соціальний захист населення, видатки на оборону та видатки на управління. Це дасть можливість забезпечити бюджетними ресурсами всі напрями суспільної діяльності держави (економічної, соціальної, оборонної та управлінської) і створити базу для розробки функціональної класифікації видатків;

– *за функціональним призначенням* видатки бюджетів поділяються відповідно до функцій держави (загальнодержавні функції; оборона; громадський порядок, безпека та судова влада; економічна діяльність; охорона навколишнього природного середовища; житлово-комунальне господарство; охорона здоров'я; духовний та фізичний розвиток; освіта; соціальний захист та соціальне забезпечення).

Залежно від співвідношення доходів та видатків можуть виникнути три варіанти:

1. *Збалансований бюд*жет – бюджет, у якому доходи дорівнюють видаткам.

2. *Бюджетний профіцит* – перевищення доходів бюджету над видатками.

3. *Бюджетний дефіцит* являє собою перевищення видатків бюджету над його доходами.

Дефіцит бюджету – це сума, на яку в конкретному році видатки бюджету перевищують його доходи. Бюджетний дефіцит відображає певні зміни в національній економіці, у відтворювальному процесі, фіксує результати цих змін.

Зауважимо, що бездефіцитність бюджету ще не означає, що економіка «здорова». Необхідно чітко усвідомлювати, які процеси здійснюються в рамках самої фінансової системи, які глибинні зміни у відтворювальному циклі породжують дефіцит бюджету.

В економічній науці виділяють кілька концепцій бюджетної політики, пов'язаних з розумінням місця і ролі бюджетного дефіциту в макроекономічному регулюванні, забезпеченні стабільного економічного зростання.

Перша концепція базується на тому, що бюджет повинен бути *щорічно збалансованим.* До недавніх часів щорічно збалансований бюджет вважався метою фінансової політики. Однак при більш уважному розгляді цієї проблеми стає очевидним той факт, що при такому стані виключається або значною мірою зменшуються ефективність фіскальної політики держави, що має антициклічне, стабілізуюче спрямування.

Розглянемо такий логічний ланцюжок: уявимо, що економіка знаходиться в тій фазі циклу, коли існує довготривале безробіття. Доходи населення скорочуються. При таких обставинах податкові надходження автоматично зменшуються. Намагаючись обов'язково збалансувати бюджет, уряд або підвищує ставки податків, або скорочує державні витрати, або використовує поєднання цих заходів. Але наслідком цих заходів буде ще більше скорочення сукупного попиту.

Друга концепція базується на тому, що бюджет повинен бути *збалансованим на основі (в ході) економічного циклу*, а не за кожен рік. Така концепція зумовлює те, що уряд здійснює антициклічний вплив і водночас намагається збалансувати бюджет. Логічне обґрунтування цієї концепції просте і зрозуміле. Щоб протистояти падінню виробництва, уряд понижує податки і збільшує витрати, тобто свідомо виникає дефіцит бюджету. В ході наступного підйому (інфляційного) уряд збільшує податки і зменшує витрати. Позитивне сальдо, що важливо, може бути використане на покриття дефіциту, що виник у період спаду. Так уряд проводить позитивну антициклічну політику і водночас збалансовує бюджет, але не обов'язково щорічно, а можливо, за період у декілька років.

Особлива проблема, що виникає при даній концепції – це те, що підйоми і падіння в економічному циклі можуть бути неоднаковими за тривалістю і глибиною. Наприклад, тривале падіння може змінитись короткими періодами підйому, і поява великого дефіциту в період спаду не покриється невеликим позитивним сальдо бюджету періоду зростання. Отже, буде мати місце циклічний дефіцит бюджету.

Третя концепція пов'язана з ідеєю так званих *функціональних фінансів*. За цією концепцією, метою державних фінансів є забезпечення збалансованості економіки, а не бюджету, при цьому досягнення макроекономічної стабільності може супроводжуватись як стійким позитивним сальдо, так і стійким бюджетним дефіцитом. Отже, збалансованість бюджету в даній концепції є другорядною проблемою. Чому?

По-перше, податкова система така, що податкові надходження в бюджет автоматично зростають внаслідок економічного росту, а макроекономічна збалансованість стимулює цей ріст, отже дефіцит бюджету буде автоматично самоліквідовуватись. По-друге, при певних правах уряду у встановленні податків і створенні грошей, його можливість фінансувати дефіцит бюджету фактично безмежна. По-третє, вважається, що проблеми, породжені значним державним боргом, не є суттєвими, визначальними для нормальної економіки.

Друга і третя концепції лежать в основі фінансової політики, що водночас орієнтується на бюджетний дефіцит і спирається на потенціал грошової системи країни. Така політика зумовлює існування чіткої програми фінансових заходів у рамках грошового потенціалу країни, контроль за розвитком бюджетного дефіциту і пошук джерел його покриття, визначення бюджетних коштів на заходи, що дають значний економічний ефект. Оволодіння цією політикою дозволяє суспільству знаходити оптимальну величину бюджетного дефіциту. Однак при всій доцільності і сприятливості політики бюджетного дефіциту великі дефіцити приводять до значних негативних наслідків навіть для «багатих» в економічному плані країн. Нарощення бюджетного дефіциту, коли заборгованість уряду накопичується, приводить в економіці до появи і зростання державного боргу. А його потрібно сплачувати з відсотками. Помічено, що сьогоднішні державні позики – це майбутні податки. Деякі платники податків є власниками державних цінних паперів. Вони отримують проценти по цих паперах і водночас платять податки, які частково йдуть на виплати державних позик і кредитів. Як правило, з поточних бюджетних доходів не вдається повністю сплачувати проценти і в строк погашати державні позики. Уряди постійно потребують коштів і застосовують усе нові позики: покриваючи старі борги, вони роблять ще більші нові.

13.3. Податкова система. Податки: сутність, види, функції

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є насамперед податки, які забезпечують вилучення і перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту та формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Податкова система – це сукупність податків, зборів, інших обов`язкових платежів і внесків до бюджету і державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку. Сутність, структура і роль системи оподаткування визначаються податковою політикою, що є виключним правом держави, яка проводить її в країні самостійно, виходячи із завдань соціально-економічного розвитку. Через податки, пільги і фінансові санкції, а також і відповідальність, які виступають невід'ємною частиною системи оподаткування, держава ставить єдині вимоги до ефективного ведення господарства в країні.

Об'єктивною реальністю є те, що, з одного боку, податки – це фінансове підґрунтя існування держави, а з іншого – податки є знаряддям перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб, найефективніший інструмент впливу держави на суспільне виробництво. Характеристику податку слід розглядати в таких аспектах: за економічною сутністю; за формою прояву; з організаційно-правової сторони. Економічна сутність податків виявляється в грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби характеризує односторонній рух вартості (від платника податку до держави) без еквівалентного обміну. Конкретними формами прояву категорії податку є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади.

З організаційно-правової сторони податок – це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки. Податковим відносинам притаманні свої відмітні особливості, що дають змогу виділити

їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це обов'язковий характер податків та їх відносна безповоротність.

У сучасній фінансовій науці та податковому законодавстві використовується три основних терміни, якими позначаються платежі державі – плата, відрахування, податок. *Плата* передбачає певну еквівалентність відносин платника з державою. Прикладами плати є державне мито, збори за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього середовища, рентні платежі, плата за торговельний патент на деякі різновиди підприємницької діяльності. *Відрахування* передбачає цільове призначення платежів. Воно може бути або частковим, тобто встановленим згідно з економічним змістом платежів, або повним, коли використання коштів у повному обсязі здійснюється лише за цільовим призначенням.

Податки – це сукупність фінансових відносин, що складаються в процесі перерозподілу ВВП з метою створення централізованого державного фонду для фінансування суспільних функцій. Розкриття сутності і суспільного призначення податків неможливе без визначення їх функційї.

Фіскальна функція досить важлива у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на роль даної функції у формуванні бюджетного фонду, тобто матеріальних умов для функціонування держави, податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі.

За допомогою ***розподільної функції*** здійснюється формування дохідної частини бюджету з подальшим направленням цих доходів на фінансування різноманітних заходів, пов'язаних з реалізацією державою своїх функцій. ***Контрольна функція*** дозволяє оцінити ефективність кожного податку і податкової системи в цілому.

Через ***стимулювальну функцію*** податків держава впливає на процес відтворення, стимулюючи його розвиток, посилюючи нагромадження капіталу, розширюючи платоспроможний попит населення, створюючи додаткові стимули для ділової та інвестиційної активності, мотивації до праці, підтримуючи рівень зайнятості. У процесі реалізації цієї функції стимулюючий вплив на суспільне виробництво забезпечується через диференціацію податкових ставок і встановлення різних пільг, преференцій і ін.

Податкові пільги передбачають повне або часткове звільнення від сплати податків. Вони надаються з метою соціальної підтримки малозабезпечених верств населення або підтримки пріоритетних галузей народного господарства та окремих категорій платників.

Функції податків взаємозв`язані. Ріст податкових поступлень у бюджет, тобто реалізація фіскальної функції, створює матеріальну можливість для здійснення економічної ролі держави, тобто економічної функції податків. Водночас досягнуте в результаті економічного регулювання прискорення розвитку і росту дохідності виробництва дозволяє державі отримати більше коштів. Це означає, що економічна функція податків сприяє здійсненню фіскальної, зміцнює її.

Кожний податок має *обов`язкові елементи* (табл.13.1).

Таблиця 13.1

Основні елементи податку

Елемент податку	**Суть елемента**	**Що визначає / приклад**
Платник податку	Особа, яка зобов'язана сплачувати податок.	Фізична особа, ФОП, підприємство. Наприклад: підприємство сплачує податок на прибуток.
Об'єкт оподаткування	Те, на що нараховується податок.	Доходи, прибуток, майно, земля, споживання товарів. Наприклад: об'єктом ПДФО є дохід фізичної особи.
База оподаткування	Кількісна або грошова основа, до якої застосовується ставка.	Зарплата в гривнях, площа землі у м², вартість майна.
Ставка податку	Розмір податку, виражений у процентах або абсолютній сумі.	ПДФО – 18%, військовий збір – 5%.
Податковий період	Час, за який визначаються податкові зобов'язання.	Місяць, квартал, рік.
Пільги	Повне або часткове звільнення від сплати податку.	Пільги для багатодітних сімей, пільги для ФОП 1 групи.
Порядок обчислення податку	Як визначається сума податку.	Самостійно, через декларацію, або податковим агентом.
Джерело сплати	Звідки беруться кошти на податок.	Заробітна плата, прибуток, дохід від продажу товарів.

Тверді ставки встановлюються в абсолютній сумі на одиницю обкладання незалежно від розміру доходу (наприклад, за тонну нафти, за 1 куб. м газу). **Пропорційні** – діють в однаковому відсотковому відношенні до об`єкта податку без врахування диференціації його величини. **Прогресивні** ставки – середня ставка прогресивного податку підвищується у міру зростання доходу. **Регресивні** ставки – середня ставка регресивного податку знижується у міру зростання доходу.За формою оподаткування всі податки поділяються на прямі і непрямі. ***Прямі податки*** сплачуються суб`єктами податків безпосередньо й прямо пропорційно платоспроможності. Прямі поділяються на *реальні* та *особисті*. До реальних відносять податки на землю, будинки, промислові, торгові, банківські установи та грошовий капітал. До особистих – податки на доходи фізичних та юридичних осіб (податковий, помайновий, із спадщини тощо). На відміну від прямих, ***непрямі податки*** не пов`язані з розмірами доходів чи вартістю майна платника податків. Непрямі податки виступають у трьох видах: «акцизи», «фіскальні монопольні податки», «мита».

Акциз – різновид непрямого податку переважно на товари масового споживання (цигарки, алкогольні напої, сіль, цукор, сірники, автомобілі, холодильники, парфумерні вироби тощо), а також різні комунальні, транспортні, культурні та інші послуги, які мають широке розповсюдження (телефон, транспортні перевезення, авіа- і залізничні квитки, демонстрація фільмів). Індивідуальні чи вибіркові акцизи стягуються за твердими ставками з одиниці товару. **Фіскальні монопольні податки** поповнюють казну за рахунок непрямого оподаткування товарів масового попиту, виробництво і реалізація яких монополізовані державою. Виник цей податок з «реалії», тобто привласнення державою виключного права на той чи інший вид діяльності. Наприклад, існує в державі монополія на виробництво алкогольних виробів. Напередодні антиалкогольної компанії цей вид монопольної державної діяльності забезпечував надходження в бюджет більше третини його суми. Практично завжди об`єктом державної монополії було також виробництво і

реалізація виробів з хутра і золота. **Мита –** це непрямі податки на імпортні, експортні і транзитні товари, тобто такі, які перетинають кордони країни. Вони сплачуються всіма, хто здійснює зовнішньоекономічні операції. В залежності від цих цілей, які переслідує держава, митні збори поділяються на «фіскальні», «протекційні», «антидемпінгові» і «пільгові».

Прагнення держави збільшити поступлення в бюджет зрозуміти можна, водночас рівень податкових ставок не повинен перевищувати того рівня, за яким зростання ставки податку веде до зменшення надходжень. Теоретично це обґрунтував американський економіст А. Лафер. Він показав залежність між максимальними ставками оподаткування і податковими надходженнями в бюджет. Крива Лафера зображена на рис. 13.2.

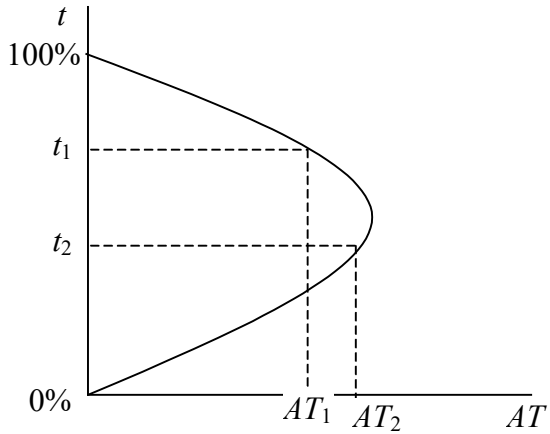

Рис. 13.2. Крива Лафера

Основна ідея полягає в тому, що зі зростанням податкової ставки від 0 до 100%, податкові надходження поступово зростають до свого максимального рівня, а потім знову зменшуються до нуля. На погляд Лафера, податкові надходження до бюджету знижуються після точки, адже більш високі податкові ставки стримують економічну активність, гальмують науково-технічний прогрес, а доходи в бюджет скорочуються.

Професор Лафер спробував теоретично довести, що при ставці податку більше 50% різко знижується ділова активність фірм і населення в цілому. Необхідно знайти такий рівень податкової ставки, за якої бюджет буде найбільшим. Світовий досвід свідчить, що найбільший ефект дає податкова ставка на рівні 30–35%.

13.4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави. Державний борг

Фіскальну політику проводить уряд під контролем парламенту. Під ***фіскальною політикою*** розуміють заходи уряду, спрямовані на досягнення цілей стабілізаційної політики за допомогою державних видатків і податків. При цьому слід враховувати, що державні видатки здійснюються за рахунок коштів державного бюджету, а податки є основним джерелом цих коштів. Тому в підсумку фіскальна політика – це маніпулювання державним бюджетом, тобто знаходження раціональних рішень щодо доходів і видатків державного бюджету.

За цільовою спрямованістю розрізняють фіскальну політику: ***стимулювальну*** (експансіоністську) та ***стримувальну*** (рестрикційну). Стимулювальна політика застосовується для пожвавлення економічної кон'юнктури, тобто стимулювання сукупного попиту та/або сукупної пропозиції. З цією метою уряд може збільшувати державні закупівлі, трансфертні платежі та зменшувати податки. Стримувальна політика здійснюється в умовах інфляційного зростання, коли спостерігається «перегрів» економіки. Для цього зменшуються державні видатки й підвищуються податки.

За рівнем керованості фіскальними інструментами розрізняють ***дискреційну*** (свідому) і ***недискреційну*** (автоматичну) фіскальну політику. ***Дискреційна фіскальна політика*** – це політика, в межах якої зміна державних видатків і податків здійснюється на підставі спеціальних рішень уряду і парламенту. В основі ***недискреційної фіскальної політики*** лежить здатність фіскальних інструментів, що входять до складу чистих податків, змінюватися в автоматичному режимі, тобто без прямої участі держави. Це зумовлено тим, що податки та трансферти залежать від доходу, тому можуть змінюватися пропорційно до змін ВВП

навіть при стабільних податкових ставках і незмінному рівні трансфертних платежів. Завдяки здатності податків і трансфертів виконувати в автоматичному режимі стабілізаційну функцію в економіці вони отримали назву «**автоматичні стабілізатори**».

До головних ***інструментів фіскальної політики***, відносять бюджет, ставки оподаткування різних видів доходів, цільове використання бюджетних коштів, дефіцит або профіцит бюджету, державний борг та способи його покриття, автоматичні регулятори та інші.

Для реалізації фіскальної політики важливе значення має управління державним боргом та збалансованість бюджету. ***Державний борг*** – це сума накопичених в країні за певний період бюджетних дефіцитів за вирахуванням існуючих за цей час позитивних сальдо бюджету.

Дефіцит бюджету і величина державного боргу є найважливішими ***показники стану економіки***, тому даній проблемі традиційно відводиться велика увага. Економічна наука визначає достатньо багато причин бюджетного дефіциту, як-от:

- падіння суспільного виробництва;
- зростання граничних витрат суспільного виробництва;
- надлишковий випуск незабезпечених паперових грошей;
- невиправдано великі за розміром соціальні програми;
- зростаючі витрати на фінансування військово-промислового комплексу;
- значний за розміром оборот «тіньової економіки»;
- значні невиробничі витрати, приписки, викрадання, втрати виробленої продукції та інші, що не підлягають суспільному обліку.

Бюджетний дефіцит і державний борг тісно взаємопов’язані. По-перше, *державні позики* – важливим джерело покриття бюджетного дефіциту. По-друге, визначити наскільки шкідливий той чи інший розмір дефіциту бюджету, неможливо без аналізу величини державного боргу. З іншого боку, для оцінки кількісного розміру державного боргу необхідне дослідження динаміки росту дефіциту.

Бюджетний дефіцит, безумовно, відноситься до так званих *негативних економічних категорій* типу інфляції, кризи, безробіття, банкрутства, які водночас є невід’ємними елементами ринкової

економічної системи. Більше того, без них ця система втрачає спроможність до саморозвитку і поступового руху вперед.

Державний борг зростає в різних країнах різними темпами. Перевищення державного боргу над річним ВВП більше ніж в 2,5 рази, вважається небезпечним для стабільності, особливо для сталого грошового обігу.

Розрізняють ***внутрішній та зовнішній державний борг***, а також короткостроковий (до 1 року), середньостроковий (від 1 до 5 років) і довгостроковий (понад 5 років). Найбільш важкі короткострокові борги. По них уже зараз доводиться сплачувати основну суму з високими процентами. Таку заборгованість можна пролонгувати, але це пов'язано з виплатою процентів. Державні органи намагаються консолідувати коротко- та середньострокову заборгованість, тобто перетворити її в довгострокові борги, відклавши на тривалий термін виплату основної суми й обмежуючись щорічною сплатою процентів. У ряді країн існують спеціальні управління державного боргу при міністерстві фінансів, які здійснюють погашення та консолідацію старих боргів і залучення нових позикових коштів.

Зовнішній державний борг – це борг *іноземним державам, фірмам, організаціям, окремим особам.* Цей борг лягає на країну найбільшим тягарем, бо для його погашення держава повинна віддавати за межі країни частину ВВП і навіть національного багатства. Потрібно пам'ятати і те, що кредитор зазвичай ставить певні вимоги, після виконання яких надається кредит. *Внутрішній* борг – це *борг держави своєму населенню і бізнесу.*

Зростання внутрішнього боргу *менш шкідливе* для національної економіки у порівнянні з ростом її зовнішнього боргу. «Втечі» товарів та послуг за кордон (безоплатної) при погашенні внутрішнього боргу не відбувається, але при цьому виникають певні зміни в економічному житті, наслідки яких можуть бути суттєвими. Це пов'язано насамперед з тим, що погашення внутрішнього державного боргу приводить до *перерозподілу доходів* у самій країні.

Як же державний борг і його зростання впливають на функціонування економіки? Як правило, в державному борзі вбачаються дві небезпеки: по-перше, можливість банкрутства нації, і, по-друге, небезпеку перекладання боргового тягаря на

майбутні покоління. З приводу першої «небезпеки» можна зазначити таке: ніхто не може заборонити уряду виконувати свої зобов'язання з обслуговування державного боргу шляхом рефінансування (коли настає строк погашення облігацій, уряд продає нові облігації, що купуються – державна «фінансова піраміда»); утримання певних податків (з метою отримання достатніх доходів для сплати процентів по боргу і його основної суми); емісії нових додаткових грошей. Що стосується другої «небезпеки», то специфіка внутрішнього боргу така, що країна ніби винна (повинна) сама собі. У більшості випадків *внутрішній борг – це тільки відносини між громадянами країни*. Він є водночас і державним кредитом. Зростання державного боргу призводить до реальних негативних соціально-економічних наслідків. По-перше, сплата процентів по державному боргу збільшує нерівність у доходах. По-друге, зростання податкових ставок як засобу сплати боргу може підірвати дію економічних стимулів розвитку виробництва, понизити інтерес до інвестицій у нові ризиковані підприємства, в дослідно-конструкторські роботи тощо, а також посилити соціальну напругу в суспільстві. По-третє, існування зовнішнього боргу зумовлює передачу частини створеного ВВП країни за кордон. По-четверте, зростання зовнішнього боргу, безумовно, понижує міжнародний авторитет країни. По-п'яте, коли уряд бере позику на ринку капіталів для рефінансування боргу або сплати процентів по ньому, це, як правило, приводить до збільшення процентних ставок, що понижує капіталізацію економіки, скорочує інвестиції і майбутні покоління успадковують економіку зі зменшеним виробничим потенціалом. У-шостих, існує й чисто психологічний ефект: ріст державного боргу посилює невпевненість населення країни у майбутньому.

Предметом особливої уваги є і повинен бути зовнішній борг. Якщо платежі по ньому складають значну частину надходжень від зовнішньоекономічної діяльності країни (наприклад, 30-40 %), то залучати нові позики з-за кордону стає дедалі важчим. Їх надають менше і під більш високі проценти, вимагаючи застави або особливих гарантій. У деяких країнах, що розвиваються, щорічні зобов'язання виплат по позиках перевищують усі надходження від зовнішньоекономічної діяльності.

Як правило, уряди країн-боржників, уживають усіх можливих заходів, щоб не стати безнадійними боржниками, бо це обмежує доступ до зарубіжних фінансових ресурсів. Для цього можливі кілька шляхів.

1. Традиційний шлях – *сплата боргів за рахунок золотовалютних* резервів – для сталих боржників, як правило, виключений, тому що у них ці резерви вичерпані або дуже обмежені.

2. *Консолідація зовнішнього боргу*, яка означає перетворення коротко- і середньострокової заборгованості в довгострокову, тобто перенесення платежів у віддалене майбутнє. Така консолідація можлива тільки зі згоди кредиторів. Кредитори створюють спеціальні організації – клуби, де відпрацьовують солідарну політику відносно країн, що не в змозі виконувати свої міжнародні фінансові зобов'язання. Найбільш відомі серед таких клубів – *Лондонський*, в який входять банки-кредитори, і *Паризький*, що об'єднує держави-кредитори. Ці два клуби часто йшли назустріч проханням країн-боржників (у тому числі України) про відстрочку виплат, а інколи навіть частково списували борги.

3. У деяких країнах практикують скорочення розмірів зовнішнього боргу шляхом конверсії – перетворення його в довгострокові іноземні інвестиції. Для заміщення боргу іноземним кредиторам пропонують нерухомість або участь у капіталі у країні, що стала боржником. Одним з варіантів перетворення зовнішнього боргу в іноземні капіталовкладення є участь господарських суб'єктів країни-кредитора у приватизації держаної власності в країні-боржнику. В цьому випадку зацікавлені фірми країни-кредитора викуповують у своєї держави або банку зобов'язання країни-боржника, з обопільної згоди використовують їх для купівлі власності. Така операція веде до збільшення іноземного капіталу в національній економіці без надходження в країну з-за кордону фінансових ресурсів, машин, верстатів, технологій. Вона полегшує тягар зовнішнього боргу, робить можливим отримання нових кредитів, стимулює новий приплив приватних іноземних інвестицій і реінвестицій у куплені таким способом господарські об'єкти.

4. Звернення країни-боржника до *міжнародних фінансово-кредитних установ*, – МВФ, регіональних банків, Світового банку. Вони, як правило, надають *пільгові кредити,* але обумовлюють їх *жорсткими вимогами* до державної економічної політики, як-от: емісійної, кредитної політики, стимулювання конкуренції, зведення до мінімуму дефіциту державного бюджету.

Одним із найпоширеніших методів боротьби з бюджетним дефіцитом є *секвестр бюджету* – пропорційне скорочення видатків бюджету за кожною статтею.

В історії ХХ ст. зустрічаються інші приклади регулювання зовнішньої заборгованості. Так, і після першої, і після другої світових воєн, Великобританія і Франція сплатили частину зовнішньої заборгованості *іноземними активами*. Деякі з країн, що розвиваються, щоб «задобрити» кредиторів, надавали їм *право користування своєю морською зоною, континентальним шельфом, право будівництва військових баз та інших спеціальних об'єктів.*

Підсумки:

1. Фінанси є системою економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом та використанням грошових фондів для задоволення суспільних потреб. Функції фінансів – розподільча, контрольна та регулююча – забезпечують ефективне функціонування економічної системи та реалізацію державної політики. Фінансова система включає централізовані фінанси (державний і місцеві бюджети, позабюджетні фонди) та децентралізовані фінанси (фінанси підприємств, домогосподарств, фінансовий ринок). Раціональна організація фінансової системи та чітке виконання функцій фінансів є необхідною умовою для макроекономічної стабільності й економічного розвитку країни.

2. Бюджетна система відображає організацію фінансових відносин в державі на різних рівнях управління, відповідно є сукупністю бюджетів різних рівнів, організованих на основі принципів єдності, збалансованості, гласності та самостійності бюджетів. Головним фінансовим планом країни є державний бюджет, що відображає доходи та видатки держави на відповідний період і виступає основним інструментом реалізації

економічної та соціальної політики. Структура бюджетної системи залежить від державного устрою. Ефективне управління бюджетною системою та забезпечення збалансованості державного бюджету є ключовими завданнями фінансової політики для підтримання макроекономічної стабільності та фінансування пріоритетних напрямів розвитку.

3. Податки є основним джерелом формування доходів державного бюджету та інструментом регулювання економічних процесів. Вони виконують фіскальну (наповнення бюджету), розподільчу (перерозподіл доходів), регулюючу (вплив на економічні процеси) та стимулюючу функції, впливаючи на інвестиційну активність і споживчий попит. Податкова система включає сукупність податків, зборів, принципів їх встановлення та механізмів адміністрування, при цьому податки класифікуються за різними ознаками: прямі та непрямі, загальнодержавні та місцеві, прогресивні, регресивні та пропорційні. Раціональна податкова система має забезпечувати баланс між достатніми надходженнями до бюджету та створенням сприятливих умов для економічного зростання, інвестицій і підприємницької активності.

4. Фіскальна політика є важливим інструментом державного впливу на економіку через регулювання доходів і видатків бюджету та систему оподаткування. Вона спрямована на стимулювання економічного зростання, зменшення безробіття й підтримання цінової стабільності. Надмірне державне запозичення може призвести до зростання державного боргу, що створює ризики для фінансової безпеки. Оптимальне управління державним боргом забезпечує стійкість бюджетної системи та довіру до фінансової політики держави.

Практикум

1. ***Дайте визначення ключових слів теми.***

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Основними ланками фінансової системи є держава та підприємства.

2. Фінанси домогосподарств – це сімейний бюджет.

3. Податки покликані виконувати фіскальну і контролюючу функції.

4. Мито – це приклад прямого податку в економіці.

5. ПДВ належить до місцевих податків.

6. Податок на доходи фізичних осіб сьогодні складає 13 %.

7. Внаслідок реалізації фіскальної політики державні витрати зростають.

8. Фіскальна політика об'єднує інструменти податкової та бюджетної політики.

9. Дефіцит державного бюджету виникає, коли доходи держави зростають, а витрати не зменшуються.

10. Зовнішній борг не може бути тягарем для національної економіки.

11. Великий державний борг може спричинити банкрутство держави.

12. Фінансування державних видатків через продаж державних облігацій іноземним підприємствам накладає певний тягар на майбутні покоління.

13. Найефективнішим методом вирішення проблеми дефіцитності державного бюджету виступає емісія грошей.

14. Зростання внутрішнього боргу менш шкідливе для національної економіки у порівнянні з ростом її зовнішнього боргу.

15. Великий державний борг не може спричинити банкрутство нації.

3. ***У наведеному переліку визначте такі дії держави, які безпосередньо за інших незмінних умов можуть посилювати (1) або стримувати (2) економічну активність приватних підприємств***:

а) підвищення ставки податку на прибуток;

б) скорочення державного фінансування соціальних програм;

в) зменшення дефіциту державного бюджету;

г) розміщення державою облігацій державної позики;

д) погашення облігацій державної позики;

е) податкові пільги малим підприємствам.

4. Охарактеризуйте методи оподаткування заповнивши таблицю.

Методи оподаткування	Характеристика кожного методу	Приклади податків
1. Прогресивне оподаткування		
2. Пропорційне оподаткування		
3. Регресивне оподаткування		

5. Які з перерахованих нижче податків належать до прямих, які – до непрямих:

а) податок з доходів фізичних осіб;
б) акцизи;
в) мита;
г) податок із продажів;
д) податок на прибуток корпорацій;
е) податок на додану вартість.

Поясніть критерій розподілу.

6. Чому ми говоримо про те, що державний бюджет – наочне підтвердження теорії суспільного вибору? Як би ви прокоментували вираз: «Прийнятий бюджет – це завжди компроміс»?

Тема 14. КРЕДИТНА СИСТЕМА ТА РЕГУЛЮВАННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ

1. Грошовий обіг та грошова система.
2. Структура кредитної системи. Банківська система.
3. Функціонування небанківських фінансово-кредитних інститутів.
4. Фінтех у структурі фінансового посередництва.
5. Центральний банк і грошово-кредитна політика.

***Ключові слова*:** гроші, грошовий обіг; грошова система; грошовий агрегат; ліквідність; кредитна система; кредитний механізм; кредитна політика; позичковий відсоток; банківська система; банк; активні операції банків; пасивні операції банків; комісійні операції банків; центральний банк; страхові компанії; пенсійні фонди; інвестиційні фонди; ломбард; факторингова компанія; лізингова компанія; фінансові компанії; грошово-кредитна політика (ГКП); рестрикційна ГКП; експансіоністська ГКП; облікова ставка; обов'язкові (мінімальні) резерви; операції на відкритому ринку; грошова емісія.

Актуальність теми: Сучасні економічні процеси неможливо зрозуміти без усвідомлення ролі грошей у забезпеченні стабільності економічного розвитку та економічного зростання. Ефективність організації грошового обігу впливає на швидкість фінансових транзакцій, доступ бізнесу до ресурсів і рівень інфляційного тиску. Розуміння принципів функціонування грошової системи допомагає пояснити механізми, що забезпечують рівновагу між реальним сектором та фінансовими потоками. Кредитні інститути формують канали перерозподілу капіталу, що впливає на розвиток підприємництва та інвестицій.

Банківська система є центральним елементом економічної інфраструктури, саме банки здійснюють трансформацію заощаджень у позикові ресурси, платіжне посередництво та управління ризиками. Дворівнева будова банківської системи створює умови для збалансованого функціонування фінансового ринку, поєднуючи регулятивний вплив держави з конкурентними механізмами. Небанківські фінансово-кредитні інститути розширюють спектр фінансових продуктів, пропонуючи інструменти страхування, лізингу, факторингу та інвестування,

диверсифікують джерела фінансування та сприяють зниженню системної вразливості економіки.

Центральний банк виконує стратегічну функцію забезпечення монетарної (грошово-кредитної) стабільності шляхом контролю грошової пропозиції, облікової політики та валютного регулювання. Його рішення визначають умови кредитування, інвестиційну поведінку економічних агентів і динаміку реального сектору. Використання монетарних інструментів дозволяє коригувати наслідки циклічних коливань, стримувати інфляційні шоки та підтримувати макроекономічну рівновагу. В умовах глобалізації центральний банк вимушений узгоджувати національні рішення з міжнародними регуляторними стандартами та зовнішніми фінансовими ризиками.

Цифровізація фінансових послуг, розвиток електронних валют і фінтех-платформ змінюють традиційні механізми грошового обігу та кредитування, створюючи як нові можливості, так і загрози для безпеки економічних операцій. Поширення небанківських електронних платіжних сервісів формує альтернативні канали розрахунків і знижує навантаження на традиційні фінансові інститути. Одночасно зростає потреба у підвищенні ефективності регуляторного нагляду, удосконаленні законодавчої бази та управлінні кіберризиками. Саме тому питання організації фінансового сектору, його інститутів і механізмів регулювання залишаються надзвичайно важливими для стабільного розвитку економіки та добробуту суспільства.

14.1. Грошовий обіг та грошова система

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обігу в країні. Ця форма грошового обігу в кожній країні закріплюється загальнодержавними законами. Формування грошових систем здійснюють центральні органи влади. Грошові системи здебільшого складаються історично. Її суть і структурні елементи відбивають рівень соціально-економічного розвитку країни. ***Грошова система*** – це складовий елемент господарського механізму. Вона містить такі складові:

1. *Грошова одиниця країни* визначається як грошовий знак, визначений законодавчо, виконує роль міри вартості та служить інструментом оцінки цін на товари і послуги.

2. *Масштаб цін* відображає середню або репрезентативну вартість загального обсягу товарів і послуг, що перебувають в обігу. У період використання натуральних грошей, зокрема золота та срібла, держава визначала масштаб цін шляхом встановлення вагового вмісту металу в одиниці грошей. Цей параметр був важливою складовою механізму ціноутворення. Сучасна економіка базується на нерозмінних на золото кредитних грошах, у зв'язку з чим державне регулювання металевого вмісту грошової одиниці втратило економічне значення і практично ліквідоване у всіх країнах. Масштаб цін нині відображає лише репрезентативну вартість товарів і послуг у грошовому обігу, без прив'язки до ваги металу.

3. *Емісійна система та форми грошей*. Емісія грошових знаків та контроль за їх забезпеченням покладається на спеціалізований державний орган. В Україні ці функції виконує Національний банк України (НБУ). За матеріальною формою гроші поділяються на банківські білети, казначейські білети та монети. Форма грошей уособлює матеріалізовану мінову вартість, забезпечує стабільність товарного обігу та виконує роль надійного платіжного засобу в готівковому обігу.

4. *Регламентація готівкового та безготівкового обігу* включає визначення сфер застосування готівкових і безготівкових розрахунків, режиму використання коштів на рахунках, форми здійснення розрахунків, способів і порядку проведення платежів.

5. Порядок обміну національної валюти на іноземну визначається механізмом валютного паритету.

6. Державне регулювання грошового обігу.

Грошові системи поділяють на два типи: 1) металевого грошового обігу, за якого такий грошовий товар виконує всі функції грошей; 2) паперово-кредитного грошового обігу, в основі якого лежать кредитні гроші.

Грошова маса охоплює весь обсяг грошових засобів, що знаходяться в обігу. Її динаміка суттєво впливає на обсяг виробництва, рівень цін, зайнятість та інші макроекономічні показники. Контроль за обсягом грошей є ключовим чинником економічної стабільності, тому аналітики та політики повинні

мати інструменти для її точного оцінювання. Визначення грошової маси супроводжується певними труднощами через неоднозначність у трактуванні того, що слід відносити до грошей. У сучасній економіці різні активи виконують одну або кілька функцій грошей. *Активом* називають будь-який засіб задоволення потреб економічних суб'єктів, що може бути об'єктом купівлі-продажу. Для адекватної оцінки змін у грошовій масі важливо враховувати всі її компоненти.

Грошові агрегати – це класифікація активів за ступенем їх ліквідності, які використовуються як гроші. При переході від одного агрегату до іншого враховується більша кількість активів, що зменшує рівень ліквідності. Оскільки точний перелік активів, що формують грошову масу, не встановлений, застосовуються різні методики їх розрахунку.

Склад і визначення грошових агрегатів в Україні регламентуються нормативно-правовими актами Національного банку України. Ключовим правовим підґрунтям є Закон України «Про Національний банк України», який надає НБУ повноваження визначати методологію грошово-кредитної статистики, зокрема структуру грошової маси та грошових агрегатів. Безпосередньо перелік і склад грошових агрегатів (М0, М1, М2, М3) визначаються та деталізуються у нормативних документах і методологічних роз'ясненнях НБУ, зокрема в інструкціях і статистичних матеріалах, що використовуються для аналізу та реалізації грошово-кредитної політики (табл. 14.1).

В Україні ключовим показником грошової маси є агрегат М2, який використовується НБУ для аналізу грошово-кредитної політики. Зі зростанням номера агрегату зменшується ліквідність коштів, але збільшується повнота охоплення грошових ресурсів економіки. Така структура дозволяє комплексно оцінювати стан грошового обігу та фінансової системи країни.

Кредитні відносини обслуговуються кредитною системою. Кредитні відносини, інститути, що забезпечують їх функціонування й реалізацію, кредитний механізм і кредитна політика формують чинну в тій чи іншій країні кредитну систему.

Таблиця 14.1

Структура грошових агрегатів, що використовуються в Україні

Грошовий агрегат	**Склад агрегату**	**Економічна характеристика**
М0	Готівкові гроші в обігу поза банківською системою (банкноти та монети)	Найбільш ліквідна форма грошей, безпосередньо використовується для поточних розрахунків населення та бізнесу
М1	М0 + кошти на поточних рахунках у національній валюті (депозити до запитання)	Гроші для здійснення безготівкових платежів; відображає платіжні можливості економіки
М2	М1 + строкові депозити в національній валюті + кошти в іноземній валюті	Широкий показник грошової маси, що характеризує обсяг заощаджень і фінансовий потенціал економіки
М3 *(використовується обмежено)*	М2 + інші ліквідні фінансові інструменти (депозитні сертифікати, цінні папери з високою ліквідністю)	Відображає загальний обсяг ліквідних фінансових ресурсів у економіці

14.2. Структура кредитної системи. Банківська система

Процес формування й розвитку кредитної системи визначається двома об'єктивними економічними передумовами: на певному етапі суспільного розвитку з'являється потреба у специфічній формі підприємницької діяльності, пов'язаній із нагромадженням та розподілом тимчасово вільних коштів суб'єктів ринку; розвиток товарного виробництва й розширення торгівлі обумовили зростання обсягів грошових потоків, що спричинило необхідність їх організації й технічного обслуговування.

Пройшовши всі етапи розвитку кредитних відносин, кредитна система сформувала свою структуру в сучасному вигляді. І хоча в різних країнах кредитні системи розрізняються за конкретним складом інститутів, їх функціональною спеціалізацією відповідно до національних особливостей, у цілому можна визначити

загальну структурну схему кредитної системи й ієрархію її елементів.

Отже, *кредитна система розглядається з позицій функціонального та інституційного аспектів.* Функціональний аспект передбачає розгляд кредитного механізму та кредитної політики. ***Кредитний механізм*** – сукупність принципів, організаційних форм, методів і правил, що регулюються чинним законодавством і забезпечують необхідні умови реалізації кредитних відносин. ***Кредитна політика*** – система фінансово-кредитних заходів держави, спрямована на досягнення певних економічних результатів. Інституційний аспект передбачає розгляд кредитної системи як сукупності різноманітних фінансово-кредитних установ, що забезпечують реалізацію кредитних відносин. Усі інститути кредитної системи поділяються на три основні групи: 1) центральний банк; 2) комерційні банки; 3) спеціалізовані кредитно-фінансові інститути (парабанки). Перші дві групи становлять окрему ланку організації кредитних відносин – банківську систему країни, третя група формує відносно відособлену систему небанківських установ, що спеціалізуються на виконанні окремих операцій.

Виділяють два типи кредитних систем: сегментовані або кредитні системи англосаксонського типу (США, Великобританія); існують у разі встановлення державою законодавчих обмежень на проведення окремими інститутами кредитної системи певного кола операцій; універсальні або кредитні системи континентального типу (Франція, Німеччина, інші країни Європи, характеризуються відсутністю законодавчих обмежень на проведення кредитними установами будь-яких операцій і наявністю розвиненої системи державного контролю за діяльністю кредитних інститутів).

Усі банки як фінансові установи організаційно і функціонально упорядковані в *банківську систему* – це сукупність різних видів національних банків і кредитних установ, що діють у межах грошово-кредитного механізму. ***Банківська система*** – законодавчо визначена, чітко структурована та субординована сукупність фінансових посередників, які здійснюють банківську діяльність на постійній професійній

основі і функціонально взаємопов'язані в самостійну економічну структуру. Банківської системи виконує ряд функцій (табл. 14.2).

Необхідно зауважити щодо трансформаційної функції. Трансформація ресурсів включає зміни в часі (узгодження строків залучення депозитів та надання кредитів), ризиках (розподіл кредитного ризику між вкладниками, позичальниками та банком), просторі (перерозподіл фінансових ресурсів із регіонів з надлишком капіталу у регіони з дефіцитом) та обсягах (агрегування дрібних заощаджень у значні кредити для підприємств).

Таблиця 14.2

Функції банківської системи

Функція	Сутність	Основні завдання	Приклади реалізації
Емісійна	Забезпечення обігу грошових коштів у країні	Випуск готівкових грошей, регулювання обсягу грошової маси, контроль за забезпеченням грошей	Центральний банк випускає банкноти та монети, регулює грошову масу для запобігання інфляції
Трансформаційна	Перетворення ресурсів економіки через кредитування та банківські операції	Залучення депозитів, надання кредитів підприємствам та населенню, інвестування коштів у економіку	Комерційні банки приймають депозити від населення та малого бізнесу і надають великі кредити підприємствам; банк диверсифікує ризики, обслуговує різні строки кредитів та переміщує ресурси між регіонами країни
Стабілізаційна	Підтримка економічної та фінансової стабільності	Контроль за грошовим обігом, регулювання процентних ставок, запобігання фінансовим кризам	Центральний банк проводить монетарну політику, підтримує стабільність національної валюти та банківської системи

Банківська система країни включає центральний банк (ЦБ); комерційні банки, зокрема: ощадні, інвестиційні, іпотечні та інші спеціалізовані банки. Кожний елемент банківської системи відіграє важливу роль у життєзабезпеченні ринкової системи. Керівну роль в банківській системі відіграє ЦБ. Він ще називається емісійним та резервним банком, оскільки він має право емісії грошей і цінних паперів та зберігання золотовалютного резерву країни. ЦБ – це державна кредитна установа, наділена правом випуску банкнот, регулювання грошового обігу, кредиту й валютного курсу, зберігання офіційного золотовалютного резерву.

Банківська система дворівнева, перший рівень – центральний банк, другий рівень – комерційні банки. Етапи формування дворівневої банківської системи: розмежування функцій (XVII ст.), централізація банкнотної емісії, монопольне право центрального банку на випуск монет (перша половина XX ст.).

У XVII–XVIII ст. не було чіткого розмежування функцій банків і перш за все монополії на емісію банкнот. Комерційними банками активно випускалися платіжні засоби, практично безконтрольно розширювалася грошова маса, витісняючи з обороту повноцінні монети. Крім того, зловживання окремих банків час від часу призводило до неможливості обміну їхніх банкнот на золото, тобто до банкрутства й дестабілізації економіки.

Держава зіткнулася з необхідністю зменшити кількість банків, які мають право на випуск банкнот. Крім того, виникла потреба контролювати їх надійність, величину активів, тобто розпочався процес централізації банкнотної емісії, який завершився закріпленням монопольного права на випуск монет за одним банком. Централізація грошової емісії призвела до утворення центральних емісійних банків. У Європі цей процес завершився в першій половині XX ст.

Дворівнева структура сучасної банківської системи передбачає взаємодію центрального банку, який забезпечує стабільність грошового обігу, та комерційних банків, які безпосередньо здійснюють комплекс розрахунків між клієнтами, а також депозитні та кредитні операції.

Комерційні банки становлять основу кредитної системи, вони проводять різні фінансові операції. Комерційні банки приймають

і розміщують грошові вклади, здійснюють розрахунки за дорученням клієнтів і їх касове обслуговування. Банк – це фінансова установа, яка акумулює тимчасово вільні грошові кошти (вклади), надає їх у тимчасове користування у формі кредиту(позики), виступає посередником у взаємних платежах і розрахунках між підприємствами, установами або конкретними особами, регулює грошовий обіг у країні, включаючи випуск нових грошей.

Основне призначення банків – посередництво в переміщенні грошових засобів від кредиторів до позичальників і від продавців до покупців грошових ресурсів. Діяльність комерційних банків спрямовано на отримання прибутку. Банківський прибуток *являє собою різницю між процентами на вкладений капітал і виплатою процентів за позикою.*

Банківські операції поділяються на пасивні, активні й комісійні, що включають посередницькі операції. *Пасивні* – це операції, з допомогою яких створюються банківські ресурси. Комерційні банки утворюють «пасиви» за рахунок власних та залучених коштів. *Активні операції* – це операції, які проводять банки з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони включають строкові та безстрокові позики, які банк надає своїм клієнтам. Строкові позики мають бути погашені після закінчення певного строку (місяця, року, трьох років і т.д.), за безстроковими позиками банк має право вимагати від клієнта повернення грошей у будь-який час. До третьої групи операцій комерційних банків належать *комісійні*, тобто виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду – комісію. До комісійних операцій належать операції посередницькі (переведення, інкасо й акредитив).

14.3. Функціонування небанківських фінансово-кредитних інститутів

Небанківські фінансово-кредитні інститути відіграють важливу роль у перерозподілі фінансових ресурсів у структурі кредитної системи та виступають повноправними суб'єктами фінансового ринку. Їх діяльність спрямована на залучення тимчасово вільних грошових коштів та інвестування їх у активи, що приносять дохід. За характером виконуваних функцій ці

установи мають низку спільних рис із банківськими інститутами. По-перше, небанківські фінансово-кредитні інститути, як і банки, функціонують у секторі опосередкованого фінансування. По-друге, формування їх ресурсної бази відбувається шляхом емісії боргових зобов'язань, які, хоча й поступаються банківським за рівнем ліквідності, можуть обертатися на фінансовому ринку як самостійні інструменти. По-третє, у процесі розміщення залучених коштів ці установи інвестують у боргові активи, формуючи власні вимоги до інших учасників економічних відносин.

Механізм створення зобов'язань і вимог небанківськими фінансово-кредитними інститутами базується на принципах, подібних до банківських. Їх зобов'язання, як правило, характеризуються меншими обсягами, вищою ліквідністю та коротшими строками обігу порівняно з активами, що зумовлює перевищення надходжень за вимогами над виплатами за зобов'язаннями та формує підґрунтя для отримання прибутку. Здійснюючи перетворення одних фінансових зобов'язань в інші, ці інститути, аналогічно до банків, забезпечують трансформацію грошового капіталу за строками, обсягами, рівнем ризику та просторовим розміщенням.

Водночас посередницька діяльність небанківських фінансово-кредитних інститутів має принципові відмінності від банківської. Насамперед вона не пов'язана з виконанням базових банківських операцій. У випадках, коли національне законодавство допускає здійснення окремих таких операцій небанківськими установами, останні з часом підпадають під дію банківського регулювання та набувають статусу банків. Окрім того, їх діяльність не охоплює процесу створення депозитів і, відповідно, не впливає безпосередньо на пропозицію грошей в економіці, що зумовлює менш жорсткі підходи до державного нагляду, зокрема відсутність вимог щодо обов'язкового резервування. Це пояснює надання небанківським фінансово-кредитним інститутам особливого правового статусу, відмінного від банківського. Ще однією характерною рисою є вища спеціалізація їх діяльності порівняно з універсальними банками.

Залучення фінансових ресурсів небанківськими фінансово-кредитними інститутами має недепозитний характер, унаслідок чого передані кошти не можуть використовуватися їх власниками так само вільно, як кошти на чекових банківських рахунках. Зазвичай такі ресурси розміщуються на заздалегідь визначений, переважно тривалий строк. Зі збільшенням строку вкладення зростає рівень ризику, що, відповідно, потребує вищої дохідності інвестицій.

Недепозитне залучення коштів здійснюється двома основними способами: на договірній основі або шляхом емісії та реалізації власних цінних паперів (акцій, облігацій тощо). Відповідно, небанківські фінансові посередники поділяються на договірних, які акумулюють ресурси на підставі угод з інвесторами чи кредиторами, та інвестиційних, що залучають кошти через продаж власних фінансових інструментів – акцій, облігацій, паїв та інших цінних паперів.

В Україні немає єдиного офіційного стандарту класифікації НФКІ, зазвичай їх розрізняють за функціями, характером мобілізації ресурсів та видами діяльності, формами власності. Розглянемо в загальних рисах механізм посередницького функціонування основних небанківських фінансово-кредитних інститутів (табл. 14.3).

Небанківські фінансово-кредитні інститути відіграють важливу та багатофункціональну роль у сучасній економіці, доповнюючи банківський сектор і забезпечуючи стійке функціонування фінансової системи в цілому. Їх діяльність спрямована на мобілізацію тимчасово вільних грошових коштів населення та суб’єктів господарювання і подальше спрямування цих ресурсів у різні сфери економіки у формі інвестицій та фінансування. Завдяки цьому небанківські фінансово-кредитні інститути сприяють підвищенню рівня заощаджень, активізації інвестиційних процесів та ефективнішому перерозподілу фінансових ресурсів між економічними агентами.

Таблиця 14.3

Види небанківських фінансово-кредитних інститутів

Вид небанківських фінансово-кредитних інститутів	Основна характеристика діяльності	Джерела формування фінансових ресурсів	Основні напрями використання коштів
Страхові компанії	Акумулюють кошти шляхом страхування ризиків фізичних і юридичних осіб	Страхові внески (премії)	Інвестування в цінні папери, депозити, нерухомість, відшкодування страхових виплат
Пенсійні фонди (недержавні)	Забезпечують формування пенсійних заощаджень на довгостроковій основі	Пенсійні внески учасників та роботодавців	Довгострокові інвестиції в цінні папери, корпоративні та державні активи
Інвестиційні фонди та компанії	Акумулюють кошти інвесторів з метою їх професійного управління	Продаж інвестиційних сертифікатів, паїв, акцій	Формування портфелів цінних паперів, інвестиції в бізнес-проєкти
Кредитні спілки	Надають фінансові послуги своїм членам на кооперативних засадах	Пайові та вступні внески, заощадження членів	Кредитування учасників спілки, розміщення коштів у фінансові активи
Лізингові компанії	Здійснюють фінансування через передачу майна в користування на умовах лізингу	Власні кошти, кредити, емісія цінних паперів	Придбання та передача в лізинг основних засобів
Факторингові компанії	Спеціалізуються на фінансуванні під уступку грошових вимог	Власний капітал, позикові кошти	Викуп дебіторської заборгованості, управління розрахунками
Ломбарди	Надають короткострокові кредити під заставу рухомого майна	Власні кошти	Кредитування населення на короткий строк
Фінансові компанії	Надають широкий спектр фінансових послуг (кредитування, гарантії, управління активами)	Власний капітал, позикові ресурси	Кредитні операції, фінансове посередництво, інвестиційна діяльність

Вагомим аспектом ролі НФКІ є розширення доступу до фінансових послуг для різних категорій економічних суб’єктів, насамперед для домогосподарств, малого та середнього бізнесу, які не завжди можуть скористатися банківським кредитуванням.

Спеціалізація небанківських установ дозволяє їм пропонувати фінансові продукти, адаптовані до конкретних потреб клієнтів, зокрема у сферах страхового захисту, пенсійного забезпечення, лізингу, факторингу та споживчого кредитування.

Небанківські фінансово-кредитні інститути також виконують важливу стабілізаційну функцію, сприяючи диверсифікації кредитної системи. Вони беруть участь у трансформації грошового капіталу за строками, ризиками та обсягами, забезпечуючи більш гнучкий рух фінансових потоків в економіці. Акумулюючи переважно довгострокові ресурси, такі інститути створюють передумови для фінансування інвестиційних проєктів та розвитку реального сектору економіки.

Окрім того, НФКІ сприяють розвитку фінансового ринку, активізації обігу цінних паперів і підвищенню ефективності фінансового посередництва. Їх діяльність стимулює конкуренцію на ринку фінансових послуг, що позитивно впливає на якість, різноманітність і вартість фінансових продуктів. Посередницька діяльність основних видів НФКІ інститутів базується на поєднанні механізмів акумуляції, трансформації та розміщення фінансових ресурсів, що доповнює банківське посередництво й сприяє підвищенню ефективності функціонування фінансової системи та розвитку національної економіки. Загалом це зумовлює посилення ролі небанківських фінансово-кредитних інститутів як важливого чинника економічного зростання, фінансової стабільності та сталого розвитку національної економіки.

14.4. Фінтех у структурі фінансового посередництва

Фінтех (fintech) є сферою фінансових інновацій, що поєднує фінансові послуги з сучасними цифровими технологіями з метою підвищення ефективності, доступності та швидкості фінансових операцій. Фінтех сформувався як відповідь на потребу модернізації традиційної системи фінансового посередництва в умовах цифровізації економіки та глобалізації фінансових ринків. Його головна мета – зробити фінансові операції простішими, швидшими, дешевшими та доступнішими для кожного.

Сутність фінтеху полягає у використанні інформаційних технологій, штучного інтелекту, великих даних, блокчейну, хмарних сервісів і мобільних платформ для надання фінансових послуг поза межами класичних банківських моделей або у взаємодії з ними. Фінтех-компанії часто діють більш гнучко,

орієнтуються на клієнта та пропонують інноваційні рішення з нижчими трансакційними витратами.

Види фінтеху можна класифікувати за напрямами діяльності (табл. 14.3).

Таблиця 14.3

Основні види фінтеху

Вид	Сутність і призначення	Основні функції	Приклади
Платіжні технології (Payments fintech)	Цифрові сервіси для здійснення безготівкових платежів і грошових переказів	Швидкі розрахунки, зниження трансакційних витрат, фінансова інклюзія	PayPal, Stripe, Apple Pay, Google Pay
Необанки (Digital banks)	Банки, що працюють виключно в онлайн-форматі без фізичних відділень	Обслуговування клієнтів, платежі, депозити, кредитування	Revolut, Monzo, N26
Онлайн-кредитування та P2P-платформи	Цифрові платформи для прямого кредитування без традиційних банків	Акумулювання та перерозподіл коштів, оцінка кредитних ризиків	LendingClub, Funding Circle
Інвестиційні фінтех-платформи (WealthTech)	Онлайн-сервіси для інвестування та управління активами	Інвестування, диверсифікація ризиків, автоматизація управління	Robinhood, eToro, Betterment
Robo-advisory	Автоматизоване інвестиційне консультування на основі алгоритмів	Формування портфелів, фінансове планування	Wealthfront, Nutmeg
Страхові технології (InsurTech)	Цифрові рішення у сфері страхування	Персоналізація страхових продуктів, управління ризиками	Lemonade, Oscar Health
Регуляторні технології (RegTech)	Технології для дотримання фінансового регулювання	Комплаєнс, боротьба з відмиванням коштів, звітність	ComplyAdvantage, Trulioo
Блокчейн і криптофінанси	Децентралізовані фінансові технології на основі блокчейну	Захист транзакцій, зниження посередництва	Bitcoin, Ethereum, Binance
Фінтех для управління особистими фінансами (PFM)	Сервіси для контролю доходів, витрат і заощаджень	Фінансове планування, бюджетування	Mint, YNAB

До них належать платіжні сервіси та електронні гроші, цифрові банки (необанки), платформи онлайн-кредитування та p2p-кредитування, інвестиційні платформи і robo-advisory, страхові технології (insurtech), регуляторні технології (regtech), криптовалюти та блокчейн-рішення, а також фінансові платформи для управління особистими фінансами.

Функції фінтеху охоплюють посередництво між учасниками фінансового ринку, забезпечення швидких і безпечних розрахунків, акумулювання та перерозподіл фінансових ресурсів, зниження інформаційної асиметрії, автоматизацію фінансових процесів і розширення доступу населення та бізнесу до фінансових послуг. Важливою функцією є також підвищення прозорості фінансових операцій і зменшення операційних ризиків. Значення фінтеху для сучасної економіки важко переоцінити: прискорення цифрової трансформації фінансової системи, посилення конкуренції на фінансових ринках і стимулюванні інновацій, сприяння фінансовій інклюзії, зростанню якості фінансових послуг, зниженню їх вартості та формуванню нових бізнес-моделей. Водночас його розвиток породжує нові виклики, пов'язані з кібербезпекою, захистом персональних даних і необхідністю адекватного державного та міжнародного регулювання.

14.5. Центральний банк та грошово-кредитна політика

Грошово-кредитна політика – сукупність форм, методів і важелів державного впливу на грошово-кредитну сферу, тобто грошово-кредитна політика представляє собою регулювання державою сфери грошового обігу та кредитних відносин. Грошово-кредитні важелі впливу на розвиток народного господарства визнаються багатьма політиками та економістами як чи не єдиний метод його стабілізації та стимулювання.

На поверхні грошово-кредитна політика виступає як вплив на кредитну діяльність комерційних банків і спрямована на скорочення чи розширення кредитування економіки, але у кінцевому підсумку вона має на меті стабільний розвиток економічної системи, прийнятний рівень зайнятості та

стабільність грошового обігу в країні. Грошово-кредитна політика як одна з найважливіших ланок державного регулювання макроекономічних процесів спрямовується на реалізацію їх головних завдань.

Концептуальні підходи до грошово-кредитного регулювання в сучасних умовах базуються на теоретичних побудовах монетаристського або кейнсіанського походження. Але жоден з ортодоксальних підходів не може претендувати на універсальність, тому ефективність їхніх інструментів залежить від конкретно-історичних умов функціонування відповідної економічної системи

Тактика грошово-кредитної політики полягає у виборі засобів, інструментів, які є найкращими (преференційними) для досягнення поставлених цілей. Цілі грошово-кредитної політики поділяються на стратегічні, проміжні й тактичні.

Стратегічними цілями грошово-кредитної (монетарної) політики повинні бути кінцеві цілі економічної політики держави. Зазначеними цілями є досягнення такого зростання суспільного виробництва, за якого буде забезпечена висока зайнятість, стійкість цін (стримування інфляції), збалансованість зовнішніх платіжних відносин. При визначенні стратегічних цілей часто використовують поняття «магічний» чотирикутник, гранями якого є основні макроекономічні показники (зростання виробництва, рівень цін, зайнятість робочої сили, сальдо платіжного балансу).

Стратегічні цілі формуються на довгострокову перспективу, для їх досягнення з метою покрокової деталізації розробляються проміжні цілі.

До проміжних цілей відносять пожвавлення чи стримування кон’юнктури на товарних та грошових ринках, застосовуючи ті чи інші інструменти грошово-кредитної політики. Реалізація проміжних цілей є досить важливою, оскільки для монетарної влади досягнення стратегічних цілей є складним завданням через наявність часового лагу у передавальному механізмі грошово-кредитної політики.

Забезпеченню проміжних цілей насамперед підпорядковані тактичні цілі, які мають короткостроковий оперативний

характер. Необхідність тактичних цілей викликана опосередкованим характером впливу грошово-кредитної політики на стратегічні цілі та потребою у запобіганні появі значних помилок у здійсненні монетарного регулювання.

Суб'єктом грошово-кредитної політики є держава, яка реалізує регулювання цієї сфери через систему уповноважених інституцій. Ключову роль серед них відіграє центральний банк, а також відповідні органи виконавчої влади, зокрема міністерства фінансів, казначейські служби та установи, відповідальні за банківський нагляд і контроль за грошовим обігом. З огляду на те, що центральний банк не здійснює безпосереднього обслуговування суб'єктів господарювання, його вплив на економічні процеси та стан грошового ринку реалізується опосередковано – передусім через взаємодію з комерційними банками.

Саме діяльність комерційних банків у сфері депозитно-кредитних операцій формує основні канали емісії грошей і визначає кількісні та структурні параметри грошової маси в економіці. У зв'язку з цим механізм реалізації грошово-кредитної політики центрального банку зосереджується насамперед на регулюванні кредитної активності банківського сектору за допомогою відповідних монетарних інструментів.

Центральні банки, як правило, функціонують як економічно самостійні інституції, що мають власний кошторис і здійснюють фінансування поточних витрат за рахунок власних доходів. У разі перевищення доходів над витратами відповідні суми перераховуються до державного бюджету, при цьому центральні банки не виступають платниками податків. Така фінансова автономія підкреслює особливе становище центрального банку в системі органів державної влади порівняно з іншими інституціями, діяльність яких забезпечується бюджетними асигнуваннями та залежить від рішень парламенту і уряду щодо обсягів фінансування..

Призначення та основні завдання *центрального банку* обумовлюють напрями його діяльності. В узагальненому вигляді центральний банк є:

- емісійним центром держави, банком банків,
- органом банківського регулювання,
- банкіром і фінансовим агентом уряду,
- провідником грошово-кредитної політики,
- органом валютного регулювання і контролю,
- інформаційно-статистичним та аналітичним центром грошової і банківської систем.

Вибір інструментів грошово-кредитної політики і спрямованість їх використання залежать від конкретної макроекономічної ситуації та характеру розвитку економічного циклу. Залежно від спрямованості впливу на економіку розрізняють такі основні види грошово-кредитної політики: політика «**дорогих грошей**» (рестрикційна) та політика «**дешевих грошей»** (експансійна). Політика «дешевих грошей» застосовується в умовах економічного спаду або недостатнього попиту і спрямована на стимулювання ділової активності. Вона передбачає зниження облікової ставки, пом'якшення умов рефінансування, зменшення нормативів резервування та активну купівлю цінних паперів, що веде до розширення грошової маси та здешевлення кредитів. Протилежною за змістом політика «дорогих грошей» використовується за умов інфляційного перегріву економіки. Її метою є обмеження грошової пропозиції та зниження інфляційного тиску шляхом підвищення процентних ставок, скорочення обсягів рефінансування, збільшення резервних вимог і продажу цінних паперів на відкритому ринку. Здатність грошово-кредитної політики реагувати зміною напряму дії інструментарію відповідно до зміни ринкової кон'юнктури можлива завдяки її гнучкості.

З урахуванням характеру впливу на грошово-кредитний ринок вирізняють дві групи інструментів (засобів): *адміністративного впливу та економічного впливу*. Інструменти першої групи мають, як правило, форму директив, лімітів, нормативів, що виходять з центрального банку і спрямовані на обмеження свободи діяльності суб'єктів грошово-кредитного ринку і, в першу чергу, банків. До них включають:

- механізм готівкової емісії;
- встановлення «стелі» кредиту центрального банку, що надається урядові та банківським установам;
- пряме регулювання позичкових операцій банків, визначення маржі, стелі на вартість кредитних ресурсів, що виділяються згідно з пріоритетами макроекономічної політики для фінансування окремих галузей економіки, обмеження споживчого кредиту.

Застосування методів прямого адміністративного впливу на параметри грошового обігу здебільшого розповсюджені в країнах, що розвиваються. Це пояснюється недостатньою розвиненістю механізму опосередкованого впливу на способи реалізації монетарної політики.

Під інструментами другої групи розуміються різні засоби впливу центрального банку на грошово-кредитний ринок шляхом формування на ньому певних умов, що визначають поведінку суб'єктів ринку в напрямі, запрограмованому центральним банком. До класичних інструментів економічного опосередкованого впливу центрального банку на грошово-кредитний ринок звичайно відносять політику обов'язкових резервних вимог, політику рефінансування (процентну), політику відкритого ринку. Кожен з методів опосередкованого регулювання може використовуватись як самостійно, так і у сукупності з іншими методами.

Політика облікової ставки являє собою процентну політику за позиками, які центральний банк надає комерційним банкам, що впливає на їх здатність розширювати кредитні операції. Такий кредит надається банкам, що зіткнулися з тимчасовими фінансовими труднощами.

Комерційні банки за необхідності можуть отримувати кредити центрального банку в процесі рефінансування – шляхом переобліку векселів або під заставу цінних паперів. Центральний банк змінює облікову ставку залежно від типу грошово-кредитної політики, яку необхідно реалізувати в даний період.

При проведенні політики «дорогих грошей» центральний банк має на меті подорожчання процесу рефінансування кредитних установ, а тому піднімає облікову ставку. Це

ускладнює для комерційних банків можливість отримати позику в центральному банку і одночасно підвищує ціну кредитів, що надаються комерційними банками. В результаті скорочуються кредитні вкладення в економіку і, відповідно, гальмується зростання виробництва.

При політиці «дешевих грошей» метою центрального банку є полегшення доступу комерційних банків до рефінансування шляхом переобліку векселів, у зв'язку з чим облікова ставка знижується. Це у свою чергу стимулює розширення кредитних операцій банків, що сприяє прискоренню темпів економічного росту.

Отже, через зміну облікової ставки відсотка збільшується або зменшується на грошовому ринку пропозиція кредитних ресурсів. Указана динаміка реалізується через механізм кредитного мультиплікатора.

Рівень облікової ставки впливає не лише на грошовий ринок, а й на ринок капіталів, оскільки підвищення ставок центрального банку зумовлює зниження попиту на цінні папери і відповідно їх ринкової вартості, а пониження ставок спричиняє зворотні процеси. Крім того, підвищення ставки сприяє притоку в країну іноземних капіталів, що призводить до зростання обмінного курсу національної валюти. Банківський відсоток безпосередньо впливає на розвиток ділової та економічної активності. Від його рівня залежить попит на інвестиційні ресурси та їх пропозиція, рішення суб'єктів економічної діяльності щодо визначення пропорції між споживанням та заощадженням. Під його впливом відбувається міграція капіталів між окремими країнами.

Зміна офіційної облікової ставки є також свого роду орієнтиром для комерційних банків, що означає перехід центрального банку до нової грошово-кредитної політики і стимулює банки вносити корективи у процентні ставки за власними кредитами. У той же час даний метод грошово-кредитної політики є недостатньо ефективним, оскільки охоплює лише ті комерційні банки, які мають потребу в кредитах центрального банку. Тому зміна облікової ставки частіше застосовується центральним банком у поєднанні з іншими методами грошово-кредитного регулювання.

Практикою грошово-кредитної політики доведено, що зміни облікової ставки і банківської норми обов'язкового резерву, здійснюються відповідно до розвитку окремих фаз економічного циклу. Вони підвищуються в періоди економічного зростання і лишаються, як правило, незмінними в періоди депресії та спаду.

Досить вагомим методом грошово-кредитного регулювання *виступають операції на відкритому ринку*, сутність яких полягає у купівлі або продажу центральними банками державних цінних паперів з метою впливу на ресурси комерційних банків. Основними видами цінних паперів, з якими проводяться операції на відкритому ринку, є: казначейські векселі, безпроцентні казначейські зобов'язання, облігації державних позик уряду і місцевих органів влади.

Використання цього методу передбачає наявність розвинутого фондового ринку, зокрема ринку державних цінних паперів. Ринок державних цінних паперів як один із сегментів національного фондового ринку виконує дві основні функції:

1. Обслуговування державного боргу, пов'язаного з дефіцитним фінансуванням державних витрат і мобілізацією для цього на фондовому ринку відповідних фінансових ресурсів.

2. Важіль монетарної політики (використання для регулювання грошового обігу операцій на відкритому ринку).

Через проведення операцій на відкритому ринку центральним банком збільшується (при купівлі цінних паперів) або зменшується (при продажу цінних паперів) обсяг власних резервів комерційних банків зокрема та банківської системи в цілому, що призводить до зміни вартості кредиту і, як наслідок, до зміни попиту на гроші.

Проводячи рестрикційну кредитну політику, як правило, на фазі підйому економічної активності, центральний банк продає на ринку цінні папери, списуючи відповідні суми з резервних або кореспондентських рахунків комерційних банків, що купують ці папери. При цьому скорочується обсяг ресурсів, які банки можуть використовувати для кредитування економіки, що відображається на величині грошової маси. Експансіоністська грошово-кредитна політика, навпаки, передбачає купівлю центральним банком цінних паперів у комерційних банків та населення, що призводить до зростання кредитного потенціалу

комерційних банків та купівельної спроможності населення, і застосовується в період виникнення криз.

Здійснення зазначених операцій забезпечує можливість розв'язання цілого комплексу проблем монетарної сфери:

– бездефіцитне фінансування державних витрат та управління на цій основі державним боргом;

– надання суб'єктам ринкової економіки високо надійних та високоліквідних інструментів для тимчасового розміщення власних фінансових ресурсів;

– надання можливості Центральному банку впливати економічними методами попит, пропозицію грошей та співвідношення їх структурних агрегатів (готівкових та безготівкових грошей);

– визначення через ринковий механізм реальної вартості державного боргу, яка є орієнтиром ринкового відсотка для інших інструментів фінансового ринку.

Купівля-продаж центральним банком цінних паперів істотно впливає на динаміку процентних ставок на грошовому ринку. Так, продаж цінних паперів зумовлює дефіцит ресурсів у банків, що призводить до підвищення ринкових ставок проценту. Якщо ж центральний банк купує цінні папери, на ринок надходять додаткові кошти, що викликає зниження їх цін, тобто процентних ставок.

Використання такого важеля як *резервні вимоги* щодо зобов'язань комерційних банків дає можливість впливати через базу грошової маси на кредитоспроможність останніх, зокрема й на розміри кредитної мультиплікації. Політика резервних вимог центрального банку щодо комерційних банків існує в багатьох країнах світу як інструмент регулювання кредитної діяльності комерційних банків і застосовується з метою забезпечення їх ліквідності. Необхідність проведення такої політики полягає в тому, що між розміром резервів і банківськими операціями прослідковується відповідний взаємозв'язок, який може вплинути на діяльність комерційних банків, особливо на грошово-кредитну політику. Однак цей інструмент центрального банку потрібно розглядати не ізольовано, а тільки у взаємозв'язку з іншими монетарними інструментами (операції на відкритому ринку,

політика облікової ставки, політика рефінансування комерційних банків). Завдання центрального банку полягає в тому, щоб створити за цих умов зону рівної банківської конкуренції.

Обов'язкові (мінімальні) резерви – це безпроцентні вклади комерційних в центральному банку, розмір яких встановлюється у визначеній пропорції до банківських зобов'язань (депозитів клієнтів). Резервні вимоги можуть виставлятись на всі банківські пасиви або лише на окремі види банківських зобов'язань.

Змінюючи норму обов'язкового резерву, Центральний банк безпосередньо впливає на пропозицію грошей та банківського кредиту. При експансіоністській політиці центральний банк зменшує норми резервування і комерційні банки отримують можливість збільшити ліквідність своїх активів та вдатися через додаткове кредитування до емісії нових грошей. При рестрикційній політиці центральний банк підвищує норми резервування, що відповідно зменшує частину ресурсів, за рахунок яких комерційні банки можуть надавати кредити підприємствам і населенню, що в результаті призводить до скорочення грошової маси в обігу та зростання процентів за банківськими позиками

Метою застосування резервних вимог є:

– обмеження темпів зростання грошової маси;

– вилучення надлишкових коштів з грошової сфери;

– формування жорсткого зв'язку між грошовою масою та грошовою базою;

– регулювання попиту на банківські ресурси.

Застосування цього методу спрямоване на вирішення довгострокових питань стабілізації грошового обігу та подолання інфляції.

У світові й банківській практиці немає єдиного ставлення до резервних вимог. У різних країнах, згідно чинного законодавства, по-своєму встановлюється порядок формування обов'язкових резервів, але всі вони мають на меті — заставити комерційні банки тримати відсоткову частку від мобілізованого капіталу, яка повинна знаходитись на рахунку в центральному банку. Резервні відрахування комерційних банків вилучаються з обігу, що забезпечує гальмування кредитної емісії грошей.

Центральні банки більшості країн використовують диференційовані норми резервування в залежності від виду, терміну і величини банківських зобов'язань.

Отже, проведення тієї чи іншої грошово-кредитної політики впливає на:

- загальну ринкову кон'юнктуру;
- обсяг грошової маси;
- кредитоспроможність банків;
- стабільність національної грошової одиниці;
- рівень інфляції.

Усе це, по-перше, визначає передумови економічного розвитку та зростання виробництва, по-друге, можливість забезпечення процесів економічного зростання необхідними ресурсами, по-третє, зацікавленість суб'єктів господарювання у пожвавленні ділової активності, спрямованійої на зростання виробництва.

Підсумки:

1. Грошовий обіг забезпечує рух вартості в економічній системі, підтримуючи взаємодію між виробниками, споживачами та державою. Його стабільність впливає на рівень цін, інвестиційну активність та платоспроможність суб'єктів ринку.

Грошова система встановлює правила функціонування валюти, порядок емісії та регулювання обігу. Її структура визначає рівень довіри до національних грошей і можливості інтеграції у світовий фінансовий простір.

2. Кредитна система – це сукупність економічних відносин, пов'язаних із рухом кредиту та грошей між суб'єктами господарювання, державою та населенням. Вона охоплює як сам кредит, так і відповідні фінансові установи, що здійснюють мобілізацію та розподіл фінансових ресурсів, створюючи умови для інвестиційного розвитку, інструменти та правила, що регулюють ці відносини. Її ефективність впливає на швидкість обігу капіталу та формування фінансової стійкості підприємств.

Банківська система є центральним елементом кредитних відносин, забезпечуючи посередництво між тими, хто

заощаджує, й позичальниками. Дія механізму фінансового посередництва, інституційне забезпечення якого формують банки та небанківські фінансово-кредитні інститути (НФКІ), робить можливим рух капіталу на умовах поворотності, строковості та платності. Дворівнева модель організації банківської системи дозволяє забезпечити контроль грошовою масою та стабільність фінансового сектору.

3. Небанківські фінансово-кредитні інститути пропонують інструменти фінансування та інвестування, які доповнюють традиційні банківські послуги. Діяльність НФКІ сприяє диверсифікації ризиків, підвищує конкуренцію та розширює доступ до фінансових ресурсів. Функціонування системи НФКІ забезпечує розвиток страхування, лізингу, факторингу, мікрокредитування та інвестиційних ринків, а також формує гнучкі механізми капіталізації економіки та підтримує фінансову інклюзію населення.

4. Центральний банк є регулятором грошово-кредитної системи, який забезпечує її стабільність, таргетує рівень інфляції та підтримує рівновагу фінансових ринків шляхом контролю пропозиції грошей, процентних ставок і валютного регулювання – здійснюючи грошово-кредитну (ГКП) або монетарну політику. Його рішення впливають на вартість кредитів та динаміку економічного зростання, рівень життя населення та конкурентоспроможність країни на світовій арені. Умови функціонування кредитної системи значною мірою визначаються ефективністю взаємодії центрального банку з комерційними банками та іншими інститутами ринку.

Монетарна політика реалізується у двох основних формах: стимулююча (експансивна) та стримувальна (рестрикційна). Стимулююча передбачає збільшення грошової маси, зниження облікової ставки та здешевлення кредитування для підтримки економічної активності. Стримувальна орієнтується на підвищення вартості позикових ресурсів, скорочення ліквідності та посилення контролю над грошовою пропозицією з метою зменшення інфляційного тиску.

Практикум

1. Дайте визначення ключових слів теми.

2. ***Правильно / неправильно*** *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Гроші – це все те, що вони виконують.
2. Функція засобу платежу полягає в тому, що гроші використовуються під час купівлі та продажу благ між людьми, фірмами, країнами.
3. Монометалізм – це грошова система, за якою роль загального еквіваленту закріплюється за за золотом і сріблом.
4. Загальний попит на гроші визначається лише з трансакційного попиту на гроші.
5. Збільшення пропозиції грошей призводить до збільшення сукупного попиту.
6. Пропозиція грошей залежить від рівня відсоткової ставки.
7. Зв'язок між відсотковою ставкою та попитом на гроші виражається прямою залежністю.
8. Найефективнішим засобом збільшення грошової маси в країні є емісія грошей.
9. Чим більша швидкість обігу грошей, тим вища грошова маса.
10. Жорстка грошово-кредитна політика центрального банку передбачає зменшення грошової маси, що знаходиться в обігу.
11. Політика «дорогих грошей» стимулює ділову активність у національній економіці.
12. Політика «дешевих грошей» спричиняє зменшення обсягу експорту.
13. Операції на відкритому ринку, що збільшують пропозицію грошей, передбачають продаж центральним банком державних облігацій.
14. Сукупний попит збільшиться, коли центральний банк продаватиме державні цінні папери на відкритому ринку.
15. Центральний банк може зменшити величину надлишкових резервів збільшенням норми резервування.

3. Представте у вигляді схеми структуру кредитної системи України.

4. Охарактеризуйте кредитну систему в розрізі видів кредиту заповнивши таблицю.

Вид кредиту	Кредитор	Позичальник	Форма надання
Банківський			
Комерційний			
Державний			
Споживацький			
Лізинг-кредит			
Міжнародний			

5. Внесіть у таблицю переваги та недоліки головних інструментів грошово-кредитної політики.

Вид інструменту	Переваги	Недоліки
Облікова ставка		
Норма резервування		
Операції на відкритому ринку		

Тема 15. ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

1. Поняття і структура світового господарства.

2. Основні етапи становлення та розвитку світового господарства.

3. Економічні засади функціонування світового господарства.

4. Інтернаціоналізація економіки як основа розвитку світового господарства.

5. Глобалізація та глобальні проблеми людства.

***Ключові слова*:** світове господарство; міжнародні економічні відносини; міжнародний поділ праці; міжнародна кооперація виробництва; міжнародна спеціалізація виробництва; аутсорсинг, аутстафінг, інтернаціоналізація економіки; міжнародна економічна інтеграція; зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний союз; транснаціоналізація економіки; транснаціональні корпорації (ТНК); транснаціональні банки (ТНБ); глобалізація; рівні глобалізації; індекс глобалізації; індекс транснаціональності; глобальні проблеми людства; міжнародні організації.

Актуальність теми: Світове господарство сформувалося як результат тривалої інтеграції економік різних країн і нині становить ключовий простір для міжнародного руху ресурсів, технологій та капіталу. Його динаміка впливає на соціально-економічний розвиток держав, формуючи умови міжнародної конкуренції, торговельного обміну та кооперації. Без глибокого розуміння закономірностей функціонування глобальної економічної системи неможливо оцінити фактори економічного зростання, структурних змін і міжнародного впливу окремих країн.

Процеси глобалізації визначають нові форми взаємодії між національними економіками, сприяють технологічному прогресу та трансформації міжнародних ринків. Світові інтеграційні зв’язки стають основою розвитку цифрових платформ, інноваційних секторів і транснаціонального бізнесу. Одночасно зростає значення регулювання глобальних ризиків, пов’язаних з

нерівністю, екологічними загрозами, безпекою даних та міграційними тенденціями. Глобалізація створює умови для інтеграції людства, але водночас потребує пошуку балансу між економічними вигодами та соціальною справедливістю.

Сучасні виклики розвитку, такі як енергетичні кризи, геополітичні конфлікти, порушення ланцюгів постачання та багато інших, демонструють залежність країн від міжнародних економічних відносин. Усвідомлення закономірностей розвитку та історії становлення світового господарства дає можливість пояснити причини структурних змін і трансформацій сучасної світової економіки, допомагає будувати економічні прогнози. Глибший аналіз міжнародних взаємозв'язків необхідний для формування національної економічної стратегії, здатної адаптуватися до глобальних тенденцій.

15.1. Поняття і структура світового господарства

Сучасний світовий суспільний розвиток характеризується посиленням зв'язків і взаємодією між країнами. Ні одна країна світу не може претендувати на повноцінний розвиток, якщо не втягнута в орбіту світогосподарських зв'язків. Міжнародне співтовариство об'єднує держави, які мають свою національну і економічну самобутність. Міжнародна економіка поєднує два поняття: по-перше, поняття світового господарства та, по-друге, поняття міжнародних економічних відносин. Через це сутність і функціонування міжнародної економіки вимагають розкриття і аналізу зазначених понять.

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних міжнародним поділом праці, мобільними факторами виробництва, торговельно-виробничими, фінансовими та науково-технічними зв'язками. Універсальний зв'язок між національними господарствами здійснюють міжнародні економічні відносини.

Міжнародні економічні відносини (МЕВ) – це комплекс економічних відносин між окремими країнами, їхніми регіональними об'єднаннями, а також окремими підприємствами (транснаціональними, багатонаціональними корпораціями) у системі світового господарства. Як економічна категорія МЕВ – *це система відносин, що виникають між суб'єктами різних країн*

з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, послуг, капіталів, ідей в умовах обмеженості ресурсів і міжнародного поділу праці в рамках світового господарства. До структури МЕВ входять: міжнародний поділ праці; міжнародна торгівля товарами та послугами; міжнародний рух факторів виробництва (капіталів, робочої сили, технології); міжнародні валютно-фінансові і кредитні відносини; міжнародна економічна інтеграція і деякі інші похідні від них форми. Сучасні МЕВ є системою економічних зв'язків, які характеризуються: виходом за межі національних господарств; взаємодією фізичних і юридичних осіб, держав і міжнародних організацій; визначеністю форм; різними рівнями глибини існування, функціонування, здійснення.

Суб'єктами світового господарства є: національні господарства, регіональні (зональні) інтеграційні угруповання країн, транснаціональні корпорації, міжнародні організації, інституціональні інвестори (інвестиційні фонди, банки, холдинги і т. ін.). Для суб'єктів характерні як взаємодія, так і протистояння.

Світове господарство як система має свою структуру. Зауважимо, що тривалий час паралельно існувало три точки зору (підходи) на його структуру: формаційна (міжсистемна) концепція; концепція «трьох світів» і концепція «центру та периферії».

Формаційний підхід полягає в тому, що світове господарство розглядається з точки зору суспільно-економічних формацій. Виходячи з цього, розрізняли світову систему капіталістичного господарства та світову систему соціалістичного господарства, а окремі національні економіки входили у відповідну систему господарства.

Концепція «трьох світів» розподіляла світову економіку на світ капіталізму, світ соціалізму та світ, що розвивається. Відображенням такої точки зору є поширені в останні десятиріччя статистичні матеріали, де всі країни поділяються на три названі вище групи.

Останнім часом найбільшого поширення набула третя концепція, згідно з якою світова економіка має свій «центр» (найбільш розвинуті країни) та «периферію» (країни, що відстають від «центру» за рівнем економічного розвитку).

Переваги такого підходу полягають у тому, що структура світового господарства розглядається тільки з точки зору критеріїв економічного розвитку.

Систематизація національних економік, виділення типів країн, їх групування необхідне для того, щоб:

- систематизувати країни відповідно до особливостей та рівня їх розвитку;
- виявити їх характерні риси визначити місце у системі світового господарства та міжнародних економічних відносин;
- визначити та передбачити імовірні перспективи їх розвитку

Основні принципи систематизації країн: 1) регіональний; 2) регіонально-економічний; 3) економічний; 4) організаційний; 5) соціально-економічний.

Регіональний принцип полягає у групуванні країн за їх географічним розташуванням: наприклад, країни Східної, Західної, Південної та Північної Європи; Північної та Латинської Америки, Південної, Південно-Східної, Східної та Центральної Азії; Близького та Середнього Сходу і т.д.

Регіонально-економічний принцип передбачає виділення у межах регіону груп країн, що мають спільні економічні інтереси, однаковий рівень розвитку, інші економічні ознаки. Наприклад, країни Західної Європи – члени ЄС (ФРН, Франція, Великобританія, Данія, Ірландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург) та країни Південної Європи - члени ЄС (Італія, Португалія, Греція, Іспанія); нові індустріальні країни Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Мексика) та Азії (Тайвань, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Таїланд).

Економічний принцип. У цьому випадку країни групують за обраним економічним критерієм: за ступенем розвитку ринків (розвинуті ринкові, ті, що формують ринкову економіку), за рівнем економічного розвитку за різними показниками, що відображаються в міжнародних рейтингах.

Організаційний принцип систематизації країн полягає у тому, що країни групують за належністю до найбільш вагомих міжнародних економічних організацій та інститутів.

Соціально-економічний принцип систематизації країн враховує економічні та соціальні аспекти їх розвитку.

У сучасних умовах світове господарство дедалі більше набуває ознак цілісності. Цей процес об'єктивно зумовлений дією певних факторів:

1. Прагнення народів світу вижити за умов нарощування ядерних потенціалів і загрози можливої ядерної війни, політикою мирного співіснування.

2. Розгортанням НТР. Нині жодна країна світу не може самостійно використати всі досягнення сучасної науки і техніки, тому країни повинні об'єднувати свої зусилля у цій сфері, що сприятиме встановленню тісних економічних і науково-технічних зв'язків між ними, формуванню стійких структур у світовому господарстві.

3. Інтернаціоналізацію господарського життя, міжнародним поділом праці. Нині країни світового співтовариства можуть ефективно розвивати виробничі процеси на рівні світових стандартів, випускати високоякісну продукція, використовуючи процеси спеціалізації та кооперування виробництва на міжнародному рівні. Завдяки цьому можна значно знизити собівартість продукції, підвищити її якість, надійність, зекономити паливно-енергетичні, сировинні ресурси, підвищити продуктивність праці, раціонально використовувати робочу силу. Все це також сприяє налагодженню постійних економічних зв'язків між державами-партнерами у міжнародній сфері.

4. Необхідність об'єднання зусиль країн для розв'язання глобальних проблем (екологічних, продовольчих тощо). Потребою у взаємній допомозі в екстремальних ситуаціях (землетруси, ядерні аварії тощо), доцільність об'єднання господарських зусиль країн-партнерів для освоєння багатств Світового океану й космосу, як для збереження уже набутих людських знань, ідей, так і для переробки й використання чимраз складніших інформаційних систем, створення міжнародного інформаційного банку даних, яким могла б користуватися відповідно до своїх потреб кожна країна світового співробітництва.

Формуванню цілісності світового господарства сприяє розвиток інфраструктури: прокладання трансконтинентальних залізниць, світових систем зв'язку та ін. Характерною ознакою світового господарства є зближення між підприємствами різних країн, самими країнами. Це виявляється у функціонуванні процесів

спеціалізації та кооперування виробництва, створенні міжнародних господарських організацій, товариств, спільних підприємств тощо. Отже, світове господарство слід розглядати як цілісну і взаємозалежну систему національних господарств, які взаємодіють на основі спільних економічних інтересів, потреб та цілей.

15.2. Основні етапи становлення та розвитку світового господарства

У своєму становленні і розвитку світове господарство пройшло довгий і складний шлях. Деякі дослідники відносять його виникнення ще до часів Римської імперії. Інші ведуть відлік функціонування світового господарства з часу Великих географічних відкриттів XV–XVI ст., що призвели до прискореного розвитку міжнародної торгівлі коштовностями, прянощами, благородними металами, рабами. Але світове господарство цього періоду було обмеженим, залишаючись сферою застосування тільки купецького капіталу. Сучасне світове господарство виникло після промислового перевороту, у ході переростання капіталізму в монополістичний капіталізм (табл. 15.1).

Таблиця 15.1

Основні етапи розвитку світового господарства

Номер етапу	Тривалість	Характеристика
I	XV – XVII ст.	Зародження світового капіталістичного ринку (великі географічні відкриття; поява колоній; революція цін; мануфактурний період)
II	XVIII – XIX ст.	Формування світового капіталістичного ринку, зародження і розвиток загальносвітового поділу праці (промисловий переворот; буржуазні революції; перехід від мануфактурної до фабричної системи)
III	Кінець XIX – перша половина XX ст.	Формування системи загальносвітового поділу праці і на цій основі – світового господарства (електротехнічна революція; двигуни внутрішнього згоряння; економічний розподіл світу; перехід до монополістичного капіталізму)
IV	З 50-х рр. XX ст. дотепер	Функціонування системи загальносвітового поділу праці, посилення взаємозалежності економік усіх країн (науково-технічна революція, процеси інтернаціоналізації й інтеграції)

Міжнародний поділ праці і його міжнародна кооперація заклали основи для виникнення світового ринку, що розвивався на основі внутрішніх ринків, які поступово виходили за національні межі.

Найдавніша стадія становлення товарного господарства, заснованого на поділі праці – найпростіша форма внутрішнього ринку (Стародавня Греція, Китай, Єгипет, Вавилон, Ефіопія, Північна Африка). *Внутрішній ринок* – форма господарського спілкування, при якій усе призначене для продажу збувається самим виробником усередині країни. Практично відразу після виникнення ринки стали спеціалізуватися (ринки праці, капіталу, роздрібні, торговельні), і частина ринку вже орієнтувалася на іноземного покупця (наприклад, центри работоргівлі - Афіни, Рим, Ліон, Венеція, пізніше – Ліверпуль, Нант, інші західноєвропейські міста) *Національний ринок* – внутрішній ринок, частина якого орієнтується на іноземних покупців.

З XVI до середини XVIII століття мануфактурне виробництво створювало умови для більш масштабного виробництва товарів, ринки стали розширюватися до регіональних, державних, міждержавних і світових масштабів. Виникли міжнародні ринки (Європа, Близький і Далекий Схід), торгівля стала носити двосторонній характер, Великі географічні відкриття дозволили вивозити товар у знову відкриті землі. *Міжнародний ринок* – частина національних ринків, що безпосередньо пов'язана з закордонними ринками. У першій половині XIX ст. виникла велика фабрично-заводська індустрія, продукції якої потрібний був всесвітній збут, тому відбулося переростання окремих центрів торгівлі між країнами в єдиний світовий ринок, що сформувався до межі XIX – XX ст. *Світовий ринок* – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділі праці та інших факторів виробництва.

Основні характерні риси світового ринку:

- є категорією товарного виробництва, що вийшло в пошуках збуту своєї продукції за національні рамки;
- визначається в міждержавному переміщенні товарів, що знаходяться під впливом внутрішнього і зовнішнього попиту та пропозиції;

- оптимізує використання факторів виробництва, спрямовуючи виробника в галузі і регіони, де вони можуть бути застосовані найбільш ефективно;
- усуває з міжнародного обміну товари і виробників, що не забезпечують міжнародний стандарт якості при конкурентних цінах.

Виникнення світового господарства. До кінця XIX ст. розвиток світового ринку товарів привів до інтенсифікації МЕВ і виходу їх за рамки міжнародної торгівлі товарами. Зростання обсягів фінансового капіталу і розвиток продуктивних сил привели до виникнення світового господарства, що є більш високою стадією розвитку ринкової економіки, ніж світовий ринок, і включає крім традиційної міжнародної торгівлі, міжнародний рух факторів виробництва та міжнародні підприємства, що виникають на цій основі.

Регулювання світового господарства відбувається за допомогою заходів як національної, так і міждержавної економічної політики. Економіка окремих країн стає дедалі більш відкритою й орієнтованою на МЕВ.

Характерні риси сучасного світового господарства:

- розвиток міжнародного переміщення факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології);
- зростання міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у різних країнах (транснаціональні компанії, спільні підприємства і т. ін.);
- економічна політика держав, що передбачає підтримку міжнародного руху товарів і факторів виробництва на двосторонній і багатосторонній основі;
- виникнення економіки відкритого типу в рамках багатьох держав і міждержавних об'єднань.

Сучасному етапу розвитку світового господарства притаманні такі особливості: посилення інтеграційних процесів; зростаючий динамізм зміни продуктивних сил та виробничих відносин; ринкова уніфікація економічного розвитку країни; зміна структури світового господарства; посилення диференціації країн, що розвиваються та зміна їх економічної політики.

15.3. Економічні засади функціонування світового господарства

Економічні засади функціонування світового господарства ґрунтуються на міжнародному поділі праці, який визначає спеціалізацію виробництва країн відповідно до їхніх природно-кліматичних, історичних та економічних умов, що, в свою чергу, на певному етапі виявляється як процес інтернаціоналізації виробництва і всього господарського життя. Міжнародний поділ праці виражає галузеву і все більше внутрішньогалузеву та внутрішньо фірмову спеціалізацію і кооперацію, взаємодію продуктивних сил в міжнародному масштабі і водночас є специфічними міждержавними суспільними відносинами в процесі світового виробництва і реалізації його результатів. Базою розвитку міжнародного поділу праці є рівень і характер суспільного виробництва, тобто рівень розвитку продуктивних сил і характер економічних виробничих відносин в окремих країнах і в усьому світі. Чим вищий рівень суспільного виробництва, тим більше можливостей для участі в міжнародному поділі праці.

Зростання міжнародного поділу праці є шляхом до збільшення ефективності виробництва і на цій основі розвитку людської цивілізації. Питання про найефективніший міжнародний поділ праці між окремими країнами поставлене ще А. Смітом у зв'язку з початком промислового перевороту в Англії. Викладаючи сутність своєї теорії, яка отримала в економічній літературі назву «***теорія абсолютних переваг***», він писав, що коли яка-небудь чужа країна може постачати будь-який товар за більш дешеву ціну, ніж інша країна у змозі виготовляти його, набагато краще купувати цей товар у неї на певну частину продукції власної, промислової праці, що застосовується у тій галузі, в якій є певна перевага.

Проте модель А. Сміта заперечувала можливість отримання економічної вигоди для тих країн, які не мають абсолютних переваг у витратах виробництва. Водночас кількість таких країн з розвитком на підприємницькій основі світового ринку, а згодом і господарства зростала внаслідок розриву в рівнях розвитку продуктивних сил в різних його частинах. Насамперед ними були колоніальні країни, а потім країни, що розвиваються, які

прийшли їм на зміну. Останнім часом до них додалися держави, які утворилися внаслідок розпаду командно-адміністративної системи. Через це нині значно більший інтерес для міжнародних економічних відносин має модель Д. Рікардо, що будується на принципі ***порівняльних переваг*** (або порівняльних витрат).

Модель Д. Рікардо ґрунтується на можливості взаємовигідної торгівлі між країнами і при наявності абсолютних (за А. Смітом) переваг однієї країни над іншою у виробництві усіх товарів. Теорія Д. Рікардо обґрунтувала вигідність спеціалізації не тільки в умовах абсолютної переваги однієї країни над іншими у виробництві якогось певного товару, але навіть за тих умов, коли така перевага відсутня. При загальному порівняно несприятливому становищі країни, коли з витратами нижче середнього міжнародного рівня не може бути виробленим ні один товар, по якомусь одному з них перебільшення цього середнього рівня є найменшим. На виробництві саме цього товару, відносно більш вигідному у зівставленні з витратами на інші товари, і слід спеціалізуватися. Навіть у цьому випадку виробнича спеціалізація буде давати економічний ефект. Передбачено і протилежне. В умовах переважного становища країни у виробництві кількох товарів їй належить спеціалізуватися у випуску лише одного, з якого ця перевага максимальна.

Відповідно до теорії Д. Рікардо, країна має виробляти і експортувати ті товари, що обходяться їй відносно дешевше, а імпортувати ті товари, які відносно дешевше виробляти за кордоном, ніж у власній країні. При всіх недоліках і обмеженості теорії порівняльних переваг саме вона була покладена в основу більшості подальших економічних теорій міжнародного поділу праці й на практиці довела своє право на життя. Незважаючи на те, що Д. Рікардо намагався відшукати природний, довічний регулятор міжнародного поділу праці та розглядав механізм поділу праці поза усякого зв'язку з економічною системою, позаісторично, його теорія дає змогу вивчати функціональні взаємозалежності в міжнародному поділі праці при побудові економіко-математичних моделей, використання яких дозволяє отримати чіткі кількісні характеристики об'єктивних закономірностей міжнародного обміну та спеціалізації окремих країн.

Усі наступні теорії, починаючи з моделей Хекшера – Оліна – Самуельсона і закінчуючи моделями неофакторних, технологічних і конкурентих переваг, залежно від мети дослідження та конкретної економічної ситуації, є певною мірою тією чи іншою інтерпретацією моделі Д. Рікардо.

Участь національних господарств у міжнародному поділі праці не обмежується торгово-економічними формами. Вона виявляється також у розвитку взаємовідносин у науці, техніці та виробництві на основі кооперування та спеціалізації великих, середніх і дрібних підприємств.

Участь національних господарств у міжнародному поділі праці не обмежується торгово-економічними формами. Вона виявляється також у розвитку взаємовідносин у науці, техніці та виробництві на основі кооперування та спеціалізації великих, середніх і дрібних підприємств.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн у межах світового господарства на виробництві певної продукції та послуг відповідно до їхніх природно-кліматичних, історичних та економічних умов, що обумовлює і передбачає необхідність обміну результатами різної діяльності на світовому ринку. Існує кілька видів міжнародного поділу праці: загальний, частковий та одиничний.

Загальний поділ праці – це поділ праці за сферами виробництва (добувна й обробна промисловість, сільське господарство). Він проявляється у розподілі країн на сировинні, аграрні й індустріальні. **Частковий поділ праці** – це спеціалізація на певних галузях виробництва та видах вироблюваної продукції. Такий поділ праці означає ширший розвиток міжгалузевого обміну готовою продукцією. **Одиничний поділ праці** – це спеціалізація країн на виготовленні окремих агрегатів, машин, деталей і вузлів або на технологічних стадіях процесу виробництва.

Спонукальним мотивом участі країн у міжнародному поділі праці є прагнення якомога повніше використати його переваги для організації оптимального випуску продукції, поліпшення її якості та збільшення обсягів експортної продукції для зарубіжних країн.

Міжнародна спеціалізація і міжнародна кооперація виробництва – це не тільки форми міжнародного поділу праці, а і його елементи, які визначають його суть.

Міжнародна спеціалізація виробництва – це концентрація виробництва однорідної продукції у межах однієї країни або декількох країн з метою створення високопродуктивного виробництва, зниження собівартості продукції та підвищення її якості. Особливо велике значення вона має в галузі машинобудування.

Міжнародна кооперація виробництва – форма поділу праці, за якої праця на підприємствах і в галузях різних країн поєднується у взаємодії в одному або в різних, пов'язаних між собою процесами виробництва.

Однією з найхарактерніших особливостей сучасного світового розвитку є зростаюча взаємозалежність різних країн і господарських регіонів. Тому міжнародні економічні відносини треба не тільки вважати однією з найважливіших сфер прояву зростаючої взаємозалежності країн, а й розглядати як основу цього процесу

Світове господарство формується як сукупність національних господарств, тому цілком очевидно, що *закони, які регулюють національні економіки*, повинні розповсюджувати свій вплив і на світовий господарський рівень, набуваючи, звичайно, певної специфіки. Не всі економічні закони, особливо специфічні, проявляються на світовому рівні в однаковій мірі. Залежить це від багатьох факторів і передусім від рівня розвитку інтеграційних процесів.

А оскільки більша частина продукції, що реалізується на світовому ринку, виробляється в розвинутих країнах в умовах більш високого рівня продуктивності праці, ніж у країнах з малоефективною економікою, постільки інтернаціональна вартість більшості видів товарів визначається рівнем національної вартості, яка складається в розвинутих країнах. А це означає, що в менш розвинутих країнах трудові затрати на виробництво одиниці продукції виявляються вищими інтернаціональних (суспільно необхідних) і при обміні товарами на світовому ринку вони не отримують еквівалента. Отже, більш високий доход від експорту товарів отримують країни високорозвинуті

Нееквівалентний обмін на світовому ринку здійснюється також у результаті монополізації його гігантськими ТНК, що веде до значного відхилення цін від інтернаціональної вартості. Причому монопольний прибуток реалізується як через монопольно високі, так і через монопольно низькі ціни, якими маніпулюють монополістичні об'єднання розвинутих країн у торгівлі з менш розвинутими країнами. Зокрема, ціни на товари, що реалізуються монополістами, суттєво піднімаються вгору від інтернаціональної вартості, а ціни на товари, які вони купують, опускаються донизу. Завдяки цьому відбувається «перекачування» значної частини національного багатства, створеного в країнах з малоефективною економікою, в країни з економікою високорозвинутою, що й надалі передбачає збільшення розриву в рівнях їх економічного розвитку.

Процес формування інтернаціональної вартості неоднозначний. Існує багато факторів, що стоять на його перешкоді. Це зовнішньоторговельні й валютні обмеження, коливання курсів валют, політичні неузгодження та ін. Дія їх позначається на рівні світових цін, що дало підставу деяким економістам заперечувати дію закону вартості на світовому ринку як основного регулятора цін. Проте короткочасні коливання цін, що відбуваються під впливом названих факторів, мають випадковий характер, не відображають довгострокових тенденцій, в яких виявляється універсальна дія закону вартості, як регулятора ринкових відносин взагалі, в тому числі й на світовому ринку.

Водночас для світового господарства, як для єдиної цілісної системи, характерні й свої специфічні закономірності. Насамперед – це тенденція до інтернаціоналізації господарського життя, яка протистоїть іншій тенденції – до національного відокремлення. З розвитком світового господарства перша тенденція бере гору над іншою: неухильно зростає зовнішньоторговельний оборот усіх країн, збільшуються масштаби міжнародного руху капіталу, швидко зростають обсяги виробництва на закордонних філіях ТНК, дедалі більше переплітається міжнародна діяльність великих банків та ін.

Важливішою закономірністю сучасного світового господарства є **нерівномірність розвитку його окремих частин і загострення суперництва між ними на цій основі.** Так, сучасне

світове господарство охоплює приблизно 200 країн, які чітко поділяються на дві історичні спільноти, – «високорозвинутий центр» і «периферія, що розвивається». До першої входить 20-25 країн, які займають провідні позиції в економіці світу, з розвинутими господарською й соціальними функціями держави. Ці країни відрізняються високим рівнем продуктивних сил, інтенсивним типом розвитку економіки, єдиним відтворювальним процесом у рамках національних господарств. Тут зосереджена переважна частина економічного і науково-технічного потенціалу світу, у цих же країнах розташовані головні фінансові центри, основні вузли комунікацій.

Інша, значно більша соціальна спільність, охоплює до 170 країн, що розвиваються, в яких проживає більша частина населення планети. Її головна особливість - різноманітність соціальних укладів, а також перехідних форм суспільних відносин. У багатьох країнах цієї спільноти процес формування національних господарств ще не завершений, в них переважає екстенсивний тип господарювання. Країни цієї групи значно відстають за рівнем економічного розвитку від країн першої групи, що особливо проявляється в споживанні ресурсів планети.

Закономірністю світового господарства є також безперервна боротьба за ринки збуту, сфери прикладання капіталу, джерела сировини й дешевої робочої сили. Ця боротьба в сучасних умовах ведеться не стільки між окремими державами, скільки між великими фінансово-промисловими угрупованнями й особливо між великими ТНК, які реально на сьогоднішній день поділяють між собою світ на сфери впливу.

15.4. Інтернаціоналізація економіки як основа розвитку світового господарства

Інтернаціоналізація характеризує зближення національних економік, на всіх стадіях їх відтворювального процесу, що зумовлена зростанням виробничих сил, поглибленням міжнародного поділу праці і визначенні ступеня участі країни в світовому господарстві. Отже, інтернаціоналізація економіки – формування, розвиток та поглиблення економічних взаємозв'язків між країнами завдяки відкритості національних економік.

Основними формами інтернаціоналізації економік є інтеграційна та транснаціональна.

Міжнародна економічна інтеграція – це вищий рівень розвитку міжнародних економічних відносин, коли інтернаціоналізація господарського життя проявляється у переплетенні національних господарств двох або кількох країн та проведенні ними узгодженої міждержавної торговельно-економічної політики. Міжнародна економічна інтеграція – це процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і розподілу праці між національними економіками, взаємодії їх виробничих структур на різних рівнях і в різних формах (табл. 15.2).

Таблиця 15.2

Форми міжнародної інтеграції

Форма інтеграції	**Основні ознаки**	**Приклади**
Зона вільної торгівлі	Скасування митних тарифів і кількісних обмежень у взаємній торгівлі між країнами-учасницями; збереження власної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн	NAFTA (USMCA), зона вільної торгівлі ЄС–Україна
Митний союз	Вільна торгівля між учасниками та запровадження єдиного зовнішнього митного тарифу щодо третіх країн	Митний союз ЄС (на початковому етапі), МЕРКОСУР
Спільний ринок	Усунення бар'єрів не лише для товарів, а й для руху капіталу, робочої сили та послуг	Європейське економічне співтовариство (історично)
Економічний союз	Узгодження економічної, податкової, бюджетної та соціальної політики; гармонізація законодавства	Європейський Союз
Економічний і валютний союз	Запровадження спільної валюти та єдиної монетарної політики; створення наднаціональних фінансових інституцій	Єврозона
Політичний союз	Єдина зовнішня, безпекова та частково внутрішня політика; наднаціональні органи влади	Потенційна перспектива розвитку ЄС

На мікрорівні цей процес іде через взаємодію капіталів окремих господарських суб'єктів (підприємств, фірм) окремих країн шляхом формування системи економічних угод між ними, створення філіалів за кордоном. На міжнародному рівні інтеграція здійснюється на основі формування економічних об'єднань держав і узгодження національних політик.

Міжнародна економічна інтеграція втілює процес поглибленої взаємодії національних господарств різних країн, що передбачає їх часткове або повне зближення й уніфікацію. Вона проявляється у поступовому усуненні торговельних бар'єрів між державами, а також у зближенні національних ринків з метою формування єдиного, більш масштабного спільного економічного простору.

Розвиток міжнародної економічної інтеграції зумовлюється низкою взаємопов'язаних причин і умов. Насамперед це поглиблення міжнародного поділу праці, що сприяє спеціалізації країн і взаємній залежності їхніх економік. Важливу роль відіграє розвиток продуктивних сил під впливом науково-технічного прогресу, який тісно пов'язаний із трансформацією соціально-економічних відносин, складовою частиною яких є міжнародні економічні зв'язки. Значний вплив мають також розширення можливостей транспортування вантажів на великі відстані та стрімкий розвиток комунікаційних технологій, що спрощують обмін товарами, послугами, капіталом і інформацією.

Окрім того, інтеграційні процеси посилюються внаслідок тісного переплетіння національних економік на мікрорівні, зокрема через діяльність транснаціональних компаній та кооперацію підприємств різних країн. Об'єктивною передумовою інтеграції є й тенденція до оптимізації функціонування світової економіки загалом. Вагомим чинником виступає створення й діяльність міжнародних організацій, які охоплюють практично всі сфери суспільного життя: з одного боку, вони є результатом розвитку інтеграційних процесів, а з іншого – активно впливають на їх подальше поглиблення. Завершальним і водночас визначальним чинником є об'єктивна потреба у спільному розв'язанні глобальних проблем людства, що неможливо без узгоджених дій держав у межах міжнародної економічної інтеграції.

Що стосується міжнародних організацій, угруповань і комплексів, то це такі об'єднання країн чи їхніх суб'єктів за окремими інтересами (або групами окремих інтересів), метою яких є спільне здійснення різноманітних заходів, направлених на їхнє задоволення.

Кожне інтеграційне угруповання являє собою певну єдність двох принципових засад зовнішньоекономічної політики, а саме: протекціонізму (коли мова йде про співробітництво з третіми країнами) та вільної торгівлі (у відносинах між членами об'єднання). Практична реалізація цих принципів веде до зміни структури зовнішньоторговельного обороту кожної країни-члена інтеграційного угруповання, причому сукупний результат участі в конкретному об'єднанні може суттєво відрізнятися від країни до країни.

Об'єктивний характер економічної інтеграції не означає, що вона здійснюється спонтанно, стихійно, поза рамками управління з боку держави і міждержавних органів. Формування регіональних інтеграційних комплексів має договірно-правову базу. Групи країн на основі взаємних угод об'єднуються в регіональні міждержавні комплекси і проводять спільну регіональну політику в різних сферах життя.

Серед численних інтеграційних угрупувань можна виділити в Західній Європі Європейський союз (ЄС) і Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), у Північній Америці – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (NAFTA), регіональні і субрегіональні інтеграційні формування у Латинській Америці, Азії, Африці. Історично найбільш чітко інтеграційні процеси проявилися в Західній Європі, де у другій половині XX ст. створюється єдиний економічний простір цілого регіону, в рамках якого інтеграція досягла найдовершеніших форм.

Головна особливість існування й функціонування ЄС полягає в тому, що його органи наділені повноваженнями на прийняття з ряду питань співробітництва ухвал, які мають безпосередню обов'язкову силу для країн-членів. Основні завдання Європейського Союзу:

– сприяння економічному й соціальному прогресу, його збалансованості і стійкості (для цього необхідне створення простору без внутрішніх кордонів, підсилення економічного й

соціальною зближення, заснування економічного й валютного союзу, включаючи запровадження єдиної валюти);

– затвердити свій статус і призначення на міжнародній арені (робити це шляхом проведення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи можливе формування спільної оборонної політики, яка з часом призведе до спільної оборони);

– підсилювати захист прав та інтересів громадян країн-членів (шляхом введення громадянства ЄС);

– розвивати тісне співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ;

– зберігати, а при необхідності, й переглядати та удосконалювати систему зв'язків і відносин, яка склалася у співтовариствах.

У Центральній та Східній Європі зародилися або зароджуються й інші інтеграційні угрупування. На теренах Центральної Європи створено Центральну європейську ініціативу. У причорноморській зоні зародилось Чорноморське економічне співробітництво, яке навіть заснувало Чорноморський банк реконструкції та розвитку. Країни колишньої Радянської Прибалтики об'єдналися в Союз Балтійських держав. Решта країн, що також утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу, спробували об'єднатися в Союз Незалежних Держав (СНД).

Ще один з найбільших і найбагатших об'єднаних ринків склався у Північній Америці після об'єднання національних ринків Канади, США та Мексики у рамках Північно-американської угоди про вільну торгівлю (NAFTA). Метою створення цього інтеграційного угрупування є усунення митних обмежень у взаємній торгівлі; досягнення високого рівня інтеграції ринків товарів, капіталу, технологій та трудових ресурсів; досягнення майже повної незалежності від зовнішнього постачання енергоресурсів; посилення конкурентоспроможності північноамериканського економічного центру в порівнянні із західноєвропейським та азіатсько-тихоокеанським центрами.

У світі існують й інші значні та менш значні інтеграційні угрупування. Наприклад, у Латинській Америці – це

Латиноамериканська асоціація інтеграції (ЛААІ), Співтовариство та спільний ринок країн Карибського басейну (КАРИКОМ), Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР), і Азії – Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Асоціація регіонального співтовариства Південної Азії (СААРК), в Африці – Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКОВАС), Південно-Африканська конференція з координації (САДКК), Економічне співтовариство країн регіону Великих озер, Центральноафриканський економічний союз тощо.

Інша форма інтернаціоналізації – транснаціональна передбачає взаємопереплетіння економік різних країн внаслідок функціонування транснаціонального капіталу у вигляді транснаціональних корпорацій (ТНК) та транснаціональних банків (ТНБ). Під терміном *«транснаціоналізація»* розуміють переміщення господарської діяльності фірми за межі національних кордонів. Відповідно ці компанії виробляють товари і послуги та продають їх за межами національних кордонів; планують свої операції в глобальних масштабах, але зберігають свій національний характер; поширюють смаки, ідеї і технології по всьому світі. Такі організаційні структури представляють собою господарські об'єднання, що складаються з головної (материнської) компанії та зарубіжних філіалів. Головна компанія контролює діяльність об'єднань підприємств, що входять до ТНК, шляхом володіння частин їх капіталів. Розвиток ТНК зумовлений рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. Насамперед це поглиблення міжнародного поділу праці й спеціалізації виробництва, що спонукає компанії розміщувати окремі стадії виробничого процесу в різних країнах з урахуванням їхніх порівняльних переваг. Вагому роль відіграє нерівномірність забезпеченості країн факторами виробництва (природними ресурсами, робочою силою, капіталом і технологіями), що стимулює фірми виходити за національні межі з метою мінімізації витрат і підвищення ефективності діяльності. Суттєво впливає науково-технічний прогрес, який забезпечив можливість швидкої передачі інформації, координації діяльності філій у різних країнах і впровадження сучасних технологій у глобальному масштабі. Паралельно з цим розвиток транспорту й комунікацій значно знизив витрати на переміщення товарів,

капіталу та управлінських ресурсів, що полегшило створення міжнародних виробничих мереж. Важливі лібералізація міжнародної торгівлі та руху капіталу, зменшення митних і нетарифних бар'єрів, а також розвиток інтеграційних об'єднань, які формують великі регіональні ринки. Це стимулює корпорації розміщувати виробництво безпосередньо в країнах збуту, обходячи торговельні обмеження та зміцнюючи свої конкурентні позиції. Окрему роль відіграє прагнення компаній до зростання прибутку та посилення конкурентоспроможності, диверсифікації ризиків і розширення ринків збуту. Вихід на міжнародний рівень дозволяє ТНК зменшувати залежність від кон'юнктури внутрішнього ринку та ефективніше протидіяти конкурентам. Додатковим стимулом розвитку ТНК є державна політика окремих країн, спрямована на залучення іноземних інвестицій шляхом надання податкових пільг, гарантій захисту капіталу та створення сприятливого інвестиційного клімату.

ТНК виступають рушійною силою у процесі транснаціоналізації, вони є торговцями, інвесторами та розповсюджувачами сучасних технологій, а також стимуляторами міжнародної торгівельної міграції. ТНК у багатьох випадках визначають динаміку та структуру, рівень конкурентоспроможності на світовому ринку товарів та послуг, а також міжнародному русі капіталів та передачі технології (знань) ТНК відіграють головну роль в інтернаціоналізації виробництва, про яке вже згадувалося. Незважаючи на істотні економічні переваги процесу транснаціоналізації, діяльність транснаціональних корпорацій супроводжується низкою потенційних ризиків. До найвагоміших із них належать тенденції до монополізації окремих національних і регіональних ринків, а також можливі загрози економічному та політичному суверенітету малих і економічно слабших держав. Вплив транснаціональних корпорацій на господарські системи країн постійно зростає, оскільки вони володіють значними фінансовими ресурсами та нерідко користуються потужною політичною підтримкою. Завдяки цьому найбільші корпорації здатні істотно впливати не лише на конкурентне середовище, а й на формування економічної політики окремих держав, хоча масштаби такої загрози в наукових дискусіях часто перебільшуються. Окрему небезпеку

становить екологічний аспект діяльності ТНК. У відповідь на посилення екологічних вимог і зростання платежів за забруднення довкілля в розвинених країнах виробничі корпорації дедалі частіше переносять екологічно небезпечні та ресурсоємні виробництва до країн з нижчим рівнем економічного розвитку, де екологічні стандарти менш жорсткі.

У контексті впливу транснаціональних корпорацій на національні економіки та глобальний розвиток особливе місце посідає діяльність технологічних гігантів – найбільших компаній цифрового сектору, таких як Google (Alphabet), Apple, Microsoft, Amazon, Meta та інші. За своїм економічним масштабом, глобальним охопленням і рівнем впливу вони фактично є новою формою транснаціональних корпорацій, адаптованою до умов цифрової економіки.

Техногіганти характеризуються надзвичайно високою концентрацією капіталу, інтелектуальних ресурсів і даних, що створює передумови для домінування на окремих сегментах світового ринку. Їхня діяльність часто супроводжується ефектами мережевої монополізації, коли одна платформа або екосистема витісняє конкурентів і формує залежність користувачів, бізнесу й навіть державних структур від власних технологічних рішень. Це посилює ризики обмеження конкуренції та зменшення економічного суверенітету окремих країн, особливо тих, що не мають власних потужних технологічних компаній.

Водночас техногіганти мають значний політичний та регуляторний вплив, оскільки їхні інвестиції, податкові надходження та зайнятість важливі для багатьох держав. Через це уряди нерідко змушені йти на компроміси у питаннях оподаткування, захисту даних або антимонопольного контролю. Поширеною практикою є використання податкової оптимізації та реєстрація прибутків у юрисдикціях з пільговими умовами, що зменшує фіскальні надходження до бюджетів окремих країн.

Екологічний аспект діяльності технологічних корпорацій також суперечливий. З одного боку, вони позиціонують себе як прихильники сталого розвитку та інвестують у відновлювану енергетику й «зелені» технології. З іншого боку, масштабні дата-центри, виробництво електроніки та швидке оновлення

цифрових пристроїв призводять до зростання енергоспоживання, електронних відходів і перенесення екологічно шкідливих етапів виробництва до країн з менш жорстким природоохоронним законодавством.

Діяльність техногігантів, подібно до класичних транснаціональних корпорацій, має подвійний характер: з одного боку, вона сприяє інноваційному розвитку, цифровізації економіки та зростанню продуктивності, а з іншого – загострює проблеми монополізації, регуляторної асиметрії, податкової справедливості та екологічної відповідальності, що потребує узгоджених міжнародних підходів до їхнього регулювання.

Розвиток транснаціональних корпорацій – природний процес еволюційних змін у світовій економіці. Транснаціональні корпорації стали повноправним і значним суб'єктом міжнародних економічних відносин та є необхідною ланкою процесу підвищення глобальної продуктивності праці і підвищення рівня життя людей на всій планеті.

15.5. Глобалізація та глобальні проблеми людства

Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які справляють суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік.

Термін «глобалізація» уперше введено в науковий обіг Т.Левітом у 1983 році. Він визначив «глобалізацію» як феномен злиття ринків окремих продуктів, що виробляються ТНК. У 1983 році американський вчений Р. Робертсон уперше використав термін «глобалізація» в назві однієї зі своїх статей, а в 1992 році він одним із перших виклав концепцію глобалізації.

Відповідно до комплексного підходу, глобалізація – це комплексне геополітичне, геоекономічне, геокультурне явище, що має потужний ефект для усіх сторін життєдіяльності суспільства. *Глобалізація* – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є дедалі більший взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодія людини й довкілля. В основі глобалізації лежить розвиток

світових ринків товарів, послуг, праці й капіталу. Глобалізація (від англ. «globe» – земна куля) – складний, багатогранний процес, який має безліч проявів та включає багато проблем.

Під *глобалізацією світового господарства* розуміють процес посилення взаємозв'язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку товарів і послуг, фінансів; становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знання в основний елемент суспільного багатства, виході бізнесу за національні кордони через формування ТНК, впровадженні і домінуванні в повсякденній практиці міжнародних відносин і внутрішньополітичного життя народів принципово нових і універсальних ліберально-демократичних цінностей тощо.

При зіставленні різних підходів і точок зору на глобалізацію виразно проявляються три процеси, які тісно переплітаються між собою та істотно впливають на сучасні міжнародні відносини. Це, по-перше, зміни, що відбуваються в формах і характері суспільних відносин на різних рівнях, по-друге, трансформація національно-державного суверенітету, і, по-третє, глибокі зміни в соціокультурній взаємодії. Відповідно існують три види глобалізації, перед кожним з яких стоять свої проблеми: економічна глобалізація, культурна глобалізація, політична глобалізація.

Отже, глобалізація в її економічному прояві – це об'єктивно зумовлений процес суспільного розвитку (рис.15.1).

Основні ознаки процесу глобалізації:

– взаємозалежність національних економік та їхнє взаємопроникнення, формування міжнародних виробничих комплексів поза національними кордонами;

– фінансова глобалізація – зростаюча фінансова єдність та взаємозалежність фінансово-економічних систем країн світу;

– послаблення можливостей національних держав щодо формування незалежної економічної політики;

– розширення масштабів обміну та інтенсифікація процесів руху товарів, капіталів, трудових ресурсів;

– створення інституцій міждержавного, міжнародного регулювання глобальних проблем;

– тяжіння світової економіки до єдиних стандартів, цінностей, принципів функціонування.

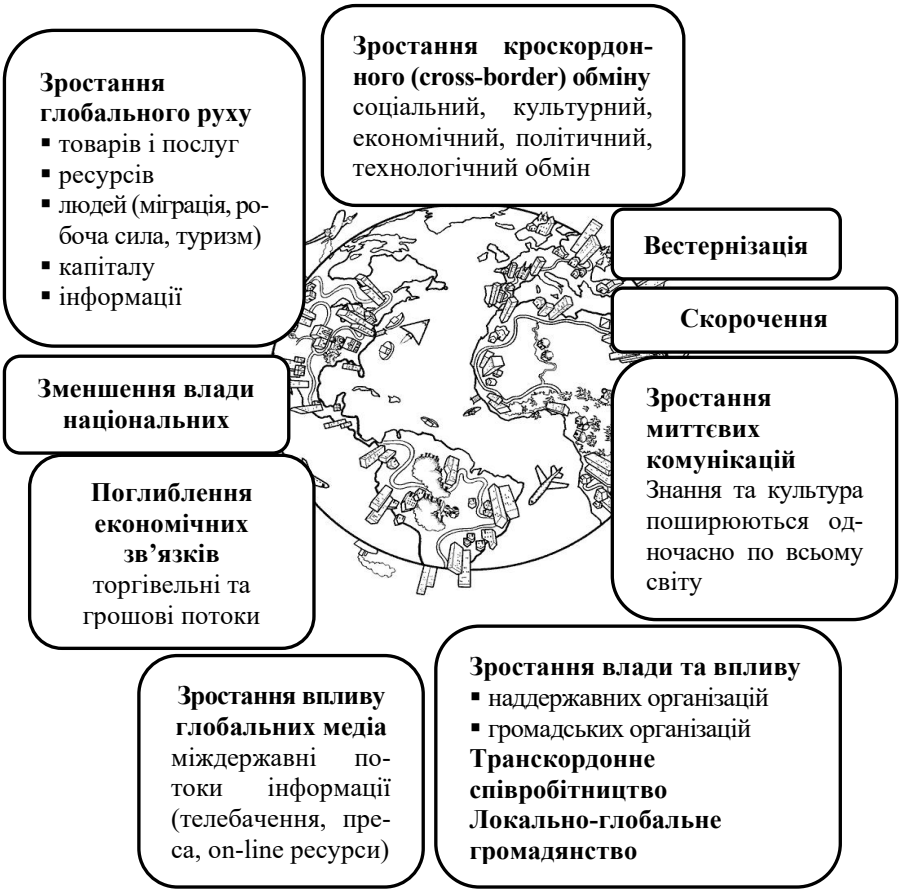

Рис. 15.1. Характерні риси глобалізаційних процесів

Глобалізація є складною ієрархічною системою, яка розгортається на різних рівнях. Виділяють такі рівні глобалізації:

– **світовий** – посилення економічної взаємозалежності країн і регіонів, переплетення їхніх господарських комплексів та економічних систем;

– **окремої країни** – зростання відкритості економіки, її інтегрованості у світову господарську систему;

– **галузевий** – зростання взаємопов'язаності конкурентоспроможності компанії всередині галузі в даній країні з її конкурентоспроможністю в інших країнах;

– **окремих компаній** – розвиток і поширення глобальних корпорацій і стратегічних альянсів як головних суб'єктів багатонаціонального виробництва, зорієнтованого на всесвітні джерела постачання та ринки збуту.

Для вимірювання ступеня глобалізації використовуються різні показники: кількість транснаціональних корпорацій і їх частка в світових ринках; кількість мігрантів у світі; іноземні інвестиції; ***індекс глобалізації***, розрахований на основі таких параметрів, як участь в економічній інтеграції, міжнародні зобов'язання, темпи розвитку інформаційних технологій; ООН використовує ***індекс транснаціональності***, який обчислюється як середня величина трьох співвідношень: 1) іноземних активів ТНК до всіх активів компаній; 2) зарубіжних продажів до всіх продажів, які здійснюються компаніями, що діють на національному ринку даної країни; 3) а також зайнятих іноземних робітників до всіх зайнятих на національному ринку; показник інтернаціоналізації капіталу (співвідношення між обсягом міжнародних операцій з акціями та облігаціями і світовим ВВП).

Глобалізація – неодномірний, нелінійний процес, який виявляє неоднозначний, різноспрямований і суперечливий вплив на сучасний світогосподарський розвиток і економічну безпеку держав. Свідченням глобалізації є й виникнення глобальних або загальносвітових проблем.

Глобальні проблеми стосуються всього людства, зачіпаючи інтереси і долю всіх країн, народів і соціальних прошарків, призводять до значних економічних і соціальних втрат, а в разі загострення можуть загрожувати існуванню людської цивілізації. Глобальні проблеми сучасності – це результат всього попереднього розвитку людства, життєдіяльності людської цивілізації, зумовленої нерівномірністю екологічних, демографічних, економічних, політичних, науково-технічних і культурних процесів в умовах своєрідної історичної ситуації.

Глобальні проблеми сьогодення є наслідком об'єктивного розвитку людського суспільства, і для їх розв'язання потрібна консолідація зусиль усього світового співтовариства.

Кожна з глобальних проблем породжена специфічними причинами, які зумовлені, з одного боку, особливостями розвитку продуктивних сил, географічним положенням країн, рівня прогресу техніки, природно – кліматичними умовами, тобто матеріальним змістом суспільного способу виробництва, а з іншого боку, – специфічною суспільною формою, особливостями розвитку відносин власності. При численності глобальних проблем їм притаманні причинно-наслідкові зв'язки, які визначають розвиток технологічного способу виробництва.

Виокремлюють приблизно 20 глобальних проблем, які класифікують за трьома сферами дії. Вони стосуються інтересів усіх верств і класів населення, усіх країн і народів планети. Так, до *першої сфери* належать проблеми, що виникають у галузі взаємодії природи і суспільства. До *другої сфери* включають проблеми суспільно-економічних взаємовідносин між державами різних економічних устроїв, подолання економічної відсталості багатьох країн світу, регіональні та міжнародні кризи тощо. *Третя сфера* охоплює розвиток людства та забезпечення його майбутнього. Зокрема:

1. Глобальні проблеми у сфері взаємодії природи і суспільства:

- надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо;
- раціональне природокористування і збереження навколишнього природного середовища;
- раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору;
- утилізація відходів життєдіяльності тощо.

2. Глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин:

- унеможливлення світової термоядерної війни і забезпечення стабільного миру;
- подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу;

- попередження локальних, регіональних та міжнародних конфліктів;
- ліквідація наслідків світових та локальних криз;
- роззброєння і конверсія військового виробництва тощо.

3. Глобальні проблеми у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього:

- пристосування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТР;
- подолання епідемій, тяжких захворювань (серцево-судинних, онкологічних, СНІДу, наркоманії);
- втрата довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь;
- боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом;
- проблеми демократизації та охорони прав людини тощо.

У сучасній науці склалася така класифікація глобальних проблем:

✓ політичні і соціально-економічні проблеми – збереження миру і відвернення ядерної війни, обмеження гонки озброєнь і роззброєння, подолання бідності і відсталості країн і регіонів, сталість розвитку світового співтовариства;

✓ проблеми, пов'язані з природно-економічним розвитком, – екологічні, енергетичні, сировинні, продовольчі, збереження клімату, проблеми Світового океану тощо;

✓ соціальні проблеми – міжнародні конфлікти, проблеми демографії, питання культури, освіти і охорони здоров'я;

✓ проблеми, виникнення і невирішеність яких несе загрозу масової загибелі людей, –воєнні і регіональні конфлікти, злочинність, техногенні катастрофи, стихійні лиха;

✓ наукові проблеми – освоєння космічного простору, довгострокове прогнозування в різних галузях та ін.

Глобальні проблеми тісно взаємопов'язані. Зокрема, енергетична і сировинна проблеми співвідносяться з екологічною, екологічна – з демографічною, демографічна – з продовольчою тощо. Тому аналіз цих проблем, а також пошуки шляхів їх розв'язання є складним науковим завданням. Підходи до аналізу причин виникнення цих проблем та їх наслідків

постійно змінюються. Проте більшість дослідників зазначає їх загальну специфіку, попри різноманіття глобальних проблем.

Глобальні проблеми світової економіки характеризуються такими загальними ознаками:

✓ вони пов'язані між собою та мають загальносвітовий характер, тобто зачіпають інтереси і долю всього або більшої частини людства;

✓ мають взаємопов'язаний характер і суттєво впливають на всі сфери суспільного життя;

✓ відображають поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків;

✓ загрожують людству серйозним регресом умов життя і подальшого розвитку продуктивних сил або навіть загибеллю людської цивілізації;

✓ потребують залучення колосальних технологічних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів, невідкладних і рішучих дій на основі колективних і скоординованих зусиль світового співтовариства.

Окремі глобальні проблеми, зокрема запобігання ядерному конфлікту, подолання відсталості окремих країн і регіонів, ліквідація небезпечних хвороб, боротьба проти наркоманії та наркобізнесу, злочинності і тероризму, для свого розв'язання потребують узгодження відносин усередині самого світового співтовариства, інші відображають кризи у відносинах між суспільством і природою (демографічна, продовольча, ресурсна, енергетична, екологічна). Розв'язання глобальних проблем сучасності потребує, з одного боку, співробітництва всіх держав та їх урядів, а з іншого – особистої участі кожної окремої людини. Глобальні проблеми сьогодення є наслідком об'єктивного розвитку людського суспільства, і для їх усунення потрібна консолідація зусиль усього світового співтовариства.

Основні форми міжнародного співробітництва в розв'язанні глобальних проблем реалізація спільних проєктів і програм; передача технологій; виділення кредитів; участь у видобуванні та перерозподілі природних ресурсів; реформування системи ціноутворення на світові природні ресурси; надання країнам, що розвиваються, доступу на світовий ринок; загальнопланетарні та

регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних організацій.

Суб'єктами розв'язання глобальних проблем є всі країни світу, які розробляють як свої, так і спільні програми та проєкти. Створені та створюються регіональні та міжнародні організації з розв'язання глобальних проблем людства та розвитку співробітництва.

Міжнародні організації – це організації двох або більше урядів, спрямовані на вирішення певних спільних питань чи організації проектів. Уряди діють від імені своєї держави і представляють її інтереси, дотримуючись поваги її суверенітету. Міжнародні організації класифікують *за предметом діяльності* – політичні, економічні, кредитно-фінансові, з питань торгівлі, охорони здоров'я, культури; *за колом учасників* – універсальні, регіональні; за порядком прийому нових членів – відкриті, закриті; за цілями та принципами діяльності – *із загальною компетенцією*, зі спеціальною компетенцією; *за кількістю членів* – всесвітні, групові. Ознаки міжнародних організацій передбачають членство 3-х і більше країн; наявність установчого міжнародного договору; постійні органи і штаб-квартира; повага суверенітету членів-держав; невтручання у внутрішні справи; встановлення порядку прийняття рішень і їх юридичної сили.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) займає, безумовно, центральне місце серед міжнародних організацій, її роль в світовій економіці важко переоцінити. ООН – міжнародна організація держав, створена з метою підтримки і зміцнення світу, безпеки і розвитку співробітництва між державами. Система ООН складається з головних і допоміжних органів, спеціалізованих організацій та установ і автономних організацій, які є складовою частиною в системі ООН. До головних органів належать: Генеральна асамблея (ГА); Рада безпеки (РБ); Міжнародний суд і Секретаріат. Допоміжні органи, що виявляться необхідними, засновуються відповідно до статуту.

Підсумки:

1. Світове господарство являє собою сукупність національних економік, пов'язаних міжнародними потоками товарів, капіталу, робочої сили та інформації. Його існування

передбачає взаємозалежність країн, що беруть участь у міжнародному розподілі праці та глобальних виробничих мережах. Зростання ступеня взаємодії визначає темпи та напрями глобального розвитку. Структура світового господарства включає реальний сектор, фінансову сферу, міжнародну торгівлю, інвестиційні ринки та наднаціональні інституції. Функціональні зв'язки між цими складовими формують умови економічної взаємодії на глобальному рівні. Від їх збалансованості залежить стійкість світових фінансових і виробничих систем.

2. Формування світового господарства проходило через послідовні історичні етапи, що відображали зміни у виробничих технологіях, політичних системах та глобальних ринках. Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів і до сучасної цифрової доби, ключовим чинником розвитку був розвиток міжнародної торгівлі та промисловості. На кожному етапі зростала інтегрованість господарських систем, з'являлися нові центри економічного впливу та трансформувались форми участі держав у світовій економіці. Перехід до постіндустріальної та інформаційної моделі характеризується пріоритетом знань, даних і технологій над матеріальними ресурсами.

3. Основою світової економічної взаємодії є міжнародний поділ праці, що стимулює спеціалізацію країн і підвищення ефективності виробництва. Потоки товарів, капіталу та технологій забезпечують перерозподіл ресурсів між регіонами та сприяють економічному розвитку. Поглиблення міжнародних економічних зв'язків формує мережеву структуру виробництва.

Ринкові механізми на світовому рівні доповнюються регулятивним впливом міжнародних організацій та угод. Інституційна взаємодія визначає правила доступу до глобальних ринків, стандарти торгівлі та умови інвестиційної діяльності. Координація політик сприяє зниженню бар'єрів та узгодженню економічних інтересів держав.

4. Інтернаціоналізація відображає процес зростання міжнародної активності підприємств, держав та ринків. Вона проявляється у збільшенні експорту, участі у глобальних

виробничих ланцюгах, трансфері технологій та міжнародній міграції трудових ресурсів. Посилення взаємозалежності економік стає ключовим фактором їх розвитку. Поширення міжнародної кооперації створює умови для формування транснаціональних корпорацій та спільних виробничих платформ. Розвиток інтернаціонального бізнесу сприяє модернізації національних економік та підвищує їх конкурентоспроможність. Зростання відкритості ринків стимулює адаптацію економічної політики до зовнішніх викликів.

5. Глобалізація стала визначальним чинником сучасного економічного середовища. Вона створює єдиний економічний простір, де відбувається інтеграція фінансових систем, цифрових технологій та інформаційних потоків, впливає на політику, культуру, соціальні процеси та екологію. Глобалізаційні процеси змінюють моделі споживання, структуру зайнятості та географію виробництва. Розвиток глобальних мереж стимулює економічне зростання, але водночас посилює залежність від міжнародних ризиків.

6. Глобальні проблеми – зміна клімату, ресурсне виснаження, соціальна нерівність, енергетична безпека – стають наслідком інтенсивного використання ресурсів та нерівномірного економічного розвитку. Для їх подолання необхідна координація політик на міжнародному рівні та посилення ролі глобальних інституцій. Вирішення цих викликів визначає перспективи сталого розвитку світової економіки.

Практикум

1. ***Визначте ключові слова теми.***

2. ***Правильно / неправильно*** *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Як система світове господарство сформувалось на межі XX і XXI ст.

2. Однією із найважливіших характерних ознак світового господарства сьогодні є всебічна інтернаціоналізація господарського життя.

3. Початок XXI ст. характеризується переважанням міжнародної торгівлі послугами над торгівлею товарами.

4. В умовах вільної міжнародної торгівлі економічний добробут країни завжди знижується.

5. Політичний союз не є формою міжнародної економічної інтеграції.

6. Україна не входить до жодної міжнародної організації.

7. Північно-американська угода про вільну торгівлю розповсюджується на Кубинську республіку.

8. Поняття «глобалізація» увійшло у науковий обіг ще у 90 – ті роки XIX століття.

9. Порушення рівноваги світової екосистеми не є формою прояву глобалізаційних процесів.

10. Причиною загострення глобальних проблем може бути криза індустріальної цивілізації внаслідок безсистемної утилізації природних ресурсів.

11. В умовах глобалізації міжнародні економічні відносини обмежуються лише міжнародним економічним співробітництвом.

12. Швейцарія є членом ЄС з 2000 року.

13. За показниками економічного розвитку Україна входить до двадцятки найрозвинутіших країн світу.

14. Україна вступила до Світової організації торгівлі у 2000 році.

15. Усі країни ЄС входять до єдиної європейської валютної зони.

3. Охарактеризуйте конструктивний і деструктивний вплив глобалізації на суспільство та економіку, результати дослідження представте у вигляді таблиці.

Позитивні наслідки глобалізації	Негативні наслідки глобалізації

4. Назвіть основні ознаки глобальних проблем людства та форми міжнародного співробітництва в їх розв'язанні.

5. Наведіть приклади інтернаціоналізації культурного простору. Проаналізуйте позитивні та негативні риси морально-етичних факторів глобалізації.

6. Вигідне географічне розташування, наявність ресурсів (промислових, сировинних, земельних, водних), професійний потенціал кадрів та ін. – все назване створює передумови для інтеграції України у світову співдружність і зайняття там належного місця. Що, на вашу думку, заважає Україні зайняти гідне місце у світовому співтоваристві?

Тема 16. ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

1. *Міжнародна торгівля товарами і послугами.*
2. *Міжнародні валютно-фінансові відносини.*
3. *Міграція робочої сили.*
4. *Міжнародний рух капіталів.*
5. *Міжнародне науково-технічне співробітництво.*
6. *Зовнішньоекономічна політика.*

***Ключові слова*:** суб'єкти міжнародних економічних відносин (МЕВ), міжнародна торгівля; Теорія абсолютних переваг А.Сміта, теорія порівняльних переваг Д.Рікардо, теорія Хекшера–Оліна, теорія конкурентних переваг М.Портера, зовнішньоекономічна політика; світовий ринок; платіжний баланс; торгівельний баланс; протекціонізм; лібералізм, нетарифні обмеження, митні тарифи; експортні премії, міжнародні валютно-фінансові відносини; валюта, валютний курс; котирування; конвертованість; світова валютна система; валютний ринок; золотий стандарт, золотодевізний стандарт, золодоларовий стандарт, багатовалютний стандарт, міжнародні фінансові інститути; МВФ; група світового банку (СБ); міжнародна трудова міграція; імміграція робочої сили; еміграція робочої сили; міжнародний рух капіталу; прямі іноземні інвестиції; портфельні іноземні інвестиції; міжнародне науково-технічне співробітництво; інтелектуальна власність; зовнішньоекономічна політика; зовнішньоторговельна політика; митно-тарифна політика; валютна політика; економічні регулятори зовнішньоекономічної політики; адміністративні регулятори зовнішньоекономічної політики.

Актуальність теми: Міжнародні економічні відносини – фундамент функціонування сучасної світової економіки та одним із ключових чинників розвитку національних господарств. В умовах глобалізації вони формують складну систему взаємозалежностей між країнами, що охоплює виробничі, фінансові, трудові та інноваційні процеси й безпосередньо впливає на економічну динаміку, соціальну стабільність і добробут населення. Активізація міжнародних зв'язків розширює можливості доступу держав до

світових ринків, інвестиційних ресурсів і сучасних технологій, водночас посилюючи конкуренцію та загострюючи потребу в ефективному державному регулюванні.

Розвиток глобальних економічних процесів супроводжується зростанням ролі валютно-фінансових механізмів, мобільності капіталу та робочої сили, а також інтенсивним поширенням інновацій. Ці явища створюють передумови для економічного зростання й структурної модернізації, але одночасно породжують нові виклики, пов'язані з фінансовою нестабільністю, нерівномірністю розподілу вигод глобалізації та загрозами економічній безпеці. Посилення взаємозалежності країн зумовлює необхідність узгодження національних інтересів із міжнародними правилами та стандартами.

За таких умов особливої актуальності набуває формування ефективної зовнішньоекономічної політики, здатної забезпечити адаптацію держави до динамічних змін світового господарства. Вона покликана поєднувати інтеграцію у глобальні економічні процеси з захистом національних інтересів, стимулюванням інноваційного розвитку та підвищенням конкурентоспроможності країни на міжнародній арені. Саме тому вивчення форм міжнародних економічних відносин і механізмів їх державного регулювання є необхідною умовою розуміння сучасних тенденцій розвитку світової економіки.

16.1. Міжнародна торгівля товарами і послугами

Міжнародна торгівля є однією з форм міжнародних економічних відносин. Вона займає провідне місце в системі світового господарства. Міжнародний торговий обмін є одночасно і передумовою, і наслідком міжнародного поділу праці, виступає важливим фактором формування і функціонування світового господарства. У своїй історичній еволюції він пройшов шлях від одиничних зовнішньоторговельних операцій до довгострокового великомасштабного торгово-економічного співробітництва. Міжнародна торгівля – центральна ланка складної системи світогосподарських зв'язків, що об'єднує практично всі країни світу в єдину світову економіку.

В економічній літературі не завжди можна зрозуміти сутність деяких категорій, що пов'язані з міжнародними торговельними відносинами. Це стосується понять «зовнішня торгівля», «міжнародна торгівля», «світова торгівля». Категорія «міжнародна торгівля» за змістом ширша, ніж «зовнішня торгівля», тому що перш за все вона охоплює широке коло відносин між суб'єктами світогосподарських зв'язків. Поняття «міжнародна торгівля» та «світова торгівля» в науковій та навчальній літературі, як правило, ототожнюються.

Міжнародну торгівлю можна розглядати як особливий тип економічних відносин, які виникають у світовій системі господарства в процесі і з приводу обміну товарами та послугами між державами, що мають власні зовнішні і зовнішньоторговельні політики, ці відносини відображають транскордонний обмін товарами та послугами. Теоретичне обґрунтування тих переваг, які відкриває міжнародна торгівля, здійснено в працях А. Сміта, Д.Рікардо, М.Портера та ін. вчених. *Теорії міжнародної торгівлі обґрунтовують причини та вигоди обміну товарами для різних країн, фактори, що визначають спеціалізацію країни в міжнародній торгівлі.*

Участь країни в міжнародній торгівлі приводить до збільшення експортних постачань, а також сприяє підвищенню зайнятості; міжнародна конкуренція викликає необхідність удосконалення підприємств; експортна виручка слугує джерелом накопичення капіталу, який спрямований на промисловий розвиток; інтенсифікація відтворювального процесу в національних господарствах є наслідком посилення спеціалізації, створення можливості для зародження і розвитку масового виробництва, підвищення міри завантаженості устаткування, зростання ефективності впровадження нових технологій.

За допомогою зовнішньої торгівлі національна економіка взаємодіє з господарствами інших країн. Водночас вона є основним каналом, за допомогою якого світовий ринок через посередництво інтернаціональної вартості, світових цін впливає на національне виробництво, визначаючи конкурентні техніко-економічні параметри виробництва, рівень витрат, стандарти якості.

Світова торгівля розвивається під впливом багатьох чинників, основними з яких є:

– розвиток та поглиблення міжнародного поділу праці й інтернаціоналізація виробництва;

– зростання торговельно-економічної інтеграції з формуванням спільних ринків, зон вільної торгівлі тощо;

– лібералізація міжнародної торгівлі;

– науково-технічна революція;

– формування у країнах з перехідною економікою економічних моделей, орієнтованих на зовнішній ринок.

Зважаючи на різноманітність товарів і послуг, виділяють різні форми міжнародної торгівлі (табл.16.1).

Таблиця 16.1

Класифікація форм міжнародної торгівлі

Критерій	***Форми міжнародної торгівлі***
За об'єктом торговельних відносин	• торгівля товарами; • торгівля послугами.
За категоріями офіційної класифікації товарів міжнародної торгівлі	• комунальні послуги і будівництво; • оптова й роздрібна торгівля, ресторани й готелі, туристичні бази й кемпінги; • транспортування, збереження і зв'язок, фінансове посередництво; • оборона та обов'язкові соціальні послуги; • освіта, охорона здоров'я та суспільні роботи; • інші комунальні, соціальні та особисті.
Характер та спосіб організації відносин між експортерами та імпортерами	• традиційна (проста) торгівля; • торгівля на основі міжнародної кооперації; • компенсаційна (зустрічна) торгівля; • оренда (лізинг); • електронна торгівля.
Специфіка регулювання торговельно-економічних відносин між країнами	• звичайна торгівля; • торгівля за режимом найбільшого сприяння; • преференційна торгівля; • прикордонна торгівля; • дискримінаційна торгівля.

Міжнародна торгівля товарами класифікується за такими товарними групами: продовольство (включаючи напої і тютюн); сировинні товари; мінеральне пальне; готові товари та напівфабрикати (хімічні товари, машини, обладнання, транспортні засоби та інші готові товари); інші товари. Міжнародна торгівля послугами передбачає такі категорії послуг: фінансові; транспортні; професійні (виробничі); туристичні; соціальні. Сучасний етап розвитку світового господарства характеризується випереджаючим зростанням частки послуг у структурі міжнародної торгівлі, основними з яких є:

– послуги, пов'язані із зовнішньою торгівлею (транспортуванням, страхуванням);

– послуги, пов'язані з обміном технологій, торгівлі, ліцензіями, «ноу-хау», інжиніринговими, управлінськими послугами та ін.);

– обмін соціальними і культурними послугами, зокрема надання туристичних, банківських послуг;

– здійснення міжнародних розрахунків, лізингових операцій та ін.;

– торгівля послугами, пов'язаними з міграцією робочої сили (виплатою і перерахуванням заробітної плати, соціальних виплат, тощо);

– інші види послуг (рекламні, консалтингові, агентські, адвокатські послуги, рієлтерські послуги, франчайзинг, тощо).

Класифікаційна ознака, пов'язана з напрямом товарного потоку, визначає рух товару (послуги, роботи) з однієї країни в іншу. За цією ознакою зовнішньоторговельні зв'язки поділяються на експортні та імпортні.

Експорт – продаж товарів і послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності та вивіз їх з митної території країни за кордон без зобов'язання про зворотне повернення.

Імпорт – купівля вітчизняними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності у іноземних суб'єктів господарської діяльності товарів і послуг та ввезення їх на митну територію країни із-за кордону без зобов'язання про зворотний вивіз.

У процесі реалізації торгівельних відносин у світовому господарстві формується світовий ринок. *Світовий ринок* – це система обміну товарами й послугами на міждержавному рівні. На світовому ринку складається особлива система цін – світові ціни. Світова ціна являє собою грошове вираження інтернаціональної вартості товарів і послуг, що реалізуються на зовнішньому ринку.

Інтернаціональна вартість визначається середньосвітовим необхідним робочим часом. Але, на відміну від процесу формування вартості на національному рівні, суспільно необхідні затрати праці в міжнародному масштабі значною мірою залежать від умов виробництва якого-небудь товару в країні, яка є його головним експортером на світовому ринку, а не просто виробником.

Розвиток міжнародної торгівля характеризується певними показниками (табл. 16.2).

Важливою складовою міжнародної торгівлі є зовнішня торгівля, яка відображає систему торговельно-економічних зв'язків окремої країни з іншими державами. Вона охоплює операції з платного ввезення товарів і послуг з-за кордону (імпорт) та їх платного вивезення за межі країни (експорт). Сукупність зовнішньоторговельних операцій держави з рештою світу знаходить своє відображення у платіжному балансі.

Платіжний баланс країни являє собою співвідношення між усіма надходженнями від нерезидентів і платежами, здійсненими на користь зовнішнього світу. Його формування ґрунтується на систематизації економічних операцій, результатом яких є або приплив іноземної валюти до країни, або її відтік унаслідок зростання попиту на імпортні товари, послуги чи фінансові ресурси. Структурно платіжний баланс поділяється на два базові розділи – рахунок поточних операцій та рахунок операцій з капіталом і фінансових операцій.

Платіжний баланс є офіційним статистичним документом, у якому узагальнюються дані про всі економічні операції між резидентами та нерезидентами за визначений період. Відповідно до методології системи національних рахунків, основні елементи платіжного балансу групуються за трьома взаємопов'язаними рахунками: рахунком поточних операцій, рахунком операцій з капіталом та фінансовим рахунком.

Таблиця 16.2

Показники міжнародної торгівлі

Абсолютні (обсягові)	**Результуючі**	**Структурні**	**Інтенсивності**	**Ефективності**
Експорт (реекспорт)	Сальдо торговельного балансу балансу послуг балансу поточних операцій	Товарна структура: експорту імпорту	Обсяг експорту / імпорту / Зовнішньоторговельного обороту на душу населення	Макроекономічні ефективність зовнішньоторговельного обороту ефективність експорту ефективність імпорту
Імпорт (реімпорт)	Індекси стану балансу	Індекс диверсифікації експорту	Квоти: експортна імпортна зовнішньоторговельна	
Зовнішньоторговельний оборот	Індекс «умови торгівлі»	Регіональна структура експорту та імпорту	Інтенсивність і рівень внутрішньогалузевого обміну	Ефективність зовнішньоторговельних операцій: ефект експорту ефективність експорту рентабельність експорту ефект імпорту ефективність імпорту
Генеральна торгівля	Індекс концентрації експорту	Індекс географічної концентрації (експорт, імпорту)		
Спеціальна торгівля (експорт та імпорт)	Коефіцієнт імпортної залежності країни			
Фізичний обсяг зовнішньої торгівлі	Індекс чистої торгівлі			

Рахунок поточних операцій охоплює операції з експорту та імпорту товарів і послуг, первинні доходи до отримання і виплати, а також вторинні доходи, пов'язані з односторонніми трансфертами. Рахунок операцій з капіталом відображає рух капітальних трансфертів, а також операції з набуття та вибуття невиробничих нефінансових активів. У фінансовому рахунку

фіксуються операції з фінансовими активами та зобов'язаннями між резидентами й нерезидентами, зокрема прямі та портфельні інвестиції, операції з фінансовими деривативами, інші інвестиції, а також зміни обсягів міжнародних резервних активів.

Загалом платіжний баланс у бухгалтерському розумінні завжди є врівноваженим, однак на практиці країна може мати дефіцит або профіцит платіжного балансу. Ці поняття відображають співвідношення між сукупними кредитовими та дебетовими операціями без урахування тих статей, які виникають унаслідок спеціальних заходів, спрямованих на досягнення формальної рівноваги платіжного балансу.

16.2. Міжнародні валютно-фінансові відносини

Міжнародні валютно-фінансові відносини – це сукупність суспільних відносин, які виникають при функціонуванні валюти в світовому господарстві і обслуговують взаємний обмін результатами діяльності національних господарств.

Окремі елементи валютних відносин з'явилися ще в античному світі – Стародавній Греції і Стародавньому Римі – у вигляді вексельного і лихварської справи. Наступною віхою їх розвитку стали середньовічні «вексельні ярмарки» в Ліоні, Антверпені, де проводилися розрахунки по траттах. В епоху феодалізму і становлення капіталізму стала розвиватися система міжнародних розрахунків через банки.

Розвиток міжнародних валютних відносин зумовлений зростанням продуктивних сил, створенням світового ринку, поглибленням міжнародного поділу праці, формуванням системи світового господарства, інтернаціоналізацією і глобалізацією господарських зв'язків.

Об'єктивною основою міжнародних валютно-фінансових відносин є процес суспільного виробництва, який визначає міжнародний обмін товарами, капіталами, послугами. З одного боку, процес суспільного відтворення породжує міжнародний обмін товарами, капіталами, послугами, який неможливий без обігу валюти. Тому стан валютних відносин безпосередньо залежить від розвитку економіки – національної та світової, політичної обстановки, співвідношення сил між країнами і включення світового ринку в процес кругообігу капіталу означає

перетворення частини грошового капіталу з національних грошей в іноземну валюту і навпаки. Це відбувається при міжнародних розрахункових, валютних, кредитних і фінансових операціях. З іншого боку, валютні відносини вторинні щодо відтворення. Вони мають відносну самостійність і здійснюють зворотний вплив. В умовах інтернаціоналізації господарського життя посилюється залежність відтворення від зовнішніх чинників – динаміки світового виробництва, зарубіжного рівня науки і техніки, розвитку міжнародної торгівлі, припливу іноземних капіталів. Нестійкість міжнародних валютних відносин, валютні кризи справляють негативний вплив на процес відтворення.

Саме валюти, як грошові одиниці окремих країн, виступають у вигляді об'єктів даних відносин. Під *іноземною валютою* ще розуміють грошові знаки іноземних держав, а також кредитні засоби обігу та платежу, виражені в іноземних грошових одиницях (векселях, чеках тощо), які використовуються в міжнародних розрахунках.

При проведенні валютних операцій укладаються валютні угоди, що являють собою домовленості про обмін грошей однієї країни на гроші іншої. При цьому фігурують такі поняття, як валютний курс і валютний паритет. *Валютний курс* – це ціна грошової одиниці однієї країни, вираженої у грошовій одиниці іншої країни, а *валютний паритет* – це співвідношення між валютами різних країн, що встановлюється законодавчо.

Однією з характерних рис валюти є її *котирування*, тобто здатність оцінюватися. На практиці під валютним котируванням розуміють установлення курсів іноземних валют у відповідності з діючими законодавчими нормами і практикою. Розрізняють пряме і непряме котирування. Пряме котирування – це вираження одиниці іноземної валюти у національній, непряме котирування – це вираження одиниці національної валюти в іноземній.

До важливих характеристик валюти належить здатність валюти обмінюватись на інші валюти. Така здатність називається *конвертованістю* валюти. Валюти бувають вільно конвертованими, частково конвертованими і неконвертованими.

Світова валютна система – це організаційна форма грошово-кредитних відносин у міжнародному обігу, яка склалася на основі розвитку світового ринку, закріплена міждержавними

угодами й обслуговує взаємний обмін результатами діяльності національних господарств. Світова валютна система має таку функціональну структуру:

- світовий грошовий товар;
- міжнародна ліквідність;
- валютний курс;
- валютні ринки;
- міжнародні валютно-фінансові організації;
- міждержавні домовленості.

Світовий грошовий товар приймається кожною країною як еквівалент вивезеного з неї багатства й обслуговує міжнародні відносини. Першим міжнародним грошовим товаром виступало золото, потім світовими грошима стали національні валюти провідних світових держав (кредитні гроші). Нині в цій якості також поширені композитні (засновані на довірі до емітента) гроші. До них відносять міжнародні та регіональні платіжні одиниці (СПЗ – спеціальні права запозичення, до 1999 року – ЕКЮ).

Міжнародна валютна ліквідність – здатність країни (або групи країн) забезпечувати своєчасне погашення своїх міжнародних зобов'язань прийнятними для кредитора платіжними засобами. З точки зору світового господарства міжнародна валютна ліквідність означає сукупність джерел фінансування та кредитування світового платіжного обороту і залежить від забезпеченості світової економіки міжнародними резервними активами. В аспекті національної економіки міжнародна валютна ліквідність вживається як показник платоспроможності держави. Основну частину міжнародної валютної ліквідності складають офіційні золотовалютні резерви, тобто запаси золота та іноземної валюти центрального банку і фінансових органів країни.

Валютний ринок виступає як офіційний фінансовий центр, де зосереджено купівлю-продаж валют і цінних паперів у валюті на основі попиту і пропозиції на них. З інституційної точки зору, валютний ринок є сукупністю банків, валютних бірж та інших фінансових інститутів. З організаційно-технічної точки зору валютний ринок – це сукупність телеграфних, телефонних,

телексних, електронних і інших комунікаційних систем, які зв'язують в єдину систему банки різних країн, що здійснюють міжнародні розрахунки і валютні операції.

Перша світова валютна система сформувалася в XIX ст. після промислової революції на базі золотого монометалізму у формі золотомонетного стандарту. Юридично вона оформлена міждержавною угодою на Паризькій конференції в 1867 р, яке визнало золото єдиною формою світових грошей. В умовах, коли золото безпосередньо виконувало всі функції грошей, грошова і валютна системи національна і світова були тотожні, із тією лише різницею, що монети, виходячи на світовий ринок, приймалися в платежі за вагою.

Паризька валютна система базувалася на таких структурних принципах.

1) її основою був золотомонетний стандарт;

2) кожна валюта мала золотий вміст. Відповідно до золотого змісту валют встановлювалися їх золоті паритети. Валюти вільно конвертувалися в золото. Золото використовувалося як загальновизнані світові гроші;

3) склався режим вільно плаваючих курсів валют з урахуванням ринкового попиту і пропозиції, але в межах золотих точок. Якщо ринковий курс валюти падав нижче паритету, заснованого на їхньому золотому змісті, то боржники віддавали перевагу розплачуватися за міжнародними зобов'язаннями золотом, а не іноземними валютами.

Золотий стандарт відігравав певною мірою роль стихійного регулятора виробництва, зовнішньоекономічних зв'язків, грошового обігу, платіжних балансів, міжнародних розрахунків. Золотомонетний стандарт був відносно ефективний до Першої світової війни, коли діяв ринковий механізм вирівнювання валютного курсу і платіжного балансу.

Після періоду валютного хаосу, що виник у результаті Першої світової війни, був встановлений золотодевізний стандарт, заснований на золоті і провідних валютах. Конвертовані в золото платіжні засоби в іноземній валюті, призначені для міжнародних розрахунків, стали називати девізами. Друга світова валютна

система була юридично оформлена міждержавною угодою, укладеною на Генуезької міжнародній економічній конференції в 1922 р. ***Генуезька валютна система*** функціонувала на таких принципах:

1. Її основою були золото і девізи іноземні валюти. У той період грошові системи 30 країн базувалися на золотодевізному стандарті. Національні кредитні гроші стали використовуватися в якості міжнародних платіжно-резервних коштів. Однак в міжвоєнний період статус резервної валюти не був офіційно закріплений ні за однією валютою, а фунт стерлінгів і долар США оспорювали лідерство в цій сфері.

2. Збережено золоті паритети. Конверсія валют у золото стала здійснюватися не тільки безпосередньо (США, Франція, Великобританія), а й опосередковано, через іноземні валюти (Німеччина і ще близько 30 країн).

3. Відновлено режим вільно коливання валютних курсів.

4. Валютне регулювання здійснювалося у формі активної валютної політики, міжнародних конференцій, нарад.

Друга світова війна призвела до поглиблення кризи Генуезької валютної системи. Розробка проекту нової світової валютної системи почалися ще в роки війни (у квітні 1943 г.), тат як країни побоювалися потрясінь, подібних валютній кризі після першої світової війни і в 1930-х роках. ***Бреттонвудская валютна система*** була офіційно оформлена на Міжнародній валютно-фінансовій конференції ООН, що проходила з 1 по 22 липня 1944 р Бреттон-Вудсі (США, штат Нью-Гемпшир). Тут же були засновані Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР). Основні принципи Бреттонвудской валютної системи полягали в такому:

1) встановлено тверді обмінні курси валют країн-учасниць до курсу провідної валюти;

2) курс провідної валюти (американський долар) фіксований до золота;

3) центральні банки підтримують стабільний курс своєї валюти відносно провідної валюти за допомогою валютних інтервенцій;

4) зміна курсів валют здійснюється за допомогою девальвації і ревальвації;

5) організаційним ланкою системи є МВФ МБРР, які покликані розвивати взаємне валютне співробітництво країн і допомагати у зниженні дефіциту платіжного балансу.

Бретонвудська система відіграла досить помітну роль у розвитку міжнародних економічних відносин, особливо в розвитку міжнародної торгівлі та міжнародного виробничого співробітництва, що призвело до розвитку економік окремих країн до сучасного рівня. Становлення національних економік призвело до становлення національних валют і їхнє функціонування уже не вписувалось в рамки золото-доларового стандарту, а тому на початку 70-х років ця система почала розвалюватись. Криза третьої валютної системи тривала 10 років. Формами її прояву були: валютна і золота лихоманка; масові девальвації і ревальвації валют; активна інтервенція центральних банків, у тому числі і колективна; активізація національного і міждержавного валютного регулювання. Результатом попередніх процесів було створення ***Ямайської валютної системи*** (багатовалютного ринкового стандарту), яка вступила в силу в 1978 році у відповідності з ухвалою Кінгстонської конференції 1976 року. Основні характеристики Ямайської валютної системи наступні:

1) система поліцентричності, тобто не на одній, а на декількох ключових валютах;

2) скасований монетний паритет золота;

3) основним засобом міжнародних розрахунків стала вільно конвертована валюта, а також СПЗ і резервні позиції в МВФ;

4) не існує меж коливань валютних курсів. Курс валют формується під впливом попиту та пропозиції;

5) центральні банки країн не зобов'язані втручатися в роботу валютних ринків для підтримки фіксованого паритету своєї валюти. Однак вони здійснюють валютні інтервенції для стабілізації курсів валют;

6) країна сама вибирає режим валютного курсу, але їй заборонено виражати його через золото;

7) МВФ спостерігає за політикою країн в області валютних курсів; країни-члени МВФ повинні уникати маніпулювання валютними курсами, що дозволяє перешкодити дійсній перебудові платіжних балансів або отримати односторонні переваги перед іншими країнами - членами МВФ.

Однією з особливостей сучасних валютних відносин є існування Європейської валютної системи (ЄСВ). Мета її створення полягає в створенні зони стабільних валютних курсів у Європі, відсутність якої ускладнювала співробітництво країн-членів Європейського співтовариства в області виконання загальних програм і у взаємних торговельних відносинах, а також у зближенні економічних і фінансових політик країн-учасниць. Виконання цих задач сприяло побудові європейської валютної організації, здатної відображати спекулятивні атаки ринку, а також стримувати коливання міжнародної валютної системи. ЄВС – це міжнародна регіональна валютна система – сукупність економічних відносин, пов'язаних з функціонуванням валюти в рамках економічної інтеграції. Це підсистема світової валютної системи.

Інституційна структура міжнародних валютно-фінансових відносин включає численні міжнародні організації – міжнародні фінансові інститути (МФІ). Одні з них, маючи в своєму розпорядженні великі повноваження і ресурси, здійснюють регулювання міжнародних валютно-кредитних і фінансових відносин. Інші представляють собою форум для міжурядового обговорення, вироблення консенсусу і рекомендацій з валютної та кредитно-фінансової політик, забезпечують збір інформації, статистичні і науково-дослідні видання з актуальних валютно-кредитних і фінансових проблем і економіки в цілому.

Функції МФІ:

1) *Інформаційна функція.* Міжнародні валютно-кредитні та фінансові організації виконують роль інформаційного центру, де можна отримати інформацію окремих держав, про загальні тенденції розвитку світового господарства. Вони надають таку інформацію, публікуючи статистичні матеріали, результати досліджень, проводячи міжнародні зустрічі, конференції, збори.

2) *Консультаційна функція.* МФІ консультують уряди різних країн щодо проведення валютно-кредитної і фінансової політики.

3) *Регулююча функція.* МФІ виконують також функцію регулювання міжнародних фінансових відносин. Зокрема, МВФ надає тимчасову фінансову допомогу країнам, які мають труднощі платіжних балансів. МВФ неодноразово надавав також тимчасову допомогу країнам для підтримування курсів національних валют.

4) *Прогнозування.* МФІ здійснюють прогноз розвитку національних і світової економік. Залежно від цілей і ступеня універсальності міжнародні валютно-фінансові інститути поділяються на організації, що мають світове значення, регіональні, а також організації, діяльність яких охоплює будь-яку конкретну сферу всесвітнього господарства.

Міжнародні фінансові організації створюються шляхом об'єднання фінансових ресурсів країнами-учасниками для вирішення визначених задач в області розвитку світової економіки.

До основних міжнародних та регіональних фінансових інститутів відносять Міжнародний валютний фонд (МВФ); групу Світового банку, яка включає п'ять установ – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК), Багатостороннє агентство з інвестиційних гарантій, Міжнародний центр по врегулюванню інвестиційних суперечок; Банк міжнародних розрахунків у Базелі; Європейський банк реконструкції та розвитку; Європейський центральний банк; Європейський інвестиційний банк; Азійський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Паризький і Лондонський клуби кредиторів

16.3. Міграція робочої сили

Міжнародна трудова міграція – це переміщення працездатних людей з однієї країни в інші з метою пошуку роботи, з метою найвигіднішої реалізації своєї робочої сили. Також міжнародну міграцію трудових ресурсів можна визначити як форму міжнародних економічних відносин, яка полягає в переливі трудових ресурсів з одних країн в інші і відображає

процес перерозподілу трудових ресурсів між ланками світового господарства.

Загальні фактори, що сприяють розвитку міграційних процесів:

- висока швидкість розповсюдження інформації;
- бурхливий розвиток міжнародних пасажирських сполучень;
- розвиток засобів комунікації.

Міжнародна трудова міграція має декілька форм та видів і класифікується за декількома критеріями (рис. 16.1).

Рис. 16.1. Класифікація видів міграції робочої сили

Окремо варто акцентувати увагу на такому поширеному явищі, як нелегальна міграція, адже саме з ним пов'язані основні проблеми, які існують у царині міжнародних трудових відносин. Нелегальна міжнародна трудова міграція формується під впливом цілого комплексу причин. Виділяють такі найпоширеніші серед них:

– відсутність чіткої імміграційної політики або відсутність адміністративної інфраструктури її реалізації;

– юридична некваліфікованість (юридичне невігластво) мігрантів, що не дозволяє діяти у відповідності з існуючим міграційним законодавством;

– складний або суперечливий характер процедури легалізації;

– попередні таємні домовленості між потенційними мігрантами та їхніми наймачами.

Наявність нелегальних іммігрантів зумовлює існування цілого комплексу економічних і особливо соціальних проблем в країні-реципієнті, які рано чи пізно вимагатимуть свого вирішення засобами збалансованої імміграційної політики.

Соціально-економічні наслідки міжнародної трудової міграції мають, як позитивні, так і негативні сторони. Насамперед, в основному виграють самі мігранти, оскільки вони, як правило, направляються в інші країни з метою поліпшення свого економічного становища, що їм зрештою і вдається. Позитивним цей процес є для підприємців, які наймають на роботу іноземців (логіка тут проста: якби їм не було це вигідно, то вони цього б не робили). Вони отримують дешеву робочу силу, яка, до того ж, не має профспілкового захисту, а, якщо іммігрант ще нелегальний, то й ще дешевше.

Виграє від міжнародної трудової міграції як країна-імпортер трудових ресурсів, так і експортер. Країна-імпортер отримала готових спеціалістів; отримала дешеву, як правило, молоду робочу силу; прискорення економічного зростання; зростання державного бюджету. Країна-експортер трудових ресурсів – експорт трудових ресурсів, як і всякий інший експорт, приносить країні певний зиск (у цьому випадку: це валютні перекази емігрантів своїм сім'ям). Переказані грошові суми, яка правило, в банках країни-експортера обмінюються на національну валюту, а, отже, іноземна валюта залишається в цих банках. Деякі країни від експорту трудових ресурсів отримують майже такі ж за величиною доходи, як і доходи від інших видів експорту, а то й більші; експортом трудових ресурсів країна ослаблює проблему безробіття; ротаційний характер еміграції, тобто повернення на батьківщину одних і

еміграція інших, призводить (з часом) до того, що кваліфікація і досвід місцевих спеціалістів загалом зростають.

Окремо слід зазначити, що виграє від міжнародної трудової міграції усе світове господарство. Справа в тому, що переміщення трудових ресурсів оптимізує їхнє використання, яке, в свою чергу, збільшує ефективність світової економіки і сприяє зростанню світового валового продукту.

До негативних характеристик міжнародної трудової міграції, насамперед, належать: прояв певної дискримінації іммігрантів, особливо по відношенню до нелегальних; існування фізичної, моральної та іншого роду небезпеки, що чатують на мігрантів; поглиблення проблеми пошуку місця роботи для місцевого населення країни-імпортера робочої сили; певний програш підприємців країни-експортера, які втрачають, до певної міри, можливість мати широкий вибір робочої сили, особливо висококваліфікованої.

Процес міжнародної міграції робочої сили і населення регулюється національним законодавством різних країн і міжнародними правовими актами. У законодавстві висвітлюються дві тенденції: одна – до відкритої економіки і відповідно до вільного переміщення трудових ресурсів і населення, інша – до протекціонізму і обмеженням в області міжнародної міграції.

Нормативно-правова база для імміграції в більшості приймаючих країн представлена величезною кількістю законів і підзаконних актів. Основні риси імміграційного законодавства такі:

- професійна кваліфікація. Законодавства всіх приймаючих країн встановлюють жорсткі вимоги до рівня освіти і стажу роботи за спеціальністю. У більшості випадків диплом необхідно перепідтверджувати або оцінювати в приймаючій країні на предмет відповідності вимог до фахівця у відповідній сфері в даній країні вимогам, що пред'являються випускникові за даною спеціальністю в країні-експортері робочої сили;
- обмеження особистого характеру. Законодавства приймаючих країн пред'являють жорсткі вимоги до стану здоров'я іммігрантів. У країни не допускаються наркомани, психічно хворі люди, люди, заражені вірусом СНІД. Віковий ценз іммігрантів

установлюється законодавством залежно від галузі промисловості, в якій вони мають намір працювати. Зазвичай він коливається в межах 20-40 років. Серйозними є законодавчі вимоги до політичного і соціального вигляду іммігрантів. Найчастіше законодавчо заборонено іммігрувати особам, раніше судимою за кримінальні злочини, членам терористичних та профашистських організацій;

- кількісне квотування. Більшість країн, що приймають іммігрантів встановлюють кількісні обмеження;
- економічне регулювання. Воно вводить певні фінансові обмеження, що забезпечують скорочення чисельності іммігрантів. Що стосується юридичних осіб, то в деяких країнах фірми мають право наймати іноземну робочу силу тільки після досягнення певного обсягу обороту і продажів або після внесення певних платежів до державного бюджету. Приватні особи мають право іммігрувати, тільки якщо вони готові інвестувати в економіку приймаючої країни визначену законом суму, довести легальність походження цих грошей і створити певну кількість робочих місць. За законодавством деяких країн за оформлення імміграції і працевлаштування на місцеве підприємство іммігранти зобов'язані платити;
- обмеження строків перебування. Законодавство більшості країн встановлюють максимальні терміни перебування іноземних працівників на їх території, після закінчення яких вони повинні або залишити приймаючу країну, або отримати від компетентних органів дозвіл на продовження свого перебування в ній;
- географічні пріоритети. Практично кожна країна, що приймає іммігрантів, законодавчо встановлює географічну та національну структуру імміграції. Вона зазвичай регулюється за допомогою кількісних квот на в'їзд іммігрантів з певних країн. Іноді, щоб уникнути звинувачень в упередженості та порушенні прав людини, уряду проводять в рамках географічних квот лотереї на право іммігрувати між представниками різних країн з одного географічного регіону;

- заборони. Явні й приховані заборони наймати іноземну робочу силу зазвичай містяться в законах про професії, якими іноземцям займатися заборонено. Явні заборони прямо перелічують галузі чи спеціальності, в яких працювати іноземцям не можна. Приховані заборони, навпаки, встановлюють перелік галузей або спеціальностей, в яких можуть працювати тільки громадяни даної країни, перекриваючи тим самим доступ до них іноземців.

16.4. Міжнародний рух капіталів

Країни-учасники світової торгівлі обмінюються між собою як товарами і послугами, так і ресурсами, необхідними для їх виробництва, тобто факторами виробництва. Найбільш рухомим фактором виробництва є капітал. Рух капіталу – міграція капіталів між країнами, яка приносить дохід їх власникам. У свою чергу, міжнародна міграція капіталу включає експорт, імпорт капіталу і його функціонування за кордоном. Міжнародний рух капіталу в сучасних умовах служить фактором посилення інтернаціоналізації виробництва, збільшення темпів економічного зростання і рівня зайнятості, розвитку передових галузей промисловості і перетворює фінансові ринки в найважливіший стимул розвитку світового господарства.

У сучасній економічній теорії рух капіталу, так як і міграція робочої сили, розглядається як субститут міжнародної торгівлі. Коли торгівля між країнами зумовлюється відмінностями в забезпеченості факторами виробництва, міжнародне переміщення факторів виробництва, в першу чергу капіталу, заміщає зовнішню торгівлю. Міжнародні потоки капіталу спрямовуються туди, де реалізація інвестиційних проектів забезпечує більшу економічну віддачу. Це створює важливе джерело отримання виграшу від міжнародного переміщення капіталу.

Систематизація міжнародного форм руху капіталів подано на рисунку 16.2.

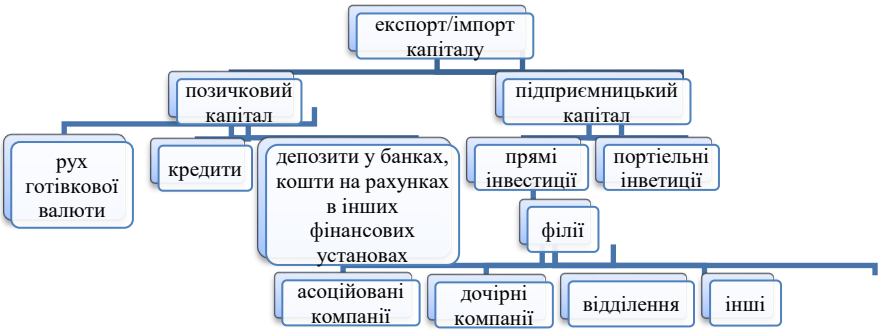

Рис. 16.2. Форми міжнародного руху капіталів

За джерелами походження капітал, який здійснює міжнародний рух, можна поділити на офіційний і приватний. Оскільки міжнародний рух капіталів здійснюється одночасно у формі експорту для одних країн і у формі імпорту для інших країн, то надалі ми в основному оперуватимемо категорією експорту капіталу. ***Вивіз (експорт) капіталу*** *– це одностороння міграція капіталу для розміщення за кордоном з метою отримання прибутку від підприємницької діяльності.* Він здійснюється у формі банківського переказу чи у формі поставок засобів виробництва для реалізації комерційних проектів.

Експорт капіталу здійснюється у трьох формах:

- експорт підприємницького капіталу;
- експорт позичкового капіталу;
- міжнародна економічна допомога.

Експорт підприємницького капіталу *– це капіталовкладення в закордонні інвестиції у вигляді створення філій, дочірніх компаній, спільних підприємств і просто у вигляді участі в капіталі.* Цей вид експорту капіталу має дві форми: прямі закордонні інвестиції й портфельні закордонні інвестиції. Тут варто зазначити, що при експорті капіталу необхідно використовувати термін «закордонні», оскільки визначення «іноземні» щодо інвестицій належить імпорту капіталу.

Прямі іноземні інвестиції *– це внесення коштів або майна до статутного фонду юридичної особи в обмін на корпоративні права (акції, пайові свідоцтва), емітовані такою юридичною особою.* Іншими словами, прямі закордонні інвестиції – це капіталовкладення в закордонні підприємства, які забезпечують інвесторові безпосередній контроль над ними і відповідний дохід.

Портфельні іноземні інвестиції *– це кошти, вкладені у цінні папери довготермінового характеру, які не передбачають отримання швидкого доходу.* Здебільшого це інвестиції великих промислових програм, у тому числі і за участю держави. Таким чином, закордонні портфельні інвестиції – це вкладення капіталу в акції закордонних підприємств (без придбання контрольного пакета), облігації та інші цінні папери іноземних держав, міжнародних валютно-кредитних організацій.

Позичковий капітал. Формою міжнародного руху позичкового капіталу є міжнародний кредит, тобто грошовий капітал, що віддається власником в позичку, що приносить відсоток і обслуговуючий кругообіг функціонуючого капіталу.

Найважливішими причинами експорту капіталу є:

- Розбіжності попиту на капітал і його пропозиції в різних ланках світового господарства.
- Поява можливості освоєння місцевих товарних ринків. Капітал експортується для того, щоб прокласти дорогу експорту товарів, стимулювати попит на власну продукцію.
- Наявність в країнах, куди експортується капітал, більш дешевої сировини і робочої сили.
- Стабільна політична ситуація і в цілому сприятливий клімат в країні, що приймає, пільговий інвестиційний режим в спеціальних економічних зонах.
- Нижчі екологічні стандарти в приймаючій країні, ніж в країні-донорі капіталу.
- Прагнення обхідним шляхом проникати на ринки третіх країн, які встановили високі тарифні і нетарифні обмеження.

Для залучення іноземного капіталу надзвичайно важливий *сприятливий інвестиційний клімат* у країні, який передбачає: політичну стабільність; відповідний характер законодавства щодо іноземних інвестицій, у тому числі з питань діяльності

спільних підприємств, а також гарантій захисту повернення самих інвестицій і прибутку (можливість вивезення прибутків з-за кордону називається репарацією); достатність запасів природної сировини; наявність кваліфікованої робочої сили; належний ступінь розвитку виробничої інфраструктури, зокрема транспорту і засобів зв'язку; енергетичну забезпеченість народного господарства, наявність енергетичних резервів; місткість місцевого ринку, високий ступінь платоспроможності попиту на товари і послуги; відповідний характер внутрішнього господарського механізму, можливість вільних економічних відносин з місцевими товаровиробниками; конвертованість національної валюти.

16.5. Міжнародне науково-технічне співробітництво

У сучасних умовах внесок науки, інновацій і нових технологій є вирішальним чинником соціального і економічного розвитку. З їх допомогою постійно збільшуються об'єми виробництва продуктів, товарів і послуг і їх різноманітність. У останній третині XX ст. процес появи технологічних нововведень вийшов за межі окремо узятих країн і набув наднаціонального характеру, що виражається в поглибленні Міжнародного науково-технічного співробітництва.

Міжнародне науково-технічне співробітництво (МНТС) – це форма МЕВ, яка являє собою систему економічних зв'язків у сфері перетину науки, техніки, виробництва, послугової діяльності та торгівлі й існує на основі спільних, наперед вироблених та узгоджених, намірів, закріплених у міжнародних економічних договорах і угодах.

Оскільки запропоноване визначення ще не відображає повного змісту даного міжнародного економічного явища, то варто розглянути структуру МНТС, яка містить:

- координацію міжнародних програм спільних наукових і технічних досліджень;
- кооперацію при здійсненні науково-технічних досліджень;
- міжнародне науково-технічне ліцензування;
- поглиблення й удосконалення співробітництва в області науково-технічної інформації;

- міжнародний інжиніринг, співробітництво з приводу проведення допроектних досліджень і складання проекту на основі науково-технічних знань, а також консультації при виконанні проектів;

- співробітництво в підготовці наукових та інженерно-технічних кадрів, тісні міжнародні стосунки між вищими учбовими закладами;

- проведення міжнародних наукових і науково-технічних конференцій, симпозіумів, семінарів;

- вирішення окремих важливих наукових і технічних проблем шляхом спільного планування між зацікавленими країнами;

- створення й функціонування міжнародних науково-дослідних інститутів, організацій, лабораторій, конструкторських бюро;

- проведення взаємних міждержавних консультацій з питань науково-технічної політики;

- розробка науково-технічних прогнозів.

В процесі реалізації МНТС виникають проблеми пов'язані з інтелектуальною власністю. *Інтелектуальну власність* можна визначити, як відносини між людьми з приводу присвоєння, володіння, користування та розпорядження щодо результатів інтелектуальної праці. власності. *Предметом (об'єктом) інтелектуальної власності* є: новітні технології, наукові відкриття, винаходи, виробничий та інший досвід, ноу-хау, дослідні або промислові зразки устаткування, апаратура, інструменти, технологічні лінії, документація, способи виробництва. Інтелектуальна власність – це володіння виключним правом, яке визначає виключення і обмеження доступу, передання, контролю та відповідальності щодо об'єкта інтелектуальної власності.

Пріоритетні напрямки розвитку міжнародних науково-технічних відноси: електронізація, автоматизація, роботизація виробничих процесів; надійне мирне використання атомної енергії; створення нових видів конструкційних матеріалів; розширення практичного використання біотехнології та генної інженерії; космічні дослідження.

Найбільш раціональні й ефективні форми цього співробітництва:

- створення загальних науково-дослідних центрів, бюро, лабораторій для використання новітніх науково-технічних ідей, конструювання, маркетингових досліджень і техніко-економічних розрахунків;
- спільні експерименти в області вдосконалювання діючої техніки й технології з метою поліпшення техніко-економічних показників роботи фірми;
- спільні вишукування й вивчення закордонного досвіду в області організації виробництва й праці;
- поточна координація й консультації з питань науково-технічної політики;
- організація підготовки кваліфікованого дослідницького персоналу.

16.6. Зовнішньоекономічна політика держави

Регулювання міжнародних взаємовідносин країни з іншими країнами- учасницями світового співтовариства здійснюється через реалізацію зовнішньоекономічної політики держави. В економічній літературі зовнішньоекономічна політика визначається як: діяльність державних законодавчих та виконавчих органів, спрямована на формування ефективних економічних відносин держави на міжнародній арені; політика, яка випливає з об'єктивно існуючих порівняльних і конкурентних переваг у різних галузях господарства передбачає пріоритет національних економічних інтересів в системі методів і форм регулювання світогосподарських зв'язків, ґрунтується на засобах тарифного та нетарифного регулювання, спрямована в цілому на створення конкурентного ринкового середовища, поступове формування економіки, орієнтованої на експорт; політичне оформлення міжнародних економічних зв'язків країни тощо. Отже, головна мета зовнішньоекономічної політики держави – захист національних інтересів на міжнародній арені. Відповідно, *зовнішньоекономічна політика* – цілеспрямована діяльність держави щодо формування та використання зовнішньоекономічних зв'язків для зміцнення свого потенціалу (політичного, економічного, військового, соціального, екологічного тощо) та ефективної участі в світовій економіці.

Зовнішньоекономічна політика здійснюється за допомогою регуляторів, тобто важелів, які впливають на виникнення зовнішньоекономічних відносин і спрямовують їх розвиток в єдину ефективну політико-економічну систему, що захищає інтереси держави:

1) *економічні регулятори* (співвідношення попиту і пропозиції; співвідношення світових і внутрішніх (вітчизняних) цін, тарифів, курсів валют, відсоткових ставок; співвідношення світового та вітчизняного рівнів розвитку виробництва товарів (робіт, послуг) за їх обсягами, якістю та ефективністю; економічні стимули; прогнози, плани, програми та ін.);

2) *адміністративні регулятори* (квотування і ліцензування експорту та імпорту товарів (робіт, послуг); ліцензування окремих видів діяльності; механізм обов'язкового продажу частини валютної виручки від експорту товарів (робіт, послуг); митні режими; митне оформлення ввезення та вивезення товарів; валютний контроль; митний контроль; експортний контроль; імпортний контроль та ін.).

Складовими елементами зовнішньоекономічної політики держави є зовнішньоторговельна політика (експортна й імпортна), зовнішньоінвестіційна політика, валютна політика, митно-тарифна політика.

Зовнішньоторговельна політика – це державна політика, яка впливає на зовнішню торгівлю через податки, субсидії, прямі обмеження експортних та імпортних операцій. Об'єктом регулювання зовнішньоторговельної політики є товаропотоки між країнами. Залежно від спрямованості товаропотоків розрізняють експортну та імпортну політику держави. *Експортна політика держави* – реалізація на зовнішніх ринках товарів, стосовно яких країна має порівняльні переваги, стимулювання конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, підвищення серійності вітчизняного виробництва конкурентоспроможної продукції з метою розширення її вивозу на зовнішні ринки, тобто експортна політика спрямована на реалізацію економічного потенціалу країни на зовнішніх ринках. *Імпортна політика держави* – спрямована на регулювання імпорту з метою захисту вітчизняного ринку від іноземної конкуренції та задоволення власних потреб за рахунок товарів

іноземного виробництва. Основними напрямами імпортної політики є: обґрунтована політика імпортозаміщення та відповідні протекційні заходи стосовно товарів іноземного виробництва. Основними інструментами регулювання імпорту є жорстка митно-тарифна система та застосування нетарифних бар'єрів.

Історично виділяється кілька видів зовнішньоторговельної політики:

- політика автаркії (економічної ізоляції),
- політика протекціонізму,
- політика вільної торгівлі (фритредерство, манчестерство).

Валютна політика – це сукупність дій держави з метою підтримання економічної стабільності і створення основних засад розвитку міжнародних економічних відносин за рахунок впливу на валютний курс і на валютні відносини. Основними складовими валютної політики є дисконтна та девізна політика держави. *Дисконтна політика* – система економічних та організаційних заходів, які використовуються при застосуванні дисконтної ставки (відсотка) при регулюванні інвестицій та збалансуванні платіжних зобов'язань. Дисконтна політика орієнтована на коригування валютного курсу з метою регулювання грошового потоку, динаміки та рівня цін, обсягу грошової маси та міграцію короткотермінових активів. *Девізна політика* – застосування валютної інтервенції та валютних обмежень на покупку та продаж валюти з метою збереження стабільності валютного курсу. В свою чергу, валютна інтервенція – це цільова операція Національного банку України з купівлі-продажу іноземної валюти для обмеження динаміки курсу національної валюти певними рамками його підвищення або зниження, а валютні обмеження – це система економічних, правових, організаційних засобів, що регламентують операції з національною й іноземною валютою, золотом.

Зовнішньоінвестиційна або політика у сфері стимулювання іноземних інвестицій – комплекс заходів держави для залучення, використання іноземних інвестицій на території країни та регулювання вивозу інвестицій за кордон. Ця політика передбачає реалізацію відповідних цілей:

- залучення в країну додаткового інвестиційного капіталу, передових технологій та управлінського досвіду ринкового господарювання;
- створення конкурентного середовища для суб'єктів господарювання;
- збільшення обсягів національного виробництва за рахунок іноземних інвестицій;
- збільшення зайнятості населення та скорочення рівня безробіття;
- реорганізації та структурної перебудову економіки.

Митно-тарифна політика – це комплексна система заходів, що спрямована на забезпечення економічного суверенітету країни; охорону її державних кордонів та реалізацію зовнішньо-економічної стратегії. Основні цілі митно-тарифної політики: ефективне використання інструментів митного контролю та регулювання товарообміну на митній території України; захист внутрішнього ринку; ефективний розвиток національної економіки; структурна перебудова економічної політики держави. Митно-тарифна політика дозволяє державі регулювати товаропотоки та географічну структуру експорту та імпорту з урахуванням довготермінових цілей розвитку країни, забезпечення макроекономічної стабільності, підтримання платіжного балансу, стабільного курсу національної валюти.

Підсумки

1. Міжнародна торгівля є базовою формою міжнародних економічних відносин, що забезпечує обмін результатами національного виробництва між країнами. Вона сприяє спеціалізації, підвищенню ефективності використання ресурсів та зростанню добробуту країн-учасниць. Розвиток торгівлі послугами, особливо цифрових, посилює взаємозалежність національних економік. Водночас міжнародна торгівля потребує регулювання для захисту національних інтересів і забезпечення справедливої конкуренції.

2. Міжнародні валютно-фінансові відносини забезпечують функціонування світового господарства через механізми валютних курсів, міжнародних розрахунків і фінансових потоків.

Вони створюють умови для розвитку торгівлі, інвестицій та економічної співпраці між країнами. Стабільність валютно-фінансової системи є ключовою для економічної безпеки держав. Водночас ці відносини можуть бути джерелом криз і ризиків за відсутності ефективного регулювання.

3. Міграція робочої сили відображає нерівномірність економічного розвитку та різницю в рівнях оплати праці між країнами. Вона сприяє перерозподілу трудових ресурсів і може позитивно впливати на економіки країн-реципієнтів та країн-донорів через грошові перекази. Разом із тим масова міграція може спричиняти соціальні, демографічні та кадрові проблеми. Тому держави прагнуть поєднувати свободу пересування робочої сили з механізмами її регулювання.

4. Міжнародний рух капіталів забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів між країнами та сприяє економічному зростанню. Він реалізується у формі прямих, портфельних інвестицій та кредитів. Для країн-реципієнтів капітал є джерелом модернізації виробництва та технологічного розвитку. Водночас надмірна залежність від зовнішнього капіталу може підвищувати фінансові ризики та вразливість економіки.

5. Міжнародне науково-технічне співробітництво сприяє обміну знаннями, технологіями та інноваціями між країнами. Воно є важливим чинником підвищення конкурентоспроможності національних економік у глобальному середовищі. Спільні дослідження та проєкти прискорюють науково-технічний прогрес і зменшують витрати на інновації. Водночас таке співробітництво потребує захисту інтелектуальної власності та національних інтересів.

6. Зовнішньоекономічна політика є інструментом реалізації економічних інтересів держави у світовому господарстві. Вона охоплює регулювання торгівлі, інвестицій, валютних відносин та міжнародного співробітництва. Ефективна зовнішньоекономічна політика сприяє інтеграції країни у світову економіку та зміцненню її конкурентних позицій. Водночас вона має поєднувати відкритість економіки із захистом національного виробника та економічної безпеки.

Практикум

1. Дайте визначення ключовим словам.

2. Правильно / неправильно *(вкажіть «Так» чи «Ні», відповідь обґрунтуйте)*

1. Добробут населення певної країни не залежить від участі країни у міжнародному поділі праці.

2. Принцип абсолютних переваг показує відмінності між країнами щодо альтернативних витратах виробництва певного товару.

3. Система фіксованих валютних курсів діє у світовій економіці із 1971 року.

4. З 2000 року у світовій економіці існують дві світових валюти – західноєвропейський євро та японська єна.

5. Світова організація торгівлі – це міжнародна організація, яка об'єднує розвинуті західноєвропейські країни.

6. Споживачі зацікавлені у відсутності будь-яких митних перешкод.

7. Основною метою введення протекціоністських заходів є турбота про зайнятість у національній економіці.

8. Ліцензування відноситься до нетарифних засобів у міжнародній торгівлі.

9. Підсумок платіжного балансу країни завжди дорівнює нулю.

10. Обмеження імпорту призводить до зберігання в країні неефективних галузей і стримує зростання ефективного виробництва.

11. Румунія виступає основним зовнішньоторговельним партнером України.

12. Україні завжди варто використовувати стратегію протекціонізму.

13. Україна в сучасних умовах має пасивне торговельне сальдо.

14. Якщо курс гривні по відношенню до американського долара зростає, тоді вартість українського експорту також зростає.

15. Світові валютні відносини регулюються діяльністю головних світових валютних бірж.

3. Охарактеризуйте причини трудової міграції та відобразіть результати в таблиці:

З боку країн-донорів	З боку країн-реципієнтів

4. ***Розкрийте основні засоби (інструменти) реалізації зовнішньоекономічної політики.***

5. ***Охарактеризуйте наслідки міжнародного руху капіталів та відобразіть результати в таблиці:***

	Позитивні:	**Негативні:**
Для країн-експортерів капіталу		
Для країн імпортерів капіталу		

6. На прикладах вітчизняної, європейської та світової валютної систем внесіть в таблицю характеристики, які відповідають показникам їхнього валютного стану.

Основні показники	Національна валютна система	Європейська валютна система	Світова валютна система	
1. Резервна валюта				
2. Умови взаємної конвертації валют				
3. Режим паритетів				
4. Режим курсів				
5. Режим валютного ринку				
6. Регулюючі органи				

ПІСЛЯМОВА

Економічна теорія, як фундаментальна наука, формує інтелектуальну основу розуміння закономірностей функціонування економічних систем і визначає концептуальні орієнтири розвитку суспільства в умовах динамічних трансформацій, глобальної нестабільності та структурних змін. У сучасному світі її значення суттєво зростає, оскільки економічні процеси дедалі більше виходять за межі традиційних ринкових механізмів і набувають комплексного, інституційного, соціального та глобального характеру. У цьому контексті економічна теорія виконує не лише пізнавальну і методологічну функції, але й виступає інструментом формування стратегічного бачення розвитку економічних систем, визначення пріоритетів економічної політики та обґрунтування моделей сталого і резильєнтного розвитку.

Представлений навчальний посібник є вагомим внеском у формування сучасного економічного знання, оскільки забезпечує системне розкриття фундаментальних категорій, законів і механізмів функціонування економіки, починаючи від базових принципів мікроекономічного аналізу і завершуючи дослідженням макроекономічних процесів та закономірностей розвитку світового господарства. Його зміст охоплює ключові аспекти функціонування економічних систем, включаючи механізми ринкової взаємодії, закономірності економічного зростання, інституційні основи економічного розвитку та глобальні трансформаційні процеси, що відповідає сучасному розумінню економіки як складної багаторівневої системи, в якій взаємодіють економічні, соціальні, інституційні та технологічні фактори

Концептуальна цінність посібника полягає у формуванні цілісного економічного світогляду, заснованого на усвідомленні обмеженості ресурсів, необхідності їх ефективного використання та ролі економічних інститутів у забезпеченні стабільності та розвитку економічних систем. Як підкреслюється у змісті видання, економічна теорія досліджує механізми ефективного використання ресурсів, функціонування ринків, формування макроекономічних показників і взаємозв’язки між різними рівнями економічної системи, що дозволяє сформувати науково обґрунтоване розуміння економічної реальності та закономірностей її розвитку.

Особливої актуальності цей посібник набуває в умовах трансформації національної економіки, структурної перебудови господарських систем, посилення глобальної конкуренції та необхідності формування нової моделі економічного розвитку, заснованої на інноваціях, знаннях, людському капіталі та соціальній відповідальності. Сучасна економіка характеризується високим рівнем невизначеності, нелінійністю розвитку та взаємозалежністю економічних процесів, що зумовлює потребу у формуванні системного економічного мислення, здатного враховувати складність економічних явищ, їхню інституційну природу та соціальні наслідки.

У цьому контексті економічна теорія виступає методологічною основою формування нової парадигми економічного розвитку, що поєднує економічну ефективність із соціальною справедливістю, інноваційною динамікою та інституційною стійкістю. Особливого значення набуває розуміння економіки як соціально вбудованої системи, у якій економічні процеси нерозривно пов'язані з соціальними інститутами, культурними нормами, політичними механізмами та поведінкою економічних суб'єктів. Такий підхід дозволяє переосмислити роль економічної науки не лише як інструменту аналізу, але і як основи формування стратегій довгострокового розвитку економічних систем.

Важливим є також те, що посібник формує у здобувачів освіти здатність аналізувати економічні процеси на різних рівнях - від поведінки окремих економічних суб'єктів до функціонування національної і світової економіки, що відповідає сучасному багаторівневому підходу до дослідження економічних систем. Такий підхід забезпечує розуміння взаємозв'язків між мікроекономічними рішеннями, макроекономічною динамікою та глобальними економічними процесами, що є необхідною умовою формування професійної компетентності сучасного економіста.

У сучасних умовах економічна теорія набуває нового значення як інтелектуальний ресурс розвитку суспільства, що забезпечує наукове обґрунтування економічної політики, формування ефективних інституцій і розвиток інноваційної економіки. Вона сприяє формуванню здатності прогнозувати

економічні процеси, оцінювати наслідки управлінських рішень і визначати стратегічні напрями розвитку економічних систем. Саме тому економічна освіта, заснована на фундаментальних положеннях економічної теорії, є необхідною передумовою формування професійного економічного мислення, здатного забезпечити ефективне функціонування економіки в умовах сучасних викликів.

Представлений навчальний посібник має важливе теоретичне, методологічне і освітнє значення, оскільки сприяє формуванню системного розуміння економічних процесів, розвитку наукового економічного мислення та підготовці фахівців, здатних ефективно діяти в умовах трансформації економічних систем і глобальних викликів сучасності. Він є важливим елементом формування інтелектуального потенціалу суспільства і сприяє розвитку економічної науки, економічної освіти та економічної культури.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Основна література

1. Вергун, В. А., Ступницький, О. І., Приятельчук, О. А., Гуменюк, Я. М. Економікс : навчальний посібник. Київ : Вадекс, 2023. 422 с.

2. Горлач, М. Економічна теорія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2023.

3. Економічна теорія / за ред. В. П. Якобчук. Київ : Ліра-К, 2020. 450 с.

4. Економічна теорія / М. А. Мащенко, М. С. Бріль, О. М. Кліменко [та ін.] ; за заг. ред. М. А. Мащенко. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. 266 с.

5. Економічна теорія : конспект лекцій : навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра за освітніми програмами «Економіка і бізнес», «Економічна аналітика», «Міжнародна економіка» спеціальності 051 «Економіка» / уклад. Б. В. Дергалюк ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. 208 с. URL: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/74519

6. Економічна теорія : навчальний посібник / уклад. М. І. Колосінська, С. І. Белей, С. В. Бойда. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2021. 200 с. URL: https://www.tkfk.te.ua/wp-content/uploads/2024/02/Економічна-теорія-навчальний-посібник-Корженівська.pdf

7. Круш, П. В. Основи економічної теорії. Київ : Каравела, 2023. 448 с.

Допоміжна література

8. Держава і ринок в економічному розвитку та у повоєнному відновленні: зарубіжний досвід : монографія / В. В. Венгер, В. В. Кораблін, І. В. Корнієвський та ін. ; за ред. В. В. Корабліна ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2024. 312 с.

9. Капляр К. А. Neobanks in the era of global digital transformation : monograph. Poznan : BMT Erida Sp. z o.o., 2024. 164 p.

10. Напрями ринкових трансформацій у сфері теплозабезпечення України : монографія / М. О. Кизим, Є. І. Котляров, О. В. Хайло та ін. ; за ред. М. О. Кизима, Є. І. Котлярова

; НАН України, Наук.-дослід. центр індустр. проблем розв. Полтава : ПП «Астрая», 2024. 202 с.

11. Охота Ю. В., Чиков І. А., Доцюк С. І. Innovative and ecological transformation of the agrarian sector of the Ukrainian economy : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2025. 198 p.

12. Турлакова С. С. The Future of Behavioral Economics: AI Tools in the Digital Space : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2024. 210 p.

13. Хаустова В. Є. Трансформація економічної моделі України у повоєнний період : монографія. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2025. 248 с.

14. Restoration and reintegration: a scientific view on strategic paths to sustainable development: collective monograph / ed. by I. Tsymbaliuk. Riga : Baltija Publishing, 2024. 340 p.

15. Socio-economic security in the context of war: innovative approaches and strategic guidelines for the postwar period : collective monograph / O. Androsova, I. Dashko, A. Cherep et al. Riga : Baltija Publishing, 2025. 412 p.

16. Transformation and Post-War Economic Recovery of Ukraine : monograph / ed. by L. Kistersky, A. Zadoia. Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2024. 451 p.

17. Галушка, З. І. Невизначеність як економічна категорія та як середовище функціонування бізнесу. Економіка: реалії часу : наук. журнал. 2023. № 1(65). С. 26–32. DOI: 10.15276/ETR.01.2023.3. DOI: 10.5281/zenodo.7834244.

18. Галушка, З. І. Соціальний капітал економіки в умовах воєнного стану. Міжнародна безпека у світлі сучасних глобальних викликів. Країни Балтії – Україна: єдність, підтримка, перемога : зб. наук. праць. Київ : КНЕУ, 2023. С. 286–289. URL: https://drive.google.com/file/d/1t1HQV-e0Vq6Pe_SnjAXZefBAoNrgN09t/view (дата звернення: 12.01.2026).

19. Галушка, З. І. Трансформація підходів та інструментів стратегічного дослідження умов сталого економічного розвитку. International Science Journal of Management, Economics & Finance. 2025. № 2. URL: https://isg-journal.com/isjmef/issue/view/78 (дата звернення: 12.01.2026).

20. Галушка, З. І., Жук, Н. О. Підходи до визначення соціоекономічної парадигми як концептуальної моделі економічного розвитку. Економічний простір : зб. наук. праць. 2024. № 192. С. 8–12. DOI: https://doi.org/10.30838/EP.193.8-12.

21. Галушка, З. І., Катаранчук, Г. М. Поведінка домашніх господарств України: моделі та особливості регулювання : монографія. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020. 190 с.

22. Галушка, З. І., Лусте, О. О. Господарський менталітет та національні особливості процесів соціалізації економіки : монографія. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2017. 264 с.

23. Галушка, З. І., Нафус, І. І. Соціальний капітал як економічний ресурс: сутність та умови нагромадження : монографія. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2021. 248 с.

24. Управління розвитком мікро- і макроекономічних систем в умовах нестабільності : монографія / за ред. З. І. Галушки, В. М. Запухляка. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2025. 300 с.

25. Kraus K., Kraus N., Pochenchuk G., Manzhura O., Kyrpushko V. Recovery of the Economy of Ukraine on the Basis of Digital Entrepreneurship: Forecast Expectations, Models and Scenarios of Post-War Development. WSEAS Transactions on Business and Economics, 2024. Vol. 21. P.1523-1538. URL:https://wseas.com/journals/bae/2024/c545107-2819.pdf.

26. Поченчук Г.М., Заволічна Т.Р. Вплив цифровізації на інституціонально-інфраструктурні зміни економіки. Науковий вісник Чернівецького національного університету : Збірник наукових праць. Випуск 834. Економіка. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2022. С. 76-82.

27. Краус К., Краус Н. Поченчук Г. Інституціональні аспекти та цифровізація фінансової інклюзії в національній економіці. Innovation and Sustainability, 2022 № 2. С. 18–28.

28. Краус Н., Краус К., Поченчук Г. Становлення «срібного» та кроскультурного підприємництва: гендерний та віковий аспект інституту соціального капіталу. Сталий розвиток економіки. 2025 № 2 (53), С. 62-70.

29. Smith, A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London : W. Strahan and T. Cadell, 1776. URL: https://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html

30. Ricardo, D. On the Principles of Political Economy and Taxation. London : John Murray, 1817. URL: https://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html

31. Marx, K. Capital. A Critique of Political Economy. Vol. 1. London : Penguin Classics, 1990. URL: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/

32. Marshall, A. Principles of Economics. London : Macmillan, 1890. URL: https://www.econlib.org/library/Marshall/marP.html

33. Keynes, J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London : Macmillan, 1936. URL: https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/

34. Schumpeter, J. A. Capitalism, Socialism and Democracy. New York : Harper & Brothers, 1942. URL: https://www.routledge.com/Capitalism-Socialism-and-Democracy/Schumpeter/p/book/9780415868255

35. Hayek, F. A. The Road to Serfdom. London: Routledge, 1944. URL: https://www.routledge.com/The-Road-to-Serfdom/Hayek/p/book/9780415619192

36. Friedman, M. Capitalism and Freedom. Chicago: University of Chicago Press, 1962. URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/C/bo68666099.html

37. Samuelson, P. A. Economics. New York : McGraw-Hill, 1948. URL: https://www.mheducation.com/highered/product/economics-samuelson/M9780073511290.html

38. Veblen, T. The Theory of the Leisure Class. New York: Macmillan, 1899. URL: https://www.econlib.org/library/Veblen/vebLeisure.html

39. Coase, R. H. The Firm, the Market, and the Law. Chicago: University of Chicago Press, 1988. URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/F/bo3684033.html

40. North, D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. URL: https://www.cambridge.org/core/books/institutions-institutional-change-and-economic-performance/

41. Becker, G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. Chicago : University of Chicago Press, 1964. URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/H/bo3684031.html

42. Sen, A. Development as Freedom. New York : Knopf, 1999. URL: https://knopfdoubleday.com/book/9780385720274/development-as-freedom/

43. Rawls, J. A Theory of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674017726

44. Stiglitz, J. E. Globalization and Its Discontents. New York : W. W. Norton & Company, 2002. URL: https://wwnorton.com/books/9780393324396

45. Krugman, P. Geography and Trade. Cambridge, MA : MIT Press, 1991. URL: https://mitpress.mit.edu/9780262610877/geography-and-trade/

46. Piketty, T. Capital in the Twenty-First Century. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2014. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674430006

47. Acemoglu, D., Robinson, J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. New York : Crown Business, 2012. URL: https://www.penguinrandomhouse.com/books/208116/why-nations-fail-by-daron-acemoglu-and-james-a-robinson/

48. Ostrom, E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. URL: https://www.cambridge.org/core/books/governing-the-commons/

Інформаційні ресурси

49. Офіційний сайт Верховної Ради України URL : https://parlament.org.ua

50. Офіційний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: http://www.kmu.gov.ua

51. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/

52. Офіційний сайт Національного банку України URL: https://bank.gov.ua

53. Офіційний сайт Міністерства фінансів України URL: https://mof.gov.ua/uk

54. Офіційний сайт наукового журналу «Економіка України». URL: http://www.economukraine.com.ua/index.php

55. Офіційний сайт науково-теоретичного журналу «Економічна теорія». URL: http://etet.org.ua

56. Офіційний сайт Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. URL: http://www.idss.org.ua

57. Офіційний сайт Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України. URL: http://ief.org.ua

58. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду. URL: http://www.imf.org/external/

59. Офіційний сайт Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: http://www.me.gov.ua

60. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua

61. Офіційний сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. URL: http://www.nbuv.gov.ua

62. Офіційний сайт Світового банку. URL: http://www.worldbank.org/uk/country/ukraine

63. Офіційний сайт Світової організації торгівлі. URL: https://www.wto.org

64. Програма розвитку ООН в Україні URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/про-нас

65. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. URL: https://uu.edu.ua/upload/universitet/Strategiya_rozvitku/Strategiya_stalogo_rozvitku_Ukraini_2030.pdf

Навчальне видання

Галушка Зоя Іванівна
Поченчук Галина Михайлівна

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

Технічна редакторка ***Мельник У. М.***

Підписано до друку 18.05.2026. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Умов.-друк. арк. 23,0.
Обл.-вид. арк. 24,7. Зам. Н-052.
Видавництво та друкарня Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.

ISBN 978-617-8703-81-3

